

У монографії на основі значного архівно-історичного, методичного та наукового матеріалу розкривається хронологія зародження обліково-правової культури, її розвиток в Європі і зокрема в Україні та світі. Ця галузь культурного розвитку світового суспільства охоплює період від найдавніших часів до наших днів. Облік і право виникли в сфері матеріального виробництва, вони постійно вдосконалювались в силу потреб відображення процесу створення матеріальних благ згодом сформувались відповідно в окремі економічну і юридичну науки, одержавши літературне оформлення і поширення в країнах Європи і світу. Монографія може бути корисною студентам, аспірантам, викладачам навчальних закладів різних рівнів, фахівцям в галузі бухгалтерського обліку, права та економічної історії, а також відповідному загалу людей, які цікавляться питаннями історії обліково-правової культури.

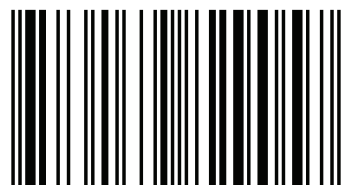
Європа і Україна

Йосип Даньків
Мирослав Остап'юк

Історичні нариси обліково-правової культури: Європа і Україна

Даньків Йосип Якимович - кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту ВНЗ «Східно-європейський словянський університет». Остап'юк Мирослав Ярославович - кандидат економічних наук, професор кафедри обліку, аудиту і фінансів Карпатського інституту підприємства, м. Хуст Закарпатської області.

978-613-9-82905-7

Даньків, Остап'юк

 LAMBERT
Academic Publishing

**Йосип Даньків
Мирослав Остап'юк**

Історичні нариси обліково-правової культури: Європа і Україна

**Йосип Даньків
Мирослав Остап'юк**

**Історичні нариси обліково-
правової культури: Європа і
Україна**

LAP LAMBERT Academic Publishing RU

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page

ISBN: 978-613-9-82905-7

Copyright © Йосип Даньків, Мирослав Остап'юк

Copyright © 2018 International Book Market Service Ltd., member of
OmniScriptum Publishing Group

All rights reserved. Beau Bassin 2018

Й.Я.Даньків, М.Я.Остапюк

Аристотель
(384-322 рр. до н.е.)

Леонарт Фібоначчі
(1170-1250 рр.)

Лука Паччолі
(1445-1515 рр.)

Жак Саварі
(1622-1690 рр.)

Рене Декарт
(1596-1650 рр.)

Туган-Барановський М.І.
(1865-1919 рр.)

Галаган О.М.
(1879-1938 рр.)

Історичні нариси обліково-правової культури: Світ, Європа і Україна (від зародження до наших днів)

Монографія

УДК657

ББК

Д

АВТОРИ:

Даньків Йосип Якимович - кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту ВНЗ «Східно-європейський словянський університет».

Остап'юк Мирослав Ярославович - кандидат економічних наук, професор кафедри обліку, аудиту і фінансів Карпатського інституту підприємництва, м. Хуст Закарпатської області.

УДК [657:34](4+477)"71"

ББК 65.052.2-03

Д19

ISBN 978-966-2095-98-2

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Міклова Василь Петрович, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач кафедри економіки підприємства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», професор, доктор економічних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений працівник освіти України;

Яремко Ігор Йосафатович, професор, доктор економічних наук, професор кафедри обліку та аналізу Національного університету «Львівська політехніка»;

Слободяник Юлія Борисівна, доктор економічних наук, професор кафедри бухгалтерського обліку та аудиту ДВНЗ «Одеський національний університет»

Даньків Й.Я., Остап'юк М.Я. Історичні нариси обліково-правової культури: Європа і Україна (від зародження до наших днів): монографія. / – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2015 – 160 с.

ISBN 978-966-2095-98-2

У монографії на основі значного архівно-історичного, методичного та наукового матеріалу розкривається хронологія зародження обліково-правової культури, її розвиток в Європі і зокрема в Україні та світі. Ця галузь культурного розвитку світового суспільства охоплює період від найдавніших часів до наших днів. Облік і право виникли в сфері матеріального виробництва, вони постійно вдосконалювались в силу потреб відображення процесу створення матеріальних благ згодом сформувались відповідно в окремі економічну і юридичну науки, одержавши літературне оформлення і поширення в країнах Європи і світу.

Монографія може бути корисною студентам, аспірантам, викладачам навчальних закладів різних рівнів, фахівцям в галузі бухгалтерського обліку, права та економічної історії, а також відповідному загалу людей, які цікавляться питаннями історії обліково-правової культури.

УДК 657 (075.8)

ББК 65.052

© Даньків Й.Я.Остап'юк М.Я., 2015

© Видавництво: Ужгород, ДВНЗ “Ужгородський національний університет”, 2015

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова до передмови	4
Замість передмови	5
Нарис I. Паростки облікової культури	8
Нарис II. Облік в античному світі: перші праці, виникнення професійної термінології	17
Нарис III. Середньовіччя: зародження класичної (подвійної) облікової культури, спроби наукового обґрунтування бухгалтерського облік	24
Нарис IV. Від обліково-правової культури до облікової науки	73
Нарис V. Обліково-правова культура в Україні: становлення, історичні аспекти	110
Нарис VI. Облік виробництва та торгівлі в західноукраїнських землях: Галичині, Буковині, Закарпатті в досовєтський період	165
Післямова	195
Використана література	196
Додатки:	202
Додаток 1. Італійська форма обліку (стара)	202
Додаток 2. Італійська форма обліку (нова)	203
Додаток 3. Німецька форма обліку	204
Додаток 4. Французька форма обліку	205
Додаток 5. Американська форма обліку	206
Додаток 6. Пояснення іншомовних, застарілих слів та одиниць виміру	207

Передмова до передмови

10 листопада щорічно відзначається Міжнародний день бухгалтерів. Дата 10 листопада було обрано не випадково - 10 листопада 1494 у Венеції була опублікована книга «Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відношення», автором якої був Лука Пачолі, який спробував підсумувати знання про математику того часу.

Лука Пачолі стверджував: “Хто в справах своїх не вміє бути гарним бухгалтером, той буде бродити як сліпий у пільмі, навмання, і не минути йому великих збитків”.

У 1944р. відомий французький вчений Жан Батіст Дюмарже (1874—1946), автор "позитивної" теорії бухгалтерського обліку на відміну від юридичної доктрини обліку, створив міжнародний герб бухгалтерів. У 1946 році герб був затверджений Міжнародним конгресом бухгалтерів як інтернаціональна емблема працівників рахівництва.

Міжнародний герб бухгалтерів (Accountants ' Emblem) - емблема бухгалтерської професії у вигляді схематичного зображення ряду символів, що відображають суть професії, і девізу.

На гербі зображено три предмети: сонце, ваги і крива Бернуллі, а також девіз: «SCIENCE-CONSCIENCE-INDEPENDANCE». Предмети на гербі символізують наступне:

- *сонце* – бухгалтерський облік освітлює господарську діяльність;
- *ваги* – символізують баланс;
- *крива Бернуллі* – виникнувши одного разу, бухгалтерський облік існуватиме вічно.

Український переклад девіза на гербі “ЗНАННЯ-ДОВІРА-НЕЗАЛЕЖНІСТЬ”.

ПЕРЕДМОВА АВТОРІВ

"Бухгалтерський облік – безпомилковий суддя минулого, неодмінний керівник теперішнього і постійний консультант майбутнього кожного підприємства".

Йоган Фрідріх Шер – швейцарський економіст.

«Облікова культура – це історія і філософія усього бізнесу».

Автори.

Облік як засіб управління господарством зародився в сиву давнину і точної дати його виникнення встановити неможливо лише з однієї загальної на перший погляд причини - він виник з потреб відображення процесу створення матеріальних благ. Тільки матеріальне виробництво на розширеній основі є рушійною силою розвитку суспільства. Саме воно створює необхідність вимірювання, визначення, обліку, підрахунку. Тому ця потреба і привела до виникнення точних наук, як наприклад, математики, спочатку елементарної, на рівні простих математичних розрахунків на зразок "якщо є, то потрібно додати, якщо ні – слід відняти", так потім до елементарної та вищої і такої, що набуває розвитку сьогодні. Історики, вчені-дослідники, вивчаючи діалектику розвитку точних наук крізь віки, вказують, що в Іудеї, Єгипті, Вавилоні в складній господарській діяльності в храмах вимагалось широке використання всіх засобів тодішньої математики, примітивної як для нас, але прогресивної на той час.

Як автори цієї монографії, стоїмо на тих позиціях, що бухгалтерський облік, який сформувався в даний історичний період, не виник взагалі. Він формувався на різних територіях різними народами, а потім різними державами. Сьогодні, маючи єдину історично відпрацьовану методологічну основу обліку, яка базується на подвійному записі, рахунках та балансі, але якій різних регіонах та континентах світу присутній свій національний колорит облікової культури. Навіть стандартизація облікових процесів не може цьому завадити. Таким чином, це ще раз підтверджує те, що розвиток і вдосконалення бухгалтерського обліку відбувалось поступово, можливо і стихійно, в різних

країнах. Що до Європи то тут беззаперечно головне місце належить Італії як історичному методологічному центру облікової культури. Але в ніякому разі не винахіднику сучасної бухгалтерії (балансу, рахунків, подвійного запису). В подальшому в розвиток бухгалтерського обліку та бухгалтерської науки зробили свій значний внесок такі країни як Франція, Німеччина, Голландія, Англія, а згодом і США. Таким чином відбулася інтернаціоналізація бухгалтерського обліку, яка знайшла своє відображення в національних стандартах формувалась історично, еволюційно на основі національних бухгалтерських шкіл передових країн Європи.

Актуальність монографічного дослідження зумовлена тим, що кожний етап розвитку науки закономірно пов'язаний з попереднім. Облік розвивається і удосконалюється завдяки розумній інтерпретації та доповненню вчених і практиків попередніх епох. Дослідження історії виникнення подвійної бухгалтерії, податкової системи та правової культури дозволяє подолати труднощі в процесі пізнання нових господарських явищ, пояснити раніше невідомі нам історичні факти. Необхідність вивчення історії становлення, розвитку і удосконалення обліку з урахуванням напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених визначають актуальність даної теми статті. Її метою є теоретичне відтворення процесів становлення обліково-правової культури в Україні.

У розвиток історії обліку вагомий внесок зробили вітчизняні вчені: М.Т. Білуха, Ф.Ф. Бутинець, Б.І. Валуєв, О.М. Галаган, О.Ф. Галкін, С.Ф. Голов, М.В. Кужельний, А.М. Кузьмінський, С.Ф. Легенчук, М.Р. Лучко, В.Ф. Максимова, І.В. Малишев, П.П. Німчинов, О.П. Рудановський, В.В. Сопко, В.Г. Швець, І.Й. Яремко; зарубіжні дослідники: М.Ф. фон Дітмар, М.І Купер, М.С. Лунський, В.Г. Макаров, В.Ф. Палій, М.С. Помазков, Є.Є. Сіверс, Я.В. Соколов. При підготовці монографії для обґрунтування процесів становлення правової культури в Україні були використані праці таких відомих вчених: В.В. Василевський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Мойсеєнко, Н.П.Павлов-Сильвонський, Н. Полянська-Василенко, О.І.Повстенко, Раймонд де Рувер, М.

де Тавре, С.Томашевский, М. Чубатий.

Історію тієї чи іншої науки неможливо описати повністю та з великою достовірністю. Не ставили це собі за мету й автори цього наукового дослідження. Але є ряд завдань, які все таки їх автори вирішили дослідити. Це перш за все: оцінити авторитет практичної бухгалтерії та бухгалтерського обліку як науки протягом довгого шляху їх розвитку, належно оцінити та винести урок з інтелектуальних пошуків наших вчених-економістів, практиків, далеких і сучасних колег з метою вдосконалення їх розробок на підставі багатолітніх досягнень, традицій і перспективних наукових праць. Наскільки автори їх вирішили, судити Вам, шановні читачі. Коли Ви надішлете свої зауваження на це наукове дослідження автори будуть за них Вам вдячні і постараємось їх врахувати при подальших наших дослідженнях.

Це наукове видання підготовлено завідувачем кафедри обліку і аудиту ВНЗ «Східно-європейський словянський університет», к.е.н., професором Даньків Йосипом Якимовичом і к.е.н., професором кафедри обліку, аудиту і фінансів Карпатського інституту підприємництва університету «Україна» Остап'юком Мирославом Ярославовичем.

З повагою, автори.

НАРИС І. ПАРОСТКИ ОБЛІКОВОЇ КУЛЬТУРИ

Різні знання за природою та змістом є історичними, оскільки сучасна діяльність людей має базуватися на досвіді попередніх поколінь.

Рушієм історії людства завжди було виробництво матеріальних благ, оскільки суспільство може існувати та розвиватись лише завдяки безперервному оновленню та повторенню тих чи інших виробничих і соціальних процесів. Звідси – злети та падіння, бурхливий розвиток економіки та її кризи.

Джерелами відомостей про господарський побут давніх народів є предмети побуту, зброя, малюнки, гончарні та інші вироби, які вчені знаходять під час археологічних розкопок. Хоча нашої планеті Земля близько 4,5 млрд. років, але життя на ній існує не більше ніж 1 млрд. Про точний час появи людини вже багато написано, однак вчені різних галузей науки поки не знайшли точної відповіді на це складне питання.

Люди виготовляли знаряддя праці, за допомогою яких удосконалювали своє існування. Насамперед це засоби праці, оскільки людина, розпочавши трудову діяльність (мисливство, рибальство), почала вести їм примітивний рахунок. Підрахунку підлягали також пересування та поведінка тварин, встановлення періодів нересту риби (у цей момент їх було ліпше виловлювати) тощо. Холодні та довгі зими змушували первісних людей створювати запаси їжі, а це вже зумовлювало їх вимірювання і певною мірою елементарне прогнозування.

Зрозумілим є той факт, що усі первісні люди мали займатися рахунком. Професор Т.М. Малькова пише: "Цікаво, що в натсиліків – найбільш консервативної групи ескімосів Американської Арктики – існувала посада керівника. Вона мала назву "інхуматак" – той, хто думає" [68, с.7]. Цікаво, що інхуматак завжди одноособово приймав рішення після колективного обговорення всіх питань.

Облік завжди допомагав підтримувати порядок. У процесі людської еволюції, стихійних лих і катаклізмів виживали сильні та комунікабельні люди,

найбільше здатні до спілкування та вміння вислухати всіх інших і прийняти правильне рішення.

Мистецтво освоєння чисел і підрахунків розвивалося в людей поступово. Спочатку всі предмети сприймалися органами зору та на дотик, тобто органолептично. Підрахунки почалися тоді, коли первісна людина стала якісно пізнавати ті чи інші об'єкти свого буття. Відомі племена, які й сьогодні використовують різні чисельники для номінації однієї й тієї ж кількості неоднакових об'єктів.

Наступним кроком розвитку підрахунків було порівняння об'єктів за кількістю одиниць. За неписаними соціальними законами давніх народів існував гуманний спосіб розподілу здобутого: здобич споживалася членами общини повністю, а їжа та знаряддя полювання чи рибальства завжди ділилися однаково. Не було особистого нагромадження, а залишки завжди розподіляли рівномірно. Такий розподіл, на думку Т.М. Малькової, і породив двійкову систему числення.

Розвиток людства в подальшому відкинув такі гуманні правила. В основному продукт розподілявся частками, а рівний розподіл використовувався тільки в екстремальних умовах.

Діалектика людської біосоціальної свідомості привела до створення в межах общин окремих господарств. На цьому етапі спільно добуте розподілялося повністю, а індивідуальне – частково, що значно розвинуло двійкову та інші системи числення.

Дуже важливим етапом на шляху еволюції підрахунків стали їх констатація та записи. Запамятати усі підрахунки людству ставало дедалі важче, тому первісні люди почали їх занотовувати. Насамперед це стосувалося результатів діяльності. Первісними документами були кістки тварин, на яких робилися зарубки в певних послідовності, напрямі та формі. Але вчені-історики дійшли висновку про існування впорядкованої послідовності таких ліній, їх комбінацій. Можливо, в цих "облікових документах" зафіксовано "складські

запаси" різних власників. Але вони не мають рис обліку в часі, за назвами тощо. Людська свідомість до цього ще не дійшла.

Усі стародавні носії облікової інформації вчені та археологи називали "обліковими бірками". Їх використання продовжувалось і тоді, коли вже існувала подвійна бухгалтерія, що в часі підтвердило практичну цінність здобутого.

У більшості випадків облікові дані досліджують за результатами археологічних розкопок. Так, в Україні на Тернопільщині у с. Більче Золоте Борщівського району в підземній печері було виявлено велике трипільське селище та скелетне поховання. Разом із мальованою керамікою знайдено мідні речі, які свідчать про зародження облікової культури. У 1878 р. там же розкопано знахідки вже римської доби, палеолітичну стоянку і найбільше на Західному Поділлі городище та поховання княжої доби, що дало змогу зробити висновки про зародження обліку на території України в той час.

Облікову культуру більш раннього періоду знайдено також на Тернопільщині в с. Білий Потік при розкопках скелетного поховання початку II тис. до н.е. Виникнення примітивних облікових документів пов'язують із потребою у спеціальних формах відображення об'єктів. Для цього вкрай потрібна була стійка система підрахунків. Так, в індіанців Америки було декілька сотень систем числення [51, с.607]. При підрахунках велике значення мали колір та інші ознаки.

Перший обліковий пристрій – квікус – винайшли давні інки. Це був простий "арифмометр", побудований на основі використання шнурів різного кольору. Один із них був основним, а інші закріплювалися на ньому. Кожен гудзь на шнурах свідчив про певні облікові записи. Прості гудзі об'єднувались у складні, і облік здійснювався в комбінації кольору, розміщення ниток і кількості гудзів. Такі способи обліку дослідники знаходять на території стародавнього Китаю, Японії, Африки, Бенгалії, В'єтнаму, Індії, Перу. Функції облікових шнурів були значно ширшими. На них облікова інформація

записувалася, зберігалася та використовувалася в подальшому. Так почала зароджуватись первісна бухгалтерія як напрям людської діяльності.

Дослідження літературних, історичних і наукових джерел дало можливість авторам виділити розвиток облікової культури в праісторичному розвитку країн.

Узагалі під обліковою культурою ми розуміємо рівень облікових знань на певному етапі розвитку країни. Це поняття, на нашу думку, є складним і охоплює декілька рівнів знань і практичних навиків, організацію, методика та методологію обліку. Завершальним при цьому завжди є технологія облікового процесу.

Перші ознаки зародження специфічно розвинених облікових культур археологи та історики знайшли давно в долинах рік Ніл, Тигр, Євфрат. Це не дивно, оскільки саме тут значного розвитку набули примітивне землеробство та скотарство. Говорячи про розвиток обліку давніх країн Сходу, ми маємо на увазі насамперед Стародавній Єгипет, Месопотамію (Вавилон), Іудею, Персію, Індію, Китай.

Єгипет. Облікова культура та мистецтво в Стародавньому Єгипті досягли високого ступеня розвитку. Облік майна фараонів проводили спеціальні писарі, що проходили відповідну фахову підготовку в школах, якими керували жерці. Записи робилися на свитках з папірусу, довжина яких сягала 4–5 м, а ширина 20–25 см. Про наявність таких шкіл пише професор М.А. Кипарисов [51]. Записи робили чорною і червоною тушшю. Зберігся уривок облікової книги царського двору приблизно 1900 р. до н. е. Це щоденні записи отримання та витрачання різних цінностей. Їх будова подібна до оборотних відомостей за матеріальними рахунками. Насамперед подається початковий залишок на певний день, потім записуються надходження протягом дня у вигляді екстраординарних доходів цього дня та отримань від храму Амона та підсумовуються отримані доходи.

Далі перелічуються усі витрати, наприклад: видатки на утримання двору, вельмож, війська. Після розрахунків загальних витрат виводиться залишок на наступний день — справжня оборотна відомість. Рахунки матеріальних цінностей здійснювались за схемою:

$$З_{п} + Я = В + З_{к}, \quad (1)$$

де $З_{п}$ – залишок початковий, $Н$ – надходження, $В$ – витрати, $З_{к}$ – залишок кінцевий.

Матеріальний облік, відповідно, передбачав реєстрацію також кошторисних витрат. Справді, за VI династії в обліку вже застосовувались кошторис і реєстрація фактів контролю його виконання (2500 – 2400 р. до н. е.). Основним обліковим прийомом і елементом на той час була інвентаризація. Саме на підставі її даних проводився матеріальний облік наявності майна з обов'язковим виведенням його щоденного залишку. На 25 працівників належало мати одного писаря, заробітна плата (ставка) якого була дуже високою на той час і прирівнювалась до ставки начальника.

Про хід роботи начальник подавав щоденний письмовий звіт. Приймання робіт і контроль за їх ходом виконували спеціальні комісії. Якщо звіт визнавався незадовільним, писаря били різками. Документи часто складали у двох або в трьох примірниках, а записи поділяли на чорнові та офіційні. Облік проводили за певною визначеною системою, але без застосування грошового вимірника, тільки в натуральних показниках за допомогою зважування (визначення ваги) і відображення даних певним числом.

Окрім обліку майна фараонів значного розвитку в Єгипті облік набув у храмах язичників, де були зосереджені значні кошти та майно. Облік проводили безпосередньо жерці язичницьких храмів, котрі самі й були носіями знань облікового мистецтва.

Значні облікові роботи проводили в приватних господарствах великих землевласників. Особи, підготовлені в школах для ведення "обліково-господарської діяльності", як правило, ставали управителями, економами таких великих господарств, вели в них облік і подавали звіти про всі доходи і видатки в маєтку.

Можна зробити висновок про те, що в Єгипті також зародилося державне рахівництво, тобто облік доходів і видатків на державному рівні. Дані про таке рахівництво датовані XV ст. до н. е.

Стародавній Вавилон є батьківщиною "обліку на картках". "Картки" виробляли випіканням, сировиною для цього була глина. Будучи великим торговельним центром стародавнього світу, Стародавній Вавилон мав стати одним із центрів розвитку господарського обліку. Тут виникла і вперше набула розвитку банківська справа. Наприклад, у VIII ст. до н. е. в Стародавньому Вавилоні існував банк Ігібі (чи Егісбі), який проводив цілу низку банківських операцій. Знайдений архів цього банку, який зберігається в Британському музеї, свідчить, що в банку проводились облікові процедури всіх банківських операцій. Зокрема, за розрахунками з великою кількістю клієнтів цього банку, що потребувало певної системи бухгалтерського обліку та дотримання облікових принципів.

Вавилон був першою державою, де виникло спеціальне облікове законодавство і, на нашу думку, перші облікові стандарти. Закони Хаммурапі (1790 – 1752 рр. до н. е.) зобов'язували:

- купців самостійного проводити облік наявного майна;
- храми дотримуватися державної системи рахівництва;
 - а також забороняли проводити видачу грошей без отримання боргової розписки.

Якщо документи, знайдені в Єгипті, дають можливість зробити висновок про первинність систематичних записів, то документи

вавілонян навпаки на перше місце ставлять хронологічні записи. Документи вавілонян мали вже відповідні реквізити. Серед первинних документів, які дійшли до наших днів, найчастіше трапляються "наряд" на виконання робіт. До нас дійшла глиняна табличка, яка відображає найдавнішу відомість на заробітну плату. З неї бачимо, що вже тоді витрати на заробітну плату розподілялися за видами робіт. Вавилон користувався такою одиницею, як людино-день. Вавилон можна сміливо назвати також родоначальником синтетичного та аналітичного обліку. Так, синтетична "відомість" – "Зернові" порівнювалися з "рахунками" "Пшениця", "Жито", "Рис".

Були особливості й в обліку будівельних матеріалів, де найбільше цінували цеглу. Спочатку її обліковували поштучно, потім великими партіями. З обліком цегли пов'язана поява умовних облікових одиниць, зокрема використовувалось поняття "середня цегла". Дуже символічно, що згідно зі стародавнім переказом останній цар Вавилону Валтасар під час бенкету побачив на стіні загадкові слова "Мене, текел, фарес" – обчислений, зважений, обміряний. Вони пророкували загибель імперії.

Іудея. За часів правління царя Соломона Іудея була відома як держава з розвиненою системою обліку. Багато економічних і бухгалтерських спостережень дає нам Біблія. У ній можна знайти опис економічного життя євреїв та інших народів, що населяли Палестину у II та I тисячоліттях до н. е. Такі описи подані у вигляді заповідей і вказівок про поведінку людей. З Біблії знаємо вислів царя: "З ким постійно перебуваєш у торговельних відносинах, рахуй і оцінюй: що даєш і що одержуєш — запиши". На підставі цього почав формуватися контокорентний напрям відображення в обліку. На Паску жерці Єрусалимського храму не розпочинали служби доти, доки "головний бухгалтер" Іудеї не закритим усіх рахунків і не склав звіту. Таким чином,

можна зробити певні висновки й про формування на підставі даних обліку елементів звітності. В Іудеї спеціальна інструкція передбачала порядок обліку пожертв мирян на розбудову храму. Отже, добродійництво і в той далекий час підлягало обліку та відображенню.

Персія відома тим, що в ній зародились елементи документування оплати праці. У ті часи заповнювали такий документ, як наряд, за яким проводили грошові та натуральні виплати за виконані роботи. Також у великій імперії чиновники постійно роз'їжджали по країні, перебуваючи в сучасному розумінні у відрядженні. Тут і зародилися такі поняття, як відрядження і відрядне посвідчення. За таким листом встановленої форми (відрядним посвідченням) державного службовця після прибуття мали нагодувати за суворо встановленими нормами. Найбільшого розвитку та поширення облік набув за часів правління Дарія (522 – 486 рр. до н. е.). Значні розміри імперії, поділеної на сатрапії, велика постійно діюча армія потребували жорсткого контролюючого апарату з метою контролю надходжень на їх утримання. Бухгалтери та контролери вели облік не тільки явний, а й таємний. Основним документом стає не стільки реєстрація господарських фактів, скільки журнал анонімних листів.

В Індії для обліку використовували горнята та камінчики. Перші були обліковими регістрами, другі — первинними документами. Це була своєрідна картотека з рознесенням даних на рахунки. Ще в первісних дрібних індійських общинах було передбачено посаду бухгалтера, котрий вів облік операцій землеробства, кадастру землі й усього, що до цього належало. Такий облік, як правило, здійснювався в інтересах усієї общини, і бухгалтер із загальної казни отримував платню.

Історія обліку в Китаї налічує понад 8000 років. Китай як винахідник паперу мав змогу здійснювати облік на різних паперових формах. Тут утворилася досить складна облікова система. Облікові працівники працювали в трьох відділах, де фіксували прихід, видатки і залишок. Два перші відділи показували рух матеріалів, а третій проводив інвентаризацію і виводив натуральний залишок, не знаючи облікового. Це забезпечувало відповідний контроль за рухом і збереженням цінностей. Отже, можна твердити, що основи оперативносальдового методу обліку матеріалів виникли саме там. У Китаї застосовували чотириграфну систему обліку матеріальних цінностей:

$$P - B = Z_k - Z_n, \quad (2)$$

де P – прихід, B – видатки, Z_k, Z_n – залишки, відповідно, кінцеві та початкові.

Можна твердити, що ця формула є рівнянням матеріального балансу.

Службовці складу займали свою посаду не довше ніж три роки, а потім після п'ятнадцятиденної інвентаризації передавали цінності.

Країни стародавнього світу, як бачимо з викладеного вище, зробили певний історичний внесок у розвиток облікової культури. Сучасна облікова наука зобов'язана їм появою оборотних відомостей, матеріальних балансів, інвентаризації, аналітичного та синтетичного обліку, обліку підзвітних сум, обліку кредитних операцій.

НАРИС ІІ. ОБЛІК В АНТИЧНОМУ СВІТІ: ПЕРШІ ПРАЦІ, ВИНИКНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Період існування Стародавньої Греції, елліністичних держав Селевкідів, Птоломеїв, Пергамута, Понтійського царства, а також Стародавнього Риму — це період античності.

У Стародавній Греції облік проводили на вибілених гіпсом дощечках, глиняних черепках, інколи на папірусі, який був дуже дорогий. Найбільшою банківською установою був Дельфійський храм, в якому дуже детально фіксувались усі кредитні операції. Відомий російський професор М.А. Кипарисов констатує [51, с.282], що звіт цього храму з витрат містив тільки одну статтю – витрати на організацію свят, однак прихідна частина мала шість складових:

- відсотки, отримані від міст на суми, що видані їм як позика;
- відсотки, отримані від приватних осіб за цими ж операціями;
- суми, отримані за надання в оренду нерухомості, що належить храмові;
- те ж від надання в оренду будинків;
- штрафи, накладені на окремих громадян за виступи проти релігії;
- доходи від конфіскації майна.

Відомий англійський археолог А.Д. Евенс (1851 – 1941), досліджуючи мінойську культуру, під час розкопок знайшов декілька тисяч глиняних табличок із записами, гирі, гроші, складські приміщення, печатки. Отже, можна зробити висновок, що система обліку в Стародавній Греції зробила значний крок вперед. Тут вперше з'явилися гроші. Основною грошовою одиницею була драхма. Вона складалася з шести оболов і її вага була 4,25 грама срібла. Сто драхм становили міну (міна-камінь), а 60 мін, або 6000 драхм, – талант (талант – "вага", "вагова чаша"). Талант був уже не монетою, а ваговою і розрахунковою одиницею. В Афінах існувала палата мір і ваги. Була добре налагоджена податкова система. Про це свідчать унікальні таблички із обліку розрахунків з Кносського палацу. Цікавим є той факт, що при звільненні від податків норма

здавання в натуральному вираженні все одно зазначалась у документі з позначкою "вільно", або "не дають".

У Стародавній Греції господарники надавали великого практичного значення складанню кошторису витрат. Так, відома думка Арістотеля про користь планування розподілу витрат за рік за місяцями. Про те, що великі грецькі філософи приділяли велику увагу обліку, свідчить багато історичних фактів. Особливо тут слід виділити Арістотеля. Саме він виявив деякі облікові категорії та певною мірою показав взаємозв'язок їх. Арістотель аналізує процеси обміну та визначає функції грошей. Він запровадив категорію "хремастика" – діяльність, спрямована на отримання прибутку, на нагромадження багатства, особливо у формі грошей.

У праці "Політика" Арістотель зробив спробу розмежувати облікові та контрольні функції. Ревізію він почав розглядати як частину контрольного процесу, таким чином піднявши ревізора до рівня головного бухгалтера. При цьому великий мислитель бачив ревізора як незалежну від бухгалтера особу. Греція стала батьківщиною такого облікового приладу, як абака. Давньогрецькі банки – трапези у своїй діяльності вперше почали застосовувати систему безготівкових розрахунків. Внески або перекази оформлювалися "платіжним дорученням", яке називалось "діаграфе", що зумовлювало відображення в обліку такого складного процесу. Офіційна звітність трапез мала на меті проведення наступного контролю за діяльністю виборних керівних посадових осіб і дотримання ними відповідальності за використання кредитних коштів. У цей час звітні документи вибивали на кам'яних плитах або нотували (записували) на дерев'яних дощечках і розміщали на агорі. Агора був діловим центром, в якому були збудовані трапези. Отже, у прямому розумінні звітність трапез оприлюднювалася, була публічною і загальнодоступною.

Після завоювання Александром Македонським Єгипту грецька культура набула поширення в цій стародавній країні. Облікові реєстри та документи елліністичного часу дають змогу зробити висновок про подальший бурхливий розвиток бухгалтерської справи. Тисячі греків-завойовників, які йшли за

Александром Македонським у його бойових та грабіжницьких походах, з часом створили симбіоз східної і грецької економіки та культури, що дістав назву еллінізм. Елліністичні держави, що утворилися внаслідок розпаду імперії А. Македонського після його смерті, в культурі, економіці та зокрема в обліку перейняли грецький досвід. Вплив Греції як великого наукового та економічно розвинутого центру спостерігався практично у всіх сферах діяльності цих держав. Економічні відносини будувалися на праці вільних землеробів і рабів, монополіях і податках. Так, в Єгипті було надзвичайно багато податків. Наприкінці апомойра (жнив) 1/6 урожаю вносилося натурою і грошима. Податок у розмірі третини врожаю винограду вносився натурою. Ввезене вино обкладалося за ставкою 33,3 % від обсягу, 5 % становив дохід з оренди приміщень, 10 % – від вартості проданих товарів, 2 % – на торговельні ринкові операції. Було встановлено збори за переїзд по країні (апостоліон) та інші податки та платежі. Це набувало чіткого відображення в системі господарського обліку на рівні держави.

Складське господарство та складський облік характеризувалися доброю організацією документування. Особливо суворо охороняли і обліковували товари, які належали до благовоній – об'єкта царської монополії, з якої цар отримував 25 % доходів.

У фінансовій системі Єгипту головне місце посіли банківські установи, які називались, як і в Греції, трапезами. Але на відміну від грецьких банків, які були приватні, еллінські, як правило, належали до державної (царської) власності. Царські трапези підпорядковувалися безпосередньо міністрові фінансів. Банківські установи були розміщені в усіх регіонах країни і виконували практично весь загальний обсяг банківських операцій. Ставку обміну грошей – ажіо – встановлювала держава. Операції з іноземною валютою взагалі були тільки царською монополією, їх проводив міністр фінансів у своїй трапезі в Александрії.

Отже, елліністичний банк відтворився в економічній історії як поєднання податкової установи і загального грецького банку Афін IV ст. до н. е.

Управління економікою елліністичних держав було централізованим. Папірусний спадок дає нам лише фрагментарне уявлення про обліково-економічну документацію.

Найвідомішими сьогодні є видання текстів папірусу з Тебтуніса та архів Зенона, які дають можливість нам зробити кілька висновків. Вражає наявність безлічі скрупульозних інструкцій, вказівок та порад. Відомою в джерелах з історії бухгалтерського обліку є "Інструкція економу нома". Виникає запитання: "Хто ж складав інструкції?" Правою рукою царя був дійкет — міністр фінансів. Його апарат — базилікон — регламентував фінансове управління та організацію обліку. В базиліконі була посада головного еклогіста. Він очолював обліково-контрольну службу, йому підпорядковувались еклогісти номів. Затвердженою була також посада головного економа і, відповідно, економів у номах. На місцях обліком, крім еклогістів і економів, займалися ситологи (очолювали державні склади продуктів), антиграфей — контролери (ревізори), царські писарі — базилікограматеуси, а з II ст. до н. е. ще й ідеологи.

Облікові функції могли дублювати різні чиновники. Така система передбачала взаємний контроль посадових осіб, багаторазове повторення та передачу обліково-економічної інформації, її перевірку та перепере-ревірку. Особливе місце займає архів Зенона, який був особистим секретарем і управителем маєтків міністра фінансів Аполлонія. Зі знайдених і опублікованих 1750 папірусів архіву стають зрозумілими структура й організація бухгалтерського апарату маєтку. Він розміщувався в конторах — логістеріях. Облік був організованим і досить обширним. Мав місце значний розподіл робіт між чиновниками облікового апарату. Організація обліку була побудована на функціональному розподілі праці на рівнях ієрархії та управління. Вивчення документації цього періоду та папірусних інструкцій дає можливість виявити зародження в той далекий час ознак нормування витрат та операцій. В історичних документах того часу зустрічаються стандарти технологічної

обробки продукції, норм витрат матеріалів і часу, а також, що є значним прогресом, – оплати праці.

Повноваження Зенона були такі, що він міг змінити норми оплати або кількість працюючих. Оцінюючи організацію бухгалтерського обліку в господарстві Аполлонія за архівом Зенона в цілому, можна назвати найбільш характерні особливості: низьку формалізацію первинних документів і звітності та значний розрив між натуральним і грошовим обліком.

Звітність елліністичного Єгипту складалась так, що вона була "охоронною грамотою" посадових осіб. Державний контроль був зосереджений і будувався саме на її показниках. Звітність складалась на місцях, і її збирали економи сіл і номів. Потім вона надсилалася на затвердження до столиці. Це свідчить про високий ступінь централізації обліку в країні та наявність чітко організованої системи. Контрольні функції отриманої звітності були досить формалізованими та бюрократичними. Заохочувались доноси, про що свідчать царські укази Птолемея II і Клеопатри VII.

Еллінізм подарував історії обліку також багатоваріантність рахунків. Якби елліністичні бухгалтери були більш вільними, то, можливо, і розвиток сучасного обліку пішов би дещо іншим шляхом. З 250 р. до н. е. в країнах Середземномор'я з'являються римські купці. В Александрії вони відомі зі 127 р. до н. е. У римську епоху блискуче розвивалася банківська бухгалтерія. Римським обліком відкривається нова сторінка в обліку.

Після завоювання у 146 р. до н. е. Римом Греція втратила самостійність. Але її наука, література, мистецтво, ремесла мали великий вплив на римську цивілізацію. Абстрактні науки Рим цікавили мало. Однак фінансовій системі та її юридичному регулюванню римляни надавали великого значення у своєму законотворенні. Одне з величезних досягнень того часу — римське право, яке мало безпосередній вплив на організацію обліку. Взаємодія та переплетення права і обліку прискорили їх еволюцію в Стародавньому Римі. З виникненням величезних маєтків патрициїв, торговельних і промислових підприємств широкого розвитку набула і банківська система.

Історичні джерела свідчать, що облік спочатку проводили в табличках (табуляріях) спеціальної форми – бронзових дощечках, якщо записи мали велике значення, або навощених дерев'яних, а потім пергаментних листах. Наступним кроком була поява книг, з яких відомі пам'ятна книга надходжень і видатків, книга рахунків і термінових зобов'язань. Пам'ятна книга – це початкові хронологічні записи всіх операцій. До книги надходжень та видатків спочатку записували тільки касові операції, а потім і всі інші: це прототип бухгалтерського журналу. Книга рахунків будувалася на зразок сучасної бухгалтерської Головної книги.

Стародавній Рим з його величезними багатствами, здобутими від постійних війн і грабежу багатьох колоній, особливо широко розвинув державний облік доходів і видатків. Це свідчить про те, що бюджетний облік в Римі розвивався в масштабі всієї імперії. В окремих провінціях велась книга "браворіум" (Brevarium), де відображались як кошторисні асигнування, так і їх виконання. У подальшому, за часів правління Юлія Цезаря, в літературі цей реєстр одержав назву книги імперських рахунків, яку можна розглядати як перший баланс державного господарства. У книзі записували кошторисні асигнування на майбутні витрати за окремими статтями, а потім і фактичне виконання кошторису. Також до цієї книги заносили й найважливіші предмети власності держави (ліси, луки, солеварні, флот і т. ін.). Відповідно ця книга була й інвентарною для державного майна [51, с.284].

За часів Римської імперії систематичний запис набув широкого розвитку. В легіонах на кожного солдата було заведено особовий рахунок. Оплата здійснювалась три рази на рік грошима або натуральними виплатами (харчі, одяг, взуття, корм для коней). Із загальної суми нарахувань натуральні виплати вираховувались. Податків практично не було за винятком непрямих — жертвоприношення та "на прапор". Сума до виплати фіксувалась наростаючим підсумком. До нас дійшли зразки таких особових рахунків, один з яких подано в реконструйованому вигляді у табл. 1.

Таблиця 1

**Особовий рахунок Квінта Юлія Прокула з Дамаску (83р. н.е.)
в драхмах.**

Номер нара-хування	Нарахо-вано	У Т Р И М А Н О:							До одер-жання	Заборго-ваність легіоне-ру	Належить до виплати
		Сіно	Харчі	Взуття	Одяг	Жертво-прино-шення	На прапор легіону	Всього			
1	248	10	80	12	60	20	-	182	66	136	202
2	248	10	80	12	-	-	4	106	142	202	344
3	248	10	80	12	146	-	-	248	-	344	344
Всього	744	30	240	36	206	20	4	536	208	344	344

У Римі облік державних, і зокрема армійських, фінансів був сконцентрований у руках квесторів, які контролювали всі операції, пов'язані з виплатами грошей. Виплата тричі на рік солдатам мала теж певний сенс, у цих проміжках солдата могли вбити, а його гроші списували в дохід легіону або його адміністраторів. Виплати грошей проводили тільки за наявності документів.

Стародавній світ зберіг ще одну цікаву деталь – особливості публічно-правової звітності. Ця риса характерна як для Греції, так і для Риму. До нас дійшов звіт, вирізаний на стіні Парфенона. Вартість будівництва храму згідно з цим звітом становила 469 талантів.

У Стародавньому Римі завершився розвиток стародавнього бухгалтерського обліку. Римська облікова система опосередковано увібрала практично всі переваги та позитивні риси грецької і східної бухгалтерії. Водночас римляни збагатили облік цікавими ідеями. Поява книг, про які йшлося вище, термінів, які застосовуються в сучасному бухгалтерському обліку (депозит, акцепт, сума, конкуренція, дебітор, кредитор і т. ін.), – це те, що отримала сучасна бухгалтерія завдяки цій країні. Давньоримське походження мають і знамениті та відомі облікові терміни – Дебет і Кредит.

Досягнень, безперечно, було дуже багато, але й було досить нерозкритих облікових таємниць: дані балансу не узагальнювали, не

вели рахунки виробництва та доходів, капіталу, амортизації, не складали оборотні відомості, головну книгу. Все це – майбутнє бухгалтерської науки, цього вона ще досягне у своєму історичному розвитку.

НАРИС 3. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ЗАРОДЖЕННЯ КЛАСИЧНОЇ (ПОДВІЙНОЇ) ОБЛІКОВОЇ КУЛЬТУРИ, СПРОБИ НАУКОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Подвійна бухгалтерія, як процес ведення обліку, як техніка обліку має чітке і єдине італійське походження. Це підтверджується і тим фактом, що до ХУІІІ ст. рахівництво за «італійською системою» і подвійна бухгалтерія були синонімами. Ніякого сліду цього способу не знайдено в облікових книгах середньовіччя за виключенням італійських.

У Франції самим старим обліковим реєстром капітального характеру була своєрідна різновидність головної книги, яка відноситься до 1320–1323 рр. і належала невідомому ліонському купцю мануфактури, який вів роздрібну торгівлю з місцевою клієнтурою.

Рахунки велись в формі параграфів, причому часто згадується ім'я гаранта сплати боргу, посилення показують наявність книги поміток і «червоної книги» рахунків, але про їх зміст нічого не відомо.

Інший порядок записів можна побачити в обліковій книзі (1330–1332 рр.) метра Уго Тералія, нотаріуса і торговця мануфактурою в маленькому містечку Форкалькє в Провансі. Книга містить тільки рахунків дебіторів. Кожна сторінка поділяється на три колонки: перша вказує адресу боржника; друга – дає опис операції, інколи цей опис робив сам дебітор; третя колонка вказувала коли і як був погашений борг. Коли клієнтом був єврей, то сам запис здійснювався на прованським діалекті, а підтвердження боргу на древньоєврейській мові. При наявності поручителів згадувались їх прізвища. Вказувалось також нотаріально оформлена чи ні позика.

Така ж структура, що і в книзі ліонського торговця, виявлена в обліковій книзі (1340–1341 рр.), яку вів Жан Саваль, купець і мануфактурист з Каркасона. Як і в прованській головній книзі метра Уго Тераля, запис і зміст боргу в основному зроблений самим дебітором.

З більш пізніших облікових книг Франції в епоху середньовіччя самими цікавими є реєстри братів Боні купців і банкірів. Їхня діяльність була досить різноманітною: вони не тільки займалися торгівлею тканин, медикаментів і пряностей, але паралельно здійснювали банківські операції, надавали кредити. Об'ємні записи складаються з головної книги (1345 – 1349 рр. і червоної книги депозитів (1347 – 1368 рр.), об'єднаних в один том. Як видно з самої назви, червона книга депозитів містить рахунки вкладників. Посилання в записах показують, що брати Боні вели також журнали, в яких операції описувались більш детально. Рахунки велись за формою параграфів, залишалися незаповнені місця для того, щоб відзначати порядок погашення боргу. Виводилися результати по кожному вкладнику і в цілому за певний період. Це підтверджує, що складання фінансових звітів практикувались також і у Франції, тобто поза Італією. В противагу братам Боні, купець Жак Олів'є з Нарбони вів жваву торгівлю з Левантом (країни східної акваторії Середземного моря). В його обліковій книзі (1381 – 1391 рр.) зустрічаємо звичайні рахунки за ризиковими операціями, які відносяться до товарів, які він довіряв роз'їзним компаньйонам, але не заморським резидентам. Це вказує на більш нижчий рівень організації торгівлі в Нарбоні, ніж в Італії або Барселоні. Облікова книга вказує лише на суми вкладені в кожную операцію цього виду, і не розкриває процес їх компенсування. Можливо, що ці відомості знаходились в іншій книзі, яку, на жаль, не вдалося знайти.

Купці Тулузи мали звичку вести досить детально розроблені реєстри. На превеликий жаль, до нас дійшов невеликий фрагмент реєстру, який можна назвати постійною інвентарною книгою (1433 – 1441 рр.), виявлений серед паперів Жана Лапейра, продавця мануфактури. До кожної купленої ним штуки матерії був прикріплений ярлик і їй присвоювався номер. Цей номер,

купівельна ціна і довжина кожного куска тканини записувались в інвентарну книгу. Оскільки, тканини різались на окремі куски, записувалась їх довжина і виручка від продажу. Коли вся штука матеріалу була повністю продана, Жан Лапейр визначав свій дохід, вираховуючи витрати з виручки. Таким чином, він точно знав суму одержаного прибутку від продажу кожної своєї покупки і міг також в будь-який час мати інформацію про залишки товару на складі і його вартість. Лапейр, напевно вів і інші книги, але фрагменти їх в дуже поганому стані.

Поза Італією найбільш цікавими середньовіковими обліковими книгами є реєстри двох фламандських міняйл з Брюгге – Коляра де Марк і Гійома Рюеля. Ці книги велись повністю на французькій мові з домішкою фламандських слів. Комплект де Марка включає в себе п'ять головних книг і два журнали. Він охоплює період часу від Пасхи (6 квітня) 1366 р. до Різдва 1369 р., причому головні книги велись безперервно. Тільки один великий реєстр Рюеля є головною книгою, записи в якій відносяться від січня 1369 р. до червня 1370 р. В додатку вона містить фрагмент касової книги щоденних надходжень і видатків з 21 березня 1370 р. по 27 червня того ж року. Діяльність міняйл не обмежувалось тільки розміном грошей, але охоплювала і банківські операції. Багато платежів, особливо між купцями, здійснювались шляхом трансфертів в книгах, а не грошима, тобто передачею прав на активи. Це пояснюється, відповідно, і безліччю, в облікових книгах Брюгге, записів про переведення сум з однієї особи на іншу. Найбільш поширеним способом надання кредиту був овердрафт (кредитування рахунку клієнта, коли в нього відсутні власні кошти, особливість цього кредиту полягає в тому, що для його погашення спрямовують всі кошти, що надійшли на рахунок клієнта). В зв'язку з цим багато клієнтів мати дебетове сальдо.

Коляр де Марк і Гійом Рюель вели рахунки головної книги *ad modum banchi*, тобто за двосторонньою формою з поділом кожної сторінки на дві вертикальні колонки.

Головні книги були досить об'ємні і займали 800 сторінок, правда журнали були невеликих розмірів. За формою і змістом вони дуже нагадували журнали Генуезьких банків Італії. Записи велись в них суворо в хронологічному порядку і перекреслювались по діагоналі, що означало, що дані перенесені з них в головні книги. Так як чеки не застосувались, журнали служили для запису трансфертних ордерів за усною вказівкою клієнтів. Головні книги Коляра де Марка складались з трьох частин і перша сама велика містила рахунки місцевих вкладників і клієнтів, друга – клірингові рахунки за розрахунками з іншими міняйлами і третя – рахунки певних іногородніх клієнтів, які проживають в основному у Валансьєнне, звідки був родом Коляр де Марк і де він зберіг ділові зв'язки.

Незаперечно і те, що де Марк і Рюель вели свої книги за простою системою. Їх головні книги містять тільки особові рахунки. Дохід від розмінних операцій визначався як залишок грошової готівки.

Можна також зробити висновок, що звіти часто складались на окремих листах, які зберігались ще рідше, ніж облікові книги. Той факт, що їх знайдено досить мало, ще не доказує, що практика складання фінансових звітів була прийнята тільки в Італії.

Відносно високий рівень фламандської бухгалтерії в XIV ст. без сумніву можна приписати італійському впливу. Цей вплив не відносився до територій Брюгге, навіть Голландії, де стан обліку залежав від рахункової практики, прийнятої у ганзейських купців. Ганза – це торговий і політичний союз північних міст Європи з XIV по XVII ст.. з центром в місті Любек. Торгівля велась на Захід, Північ і Схід Європи. Рахівництво Ганзи має одну спільну рису з бухгалтерією Венеції: в ньому особливе значення мав облік товарів, відправлених за границю. У всіх інших відношеннях записи ганзейських купців досить примітивні і не можуть порівнюватись з венеціанськими. Це викликано тим, що організаційні форми торгівлі на півночі були менш розвинені ніж на півдні.

Існує одна основна причина цьому, що ці форми торгівлі не були складні. Ганза переважала тим, що здійснювала свої операції по одній осі, центр якої знаходився в Любеку, і вона розповсюджувалась від Лондона і Брюгге на заході до Данціга, Риги, Ревеля і Новгорода на сході. В неї мала місце тільки одна вітка в північному напрямку, яка досягала Бергена в Норвегії, одного з найбільш рибних ринків Середньовіччя. Подібно до венеціанців купці Ганзи вели свої справи через посередників і агентів за кордоном.

Їх типовим інститутом, однак, було так зване спільне товариство закордоном, де один компаньйон в одному пункті обслуговував свого партнера в іншому місці як контрагент і навпаки. Хоча ганзейський купець часто залишався вдома і вів свої справи через розрахункові палати, його агенти або службовці постійно знаходились в дорозі, курсуючи між Любеком і Брюгге або Любеком і Данцігом, в залежності від стану справ. Будучи за границею, ганзейські купці переважно діяли через господаря гостиниці, заїжджого двору, в яких вони зупинялись. Як правило господар був також брокером, який приймав участь в усіх угодах. Такі відомі купці як з Брюгге, складали виключення. Але навіть він так часто роз'їздив, що це перешкоджало веденню його основного бізнесу.

Ці роз'їзди були зумовлені в значній мірі організаційними і економічними причинами, але також низьким і безсистемним рівнем обліку. Остання обставина перешкоджала концентрації керівництва і примушувала главу компанії підтримувати особисті контакти з своїми підлеглими. Метою ганзейського рахівництва було не складання загального звіту про фінансовий стан компанії, а підготовка необхідних даних для періодичного регулювання розрахунків за рахунками компаньйонів «спільного товариства за кордоном» або між господарем і агентом. Другою метою обліку, за звичай, було врегулювання незадоволених претензій. Ганзейське рахівництво ніколи не йшло далше цієї обмеженої мети. Зазначені недоліки заважали перетворенню об'єднаних німецьких купців з ганзейських міст в більш значні і потужні, подібно італійським, компанії з постійними відділеннями за кордоном.

Незаперечним результатом було сповільнення економічного прогресу в північній Німеччині і Скандинавії.

З типовими рисами рахівництва Ганзи зустрічась в самій ранній ганзейській обліковій книзі (1329 –1360 рр. Германа Вітенберга і його сина Іогана, бувшого бургмістра Любека в 1360 р., який скінчив своє життя на ешафоті 1363 р.

На початках ця книга велась на викривленій латині, згодом на нижньонімецьким діалекті. Параграфи із записами кредитних угод і вкладень, пов'язаних з відправкою товарів за кордон, слідуєть непорядковано один за другим. Між параграфами залишено місце тільки для реєстрації сум часткової оплати, без будь-яких деталей і пояснень. По закінченню угоди, відповідний параграф просто перекреслювався. Касові операції не реєструвались взагалі.

Дещо кращу побудову записів можна спостерігати в обліковій книзі купця з Ростока, Іогана Тельнера (1345 - 1350 рр.), яка велась на латинській мові. В ній є намагання класифікації рахунків. Рахунки, що відносяться до операцій з відправки товарів за кордон, розміщені на перших сторінках книги, а рахунки за угодами в кредит – в кінці книги. Також покращення можна зустріти в обліковій книзі Вікко фон Гельдерзена (1367 – 1392 рр.), гамбурзького купця, який торгував мануфактурою, а також здійснював імпортно-експортні операції різних товарів. Його записи зроблені як латиною так і німецькою, часом мішаним «суржиком».

Елементарна класифікація аналогічних рахунків виявлена в пам'ятній книзі (1330 – 1336 рр.), яку вели Іоган Клінгенберг і Герман Варендорп – видні купці з Любеку.

Рахунки Іогана Пліге (1391 – 1399 рр.) – постійного представника тевтонського ордена в Брюгге, більш вищої якості. Вони велись акуратно, обґрунтовано зовсім не звично для ганзейських купців. Як представник ордена, він забезпечував його потреби у фламандських тканинах і прянощах, які накуповувались на гроші виручені від продажу бурштину, меду, воску, хутра і інших товарів, які надходили з Пруссії в Брюгге. Хільдебранд Віккенхузен

(1365 – 1426 рр.) займав виключне положення серед ганзейських купців. Амбітний і ініціативний він намагався розширити свою справу і розвинути співпрацю з Венецією.

Окрім ділових листів, до нас дійшли 10 облікових книг Віккенхузена, які відносяться до періоду 1399 – 1400 рр. Вони акуратно велись методом ганзейських купців. Записи в цих книгах, звичайно полегшували розрахунки з компаньйонами або агентами, але не охоплювали усіх сторін діяльності. Ця система відповідала усім вимогам, доки обсяг діяльності не був значним і в ньому приймало участь тільки два партнери, але абсолютно ставала непридатною, якщо купець починав здійснювати операції з цілою сіткою агентів і товариства ставали трьохсторонніми.

Той факт, що в цей час складалась і визрівала більш раціональна система обліку, знаходить підтвердження в обліковій книзі Іогана Пісца (1421 – 1454 рр.), купця-комісонера з Данцігу. Ця книга поділяється на три частини: перша містить тільки продажі в кредити; друга – закупки і третя – відомості про консигнаційні товари, одержані або довірені іншим торговим агентам. В усіх трьох частинах кожна угода детально викладена на лівій стороні сторінки, а платежі або надходження зареєстровані на її правій стороні. В записях Іогана Пісца техніка обліку досягає рівня, який не був перевершений іншими ганзейськими купцями.

Однак більш пізніша облікова книга Генріха Дункельгуда (1479 р.), любекського торговця мануфактурою, знову заповнена простим переліком різноманітних відомостей. Цю книгу власник взяв з собою в час прощі в Сант-Яго Компестелло, в якій навіть знаходиться заповіт. Релігійність Дункельгуда не шкодила йому пам'ятати про свої справи і проїжджаючи через Брюгге, він використав можливість для укладення, вигідних для себе угод. Рахунки деколи велись за двохсторонньою формою, але Дункельгуда не можна вважати послідовним у здійсненні цієї практики. Посилання на інші книги показують, що обсяг діяльності його був достатньо широкий і різноманітний, що викликало необхідність ведення одночасно кількох облікових книг.

В середні віки нідерландські міста біля затоки Зюйдерзее мали тісні контакти з Ганзейським союзом, навіть якщо вони не були його учасниками. Методи торгівлі і система рахівництва були подібні до ганзейських. Доказ цього знаходимо в реєстрі (1457 – 1463 рр.) невідомого купця з Гоорна, маленького містечка в північній Голландії. Параграфи, що відносились до претензій і боргів, записані один за другим без всякого порядку. В тих випадках, коли проведені кінцеві розрахунки, запис просто закреслюється. На полях, перед кожною статтею, подібно як в книзі метра Уго Тереля, записана адреса контрагента. Дається також спеціальна помітка про те, чи продивлявся дебітор або кредитор і купець із Гоорна разом свої рахунки і чи дійшли вони згоди щодо виведеного залишку.

Не спостерігається прогресу і в обліковій книзі двох амстердамських купців, Симона Реерзона і Реєра Дікерзона, які здійснювали регулярні поїздки в Данціг. Природно, що статті, які відносились до однієї і тої самої поїздки, згруповувались разом.

Таким чином, ганзейське рахівництво було недосконале і перебувало на низькому рівні до 1500 року. Якщо облікові книги ревельських (сталінських) купців визнати типовими, то цей рівень майже не змінився впродовж XVI ст., і метою ведення записів, як і раніше, був збір даних для проведення оплати за рахунками рано чи пізно. Так як, шляхом переписки не завжди вдавалось досягнути згоди, то вирішення проблемних питань відкладавались до зустрічі сторін або смерті одно з контрагентів, який залишав своїм спадкоємцям турботи по врегулюванню претензій. Безсистемність рахівництва, коли кожен купець керувався своїм натхненням в більшій або меншій мірі, була серйозним недоліком організації ганзейської торгівлі в цілому.

В XIV і XV століттях структура торгівельної організації в південній Німеччині суттєво відрізнялась від північнонімецької. Замість відсилення товарів на ризик відправника за кордон південнонімецькі купці створювали справжні компанії з капіталом і власною системою рахівництва. В багатьох випадках це були компанії італійського зразку з сіткою постійних відділень.

Рахівництво також знаходилося на високому рівні. Це ще не була подвійна бухгалтерія, але добре побудована система простого запису могла використовуватись досить ефективно і не була серйозною перешкодою в розвитку торгівлі.

Перша південнонімецька облікова книга в історичній літературі датується 1304 – 1307 роками. Це боргова книга на латині, яка належала сімейному товариству Хольцшуерів з Нюрнберга, які торгували мануфактурою. Вона не викликає великої зацікавленості з позиції обліку і ведеться за формою параграфів. Коли борг сплачувався, дебетовий запис погашувався простим перекреслюванням або записом *persolvit* («погашено»). Також вказувались прізвища свідків угоди. Цікавою стороною цієї книги слід рахувати класифікацію клієнтів за їх соціальним становищем: дворянство (перші 30 сторінок), духовенство (наступні 6 сторінок) і бюргери (інші 12 сторінок).

Усього, в книзі, зроблено більше двох тисяч записів за операціями з 445 клієнтами, серед яких було 242 дворянина, 53 духовних осіб і 150 бюргерів Нюрнберга. Селяни у цьому переліку відсутні взагалі, очевидно, що вони не купували дорогих тканин, якими торгували Хольцшуери.

Наступна в хронологічному переліку стоїть облікова книга (1383 – 1407 рр.) Вільгельма і Матеуса Рунтінгерів, батька і сина купців з Регенсбурга в Баварії. Їх ділові зв'язки поширювались від Праги до Венеції, а службовці регулярно відвідували ярмарки у Франкфурті-на-Майні. В 1392 р. Матеус був призначений міським міністром і завідувачим монетним двором. Більшість його об'ємних записів відносяться до операцій з обліку грошей. Відмінною рисою книги Рунтінгера є поступова поява двосторонньої форми, скоріше, за все тому, що записи в рахунках за формою параграфа вносили певний хаос в систему обліку.

Той факт, що облікова книга Ульріха Штарка (1426 – 1435 рр.) має дебет і кредит на протилежних сторонах, підтверджує припущення, що двостороння форма поступово завоювала визнання в південній Німеччині у відносно ранню епоху. Всякі спроби південнонімецьких підприємців вдосконалювати у своїх

облікових книгах форму параграфу, замість подвійного запису, нічого путнього не дали, як приклад, облікова книга мюнхенського купця Гансе Лерера (1440 – 1458 рр.).

Підприємці півдня Німеччини періодично, якщо не щорічно складали майнові і фінансові звіти. Так, наприклад, компанія Кресс в Нюренберзі зробила своїм правилом підготовку таких звітів кожні два, три або чотири роки. Вперше такий звіт був складений в 1395 р., а потім 1397, 1401, 1403, 1407, 1411, 1413, 1415, 1418, 1422 і 1425 роках. Велика компанія Равенсбурга, яка здійснювала свою діяльність впродовж півтора століття, притримувалась аналогічної практики. Таким чином поступали і інші компанії. Так як книги велись за простою системою, фінансові звіти базувались на даних інвентаризації, проведення якої було важкою справою і тим пояснюється той факт, що інвентар складався на кожен рік. Доходи, очевидно, визначались шляхом вирахування зобов'язань і первинних вкладень із загального підсумку усіх активних статей. Ані одного повного звіту не збереглось. Хоча, згідно даних фрагменту, загальна сума активів равенсбургської компанії в 1497 р. досягла 165473 рейнських флоринів. Це значна сума для ХУ століття.

У звітах висланих відділеннями в головну контору особливо уважно виділялись обґрунтовані сумнівні і безнадійні претензії. Складання загального звіту і перевірка рахунків, поданих відділеннями проходило досить помпезно. Для «вирішення» або періодичного врегулювання розрахунків партнери (а їх було досить багато) збирались в Равенсбурзі і більше місяця утримувались за рахунок компанії.

Хоча рахівництво у південнонімецьких компаніях було на високому рівні, воно все ж відставало від кращої італійської практики. Бухгалтерія равенсбургської компанії в кінці ХУ ст. було на рівні способів обліку, що застосовувались великими флорентійськими компаніями в 1340 р.

У Швейцарії умови були схожими як і в південній Німеччині. Облікова книга невідомого купця із Женеві (1437 – 1448 рр.) все ще велась латиною і містила виключно рахунки дебіторів. Єдиною ознакою прогресу було

застосування двохсторонньої форми. Торгова палата Женеви зберігає в своїх архівах серію з семи облікових книг, які відносяться до 1483 – 1520 рр., і належали компанії Вьюарамбер і Салаз. Комплект не є повним. Тільки один з реєстрів є приблизним аналогом головної книги; інші це книги по реєстрації продаж.

Обмеженість інформації не дозволяє сказати багато про ранній розвиток комерційної бухгалтерії на Британських островах. До 1400 р. єдиним манускриптом, який дає нам певну зацікавленість, є книга лондонського торговця залізними виробами Джільберта Магфельда, серед клієнтів якого, до речі, був Джоффрі Чосер (знаменитий англійський поет другої половини XIV ст.). Вона велась на нормано-французькому діалекті. Цей опус не відображає методичної розробки облікової справи. Записи в книзі виконують роль пам'ятних заміток. На жаль, ні один із значних торговців шерстю не залишив по собі яких-небудь реєстрів. Ділова переписка англійських купців, таких як Целіс, дає можливість зробити висновок, що рівень рахівництва в середньовічній Англії ненабагато перевищував рівень розвитку бухгалтерії в північній Німеччині.

У праці бельгійського професора Раймонда де Рувера «Розвиток бухгалтерії до Луки Пачіоло згідно облікови книг купців Середньовіччя», яка була опублікована ще в 1956 році в Лондоні зупинимось на тій частині монографії, де йде мова про бухгалтерські книги. Зокрема, розглянемо і розберемо зміст книг знаменитого купця Франческо ді Марко Датіні. Найбільша цінність їх полягає в тому, що вони дають можливість прослідкувати перехід від простої до подвійної бухгалтерії в Італії і зокрема в Тоскані, в період з 1335 по 1410 роки і далі. Марко Датіні був одним з найбагатших людей Італії свого часу. Він приймав в своєму палаці коронованих осіб.

Архіви Датіні унікальні в своїй повноті. Більшість записів, в тому числі і архіви зарубіжних філій сконцентровані в Прато. В палаці Датіні вони займають окрему кімнату, в якій знаходяться майже 500 облікових книг і

більше 100 тис. ділових книг, не кажучи про пачки векселів, страхових полюсів, оплачених чеків та інших документів.

На початку своєї кар'єри в Авіньйоні Датіні притримувався переважаючої тосканської практики і вів книги за простою системою, причому рахунки в головній книзі розділялись: дебет розміщувався в одній частині регістра, а кредит-в іншій. Ця форма, що була перехідною між формою параграфу і двохсторонньою формою, виявлена в Головній книзі А, яка відображала торгіву діяльність Датані в Авіньйоні (1367–1372 рр.). В записі на першій сторінці після звернення до Бога, Богородиці і Святих бухгалтер повідомляє, що він буде систематично вести дебетові записи до 150-ї сторінки, а кредитові з 151-ї і до кінця книги – 300 сторінки. Таким чином, наприклад, дебет рахунку Ніколо ді Боно і рахунку Пуччіо Річчі розміщений на лівій стороні другої сторінки, а його кредит – на 151 сторінці. Щоб закрити рахунок, оборот по кредиту, який складав 270 ф. 14 шилінгів 8 пенсів в валюті папської області перенесений з 151-ї сторінки на другу і вирахований з загального дебетового обороту; залишок після цього стягнуто готівкою.

Ця система була змінена в головній книзі більш пізнішого періоду (1383-1386 рр.), яка належала пізанському виділенню Датіні. В цьому регістрі особові рахунки надходжень і платежів ведуться за двохсторонньою формою. Але в рахунках торгових витрат та прибутків і збитків кредит як і раніше розміщений під дебетом, а не поряд з ним. Наявність рахунків результатів господарської діяльності вказує на те, що ця книга велась за системою подвійної бухгалтерії. Хоча деякі вчені ставлять під сумнів цей висновок, за відсутності рахунку каси, але касова книга була в наявності і велась, і її завжди можна було використати як частину головної книги. Поєднання касової і головної книги дозволяло бухгалтеру складати баланс, звичайно за умови, що він дотримувався правила в усіх інших відношеннях. Тому подібні сумніви, на нашу думку, безпідставні і непереконливі.

Ця система, безсумнівно, застосовувалась і після 1390 р. в більшості філій Датіні за кордоном і в його головній конторі в Флоренції. Передбачалось, що

керуючі відділеннями зобов'язані регулярно висилати копію балансу в головну контору. Кілька таких копій, до цього часу, збереглись в Прато. Вони показують, що книги балансувались, якщо не враховувати незначних помилок, які бухгалтера переважно не виправляли, а різницю регулювали шляхом приписки до доходів, або збитків. В якості доказу Раймонд де Рувер наводить, як приклад, в таблиці 2 і 3 баланс і рахунок прибутків і збитків відділення в Барселоні на 31 січня 1399 р.

Ці таблиці, без сумніву, показують, що книги Датіні велись у відповідності з найбільш чіткими вимогами подвійної бухгалтерії. Як зауважує де Рувер, подані докази настільки переконливі, що дають безперечну відповідь на питання що розглядається. Слід зауважити, що таблиця 1 являє собою на реконструйований баланс, але лише ущільнений на 12 сторінках перелік більш як 110 статей активу і біля 60 пасиву. Звичайно така публікація вимагала багато місця для оригінала і не мала б практичної цінності. Тому було прийнято рішення ущільнити баланс, згрупувавши його дані відповідними розділами, не проводячи інших змін, надавши йому більшої синтетичності.

Рахунок прибутків і збитків подано в таблиці 3, сформованій, де Рувером, за даними головної книги, по яких складено баланс. Ця головна книга також знаходиться в архівах Датіні. Як бачимо в рахунку виведено сальдо 751 ф. 10 шил. 7 пенсів в барселонській валюті (Таблиця 3). Цю суму можна побачити у вигляді чистого прибутку і в пасиві балансу (Таблиця 2). Суми подані в барселонській валюті. Їх не можна ототожнювати з англійськими фунтами. Біля 1400 р. цінність барселонського фунта, в переводі в англійські фунти, дорівнювала 3 шилінги 10 пенсів. Таким чином, ми маємо справу з чіткою системою послідовного визначення прибутків і збитків. Наявність дивного на перший погляд кредитового залишку по торговим витратам легко можна пояснити.

Таблиця 2.

Франческо ді Марко Датіні і К^о в Барселоні
Баланс на 31 січня 1399 р.

Зміст статей	фунти	шиллінги	пенси	фунти	шиллінги	пенси
1	2	3	4	5	6	7
Актив						
Готівка в касі і банках						
Каса	18	17	2	-	-	-
Рахунки депозитів у банку	1242	9	8	-	-	-
Спеціальний рахунок	440	0	0	-	-	-
	-	-	-	1701	6	10
Рахунки до одержання						
Місцеві купці по проданих товарах	4841	14	10	-	-	-
Місцеві дебітори по векселях	2192	19	4	-	-	-
Місцеві дебітори по страхуванню	99	17	11	-	-	-
	-	-	-	7134	12	1
Заборгованість іннокориспондентів						
Венеція	1305	5	9	-	-	-
Генуя	9	7	7	-	-	-
Авіньйон	0	6	0	-	-	-
Монпельє	854	15	1	-	-	-
Париж	19	5	2	-	-	-
Піза	980	12	7	-	-	-
Брюге	1036	2	7	-	-	-
Флоренція	520	10	10	-	-	-
Перпіньян	118	18	5	-	-	-
	-	-	-	4845	4	0
Відділення Датіні в інших містах						
Мальорка	88	9	0	-	-	-
Венеція	224	16	10	-	-	-
Флоренція	211	16	0	-	-	-
	-	-	-	525	1	10
Товарні запаси						
Товари на складі	-	-	-	288	0	9
Рухоме майно						
Канторські меблі	95	0	0	-	-	-
Марта, наша рабиня	30	0	0	-	-	-
	-	-	-	125	0	0
Різні статті						
Витрати майбутніх періодів	112	1	10	-	-	-
Рахунок поданий Сімоні де Андреа	25	0	2	-	-	-
Нестача в касі	38	13	0	-	-	-
Виправлення різних помилок	17	18	6	-	-	-
	-	-	-	193	13	6
Сумнівні борги						
Неперевірена помилка здійснена під час складання балансу	-	-	-	384	7	3
Всього	-	-	-	15208	15	4
Пасив						
Рахунки до оплати						
Місцеві купці (в основному акцентовані векселі)	-	-	-	1951	2	2
Розрахунки з іннокредиторами						
Мальорка	586	5	6	-	-	-
Валенсія	805	1	9	-	-	-
Перпіньян	3	11	2	-	-	-
Монпельє	91	0	10	-	-	-
Париж	297	0	-	-	-	-

Брюгге	2848	18	9	-	-	-
Болонья	570	7	6	-	-	-
Флоренція	2000	12	10	-	-	-
Генуя	666	12	11	-	-	-
Піза	182	7	1	-	-	-
Венеція	59	10	6	-	-	-
	-	-	-	8261	8	10
Відділення Датіні в інших містах	-	-	-	-	-	-
Флоренція	804	19	1	-	-	-
Генуя	1037	13	11	-	-	-
Авіньйон	32	17	8	-	-	-
Мальорка	510	11	6	-	-	-
Валенсія	171	11	3	-	-	-
				2557	13	5
				828	7	9
Розрахунки по консигнаційним продажам резерв по неоплачених податках і непередбачених витратах						
Доля власника в засобах підприємства				80	0	0
Франческо ді Марко Датіні до Прато						
Чистий прибуток від товарних і валютних операцій	751	10	7	768	0	8
Наступні виправлення	10	5	4			
				761	15	11
Всього				15208	15	4

Таблиця 3.

Франческо ді Марко Датіні і К^о в Барселоні
Рахунок прибутків і збитків
11 липня 1397-31 січня 1399 р.
(в барселонській валюті)

Статті доходів і видатків	фунти	шиллінги	пенси
1	2	3	4
Прибуток від торгівлі	689	11	5
Прибуток від валютних операцій	252	4	0
Кредитовий залишок по торговим витратам	133	13	7
Всього бруто прибутку	1085	9	0
За мінусом витрат			
Рента за 18 місяців	60	0	0
Особливі витрати	3	8	0
Витрати на отримання охорони і супровід	67	12	0
Особисті витрати	106	1	5
Амортизація конторського обладнання	16	17	0
Резерв по несплачених податках і термінових платежах	80	0	0
Всього витрат	333	18	5
Чистий прибуток	751	10	7

Це сальдо виникло в результаті того, що комісійні, куртаж (підприємницька діяльність), брокерська комісія та інші суми, що належать особам, які відправляли товари зарубіж, записувались по кредиту цього рахунку. А так як ці кредитові записи перевищували фактично витрачені суми

то торгові витрати замість того, щоб їх занести до витрат, ставили джерелом прибутку.

В числі витрат на рахунку прибутків і збитків, бачимо, резерв в сумі 80 фунтів по невиплачених податках та інших платежах, очевидно, щоб не допустити перевищення доходів. Цю статтю бачимо і в пасиві балансу (Таблиця 2), вже як резерв. Тому рахунок нагромаджень нічого нового собою не становить. Теж відносить і до амортизації, так як звіт вказує на те, що вартість конторського обладнання на суму 16 фунтів 17 шилінгів списана як торгові витрати. Ще більше число резервів і запасів по неоплачених витратах зустрічається в книгах банку Медічі, про що ми більш детально будемо говорити в наступній публікації. Таким чином, ми бачимо, що резервування було звичайним практичним прийомом ще задовго до появи трактату Луки Пачіоло.

Здивування, в нас сучасників, викликає розділ балансу «Рухоме майно», де є стаття: «Марта, наша рабіня». Це пояснюється тим що на протязі XIII століття пояснюється тим що на протязі XIV-XV віків рабство було досить широко розповсюджено в басейні Середземного моря. До речі, одним з найбільших невольничих ринків була генуезька колонія Каффа (тепер Феодосія в Криму, українська територія, окупована Росією). Всі знатні родини Флоренції, мали одного або двох рабів, як правило в основному жінок, для домашньої роботи.

Як показує баланс діяльність відділення Датіні в Барселоні була досить об'ємна та різностороння. Воно поєднувало торгові і банківські операції, а також виступало в якості посередника, комісонера для іноземних кореспондентів. Дохід від відсотків ніде не відображений, але рахунок прибутків і збитків, дає можливість нам зрозуміти, що прибуток від операцій з іноземною валютою складає солідне джерело доходів. В зв'язку з церковною заборонаю лихварства облік кредитно-грошових документів (тратт, чеків) рахувався незаконним, і тому банкіри проводили операції з валютою як операції з іноземними кореспондентами. Ця практика відповідно пояснює наявність в балансі такої кількості рахунків іноземних кореспондентів.

Вона також пояснює важливість доходів від іноземних операцій. Сальдом по цьому рахунку виникає в результаті сумування валютних різниць з рахунків «ностро» (рахунок банку в інших банках) іноземних кореспондентів. Рахунки «ностро» в протывагу рахункам «востро» (рахунок банку за кордоном) велись в іноземній валюті. Вони, зазвичай, мали дві споріднені, одна з одною, колонки на обох сторонах дебетовій і кредитовій: одну для іноземної і другу для місцевої валюти. Кожен раз, коли рахунок «ностро» балансувався в іноземній валюті (але не в місцевій), різниця становила собою або прибуток, або збитки по валютних операціях. Зрозуміло, що відсоток був схований в курсі валюти, його також ховали і в інших спекулятивних операціях. Сама наявність такого процента була вигідна позичальнику і збиткова для боржника; в результаті банкіри, які позичали гроші під іноземні векселі, одержували дохід по більшості валютно-вексельних операцій. Для визначення доходів і втрат банкіри використовували для цього, досить зручні рахунки, про які ми вже згадували: «ностро» і «востро». Рахунки «ностро» йшли в хід коли банкіри дійсно займалися фінансовою спекуляцією, а рахунки «востро» відображені в головних книгах Датіні, про що говорить Раймонд де Рувер. Ці рахунки є звичайним реквізитом облікових книг інших середньовічних торгово-банкнських домів, в тому числі Медічі в Флоренції і Борромей в Мілані.

Цікаві приклади прямих і непрямих виробничих витрат були виявлені в документах промислового підприємства Датіні в Прато. Раймонд де Рувер також відмічає, що калькулювання собівартості практично було, в той час на низькому рівні і калькуляційні записи, нажалі не ввійшли в закінчену систему подвійної бухгалтерії. На його думку у всьому винна невпорядкована грошова система, яка серйозно гальмувала розвиток промисловості. Так текстильні промисловці купували сировину і продавали свої вироби в стабільній золотій валюті, а свої робітникам платили в обесціненій срібній валюті. Купці та банкіри здійснювали операції тільки в золоті і не зштовхувались з такими проблемами.

Опис праці Раймонда де Рувера вказує на те, що вченим зроблена велика робота в галузі вивчення середньовічних облікових книг. Це збагачує нашу уяву щодо розвитку бухгалтерії до 1500 р.

Можна з впевненістю стверджувати, що в XV столітті практика розрахункових палат була набагато досконаліша нескладної системи обліку, описаної в ранніх трактатах, включаючи перший відомий трактат математика, францисканського монаха Луки Пачіоло. Крім того, що трактати, не розглядали питань промислового обліку в них не згадувалось зовсім про багато практичних вдосконалень того часу.

В трактаті Л.Пачіоло немає жодного слова про паралельні або додаткові книги, про контрольні і взаємопов'язані рахунки, про рахунки «ностро» і «востро», про перевірку балансу, про створення резервів та забезпечень. Оригінальні записи купців чітко свідчать, що їм були досить відомі ці прийоми і винаходи і вони їх постійно застосовували. Баланс склався не тільки для перевірки головної книги, але був також ефективним засобом управління і контролю.

Як показують документи Датіні, в 1395 р. подвійна бухгалтерія, звісно, була відома вже в багатьох містах Італії. Серед документів Медічі зустрічаються фрагменти головної книги (1425 – 1426 рр.) їхньої компанії. Вона належить пізанському відділенню. І, очевидно, велась за подвійною бухгалтерією. Все це вказує на те, що компанія не обмежувала свою діяльність банківськими і грошовими операціями, а займалась також значними торговими контрактами. В цьому фрагменті, зокрема, присутній рахунок знаменитого скульптора Донателло на купівлю мармуру.

До середини двадцятого століття усі рахували, що тільки другорядні фрагменти облікових книг знаменитого банку Медічі не були знищені під час заворушень або від рук охорони, яка не розуміла їх значення. Однак, в 1950 р. Раймонд де Рувер, досліджуючи флорентійський архів, знайшов три таємні облікові книги, які охоплювали відрізок часу без перерви з 1397 р. – дати заснування четвертої книги, яка, на жаль, не вціліла. Систематичне

дослідження вченим флорентійських архівів увінчалось успіхом; була виявлена ціла серія балансів Медічі, не тільки серед документів Медічі, але і в записках флорентійського catasto, тобто в списках прибуткового податку. Частина цього матеріалу подається нами далі, разом з матеріалом торгівельно-банківських домів Мілану, Венеції, Візантії.

В період свого найбільшого розквіту банк Медічі мав п'ять відділень в Італії (Мілан, Неаполь, Піза, Рим, Венеція) і три зарубіжних (Авіньйон, Брюгге, Женева). Згодом женецьке відділення було переведено в Ліон, і відкрито ще одне відділення в Лондоні. Крім банку, Медічі контролювали три промислових підприємства у Флоренції: дві вовнопрядильні і одну шовкоткацьку майстерні. Кожне відділення і майстерня були автономними товариствами або окремими організаціями, мали свій власний капітал, компаньйонів і книги. Але Медічі тримали контрольну частину, не менше 50% капіталу у кожній з них. У структурі банку Медічі спостерігалась схожість з холдинговою компанією, але з однією суттєвою різницею: це була скоріше комбінація товариств, ніж їх спілка (корпорація) або акціонерне товариство.

Близько 1460 р. банк Медічі утримував штат різних службовців близько 60 осіб, починаючи від керуючих відділеннями і закінчуючи конторським хлопчиками і учнями, крім робітників в трьох флорентійських майстернях. Ці цифри можуть не вражати нас сьогодні, але в період середньовіччя банк Медічі був гігантом.

Зрозуміло, що компанія такого масштабу не могла обходитись однією пам'ятною книгою, одним журналом і однією головною книгою, як це описував Лука Пачіолі. Кожне відділення не тільки мало свої власні книги, але і вело, як правило, декілька головних книг, які доповнювали одна одну. Ця практика абсолютно не суперечила веденню книг за системою подвійності незалежно від того, застосовувались взаємопов'язані чи контрольні рахунки для з'єднання різних головних книг чи ні. Були випадки коли усі рахунки не розміщувались в одній тільки головній книзі. В цьому випадку книга дебіторів і кредиторів, наприклад, не могла балансуватись, але це доповнювалось таємною книгою.

Складання балансу могло бути здійснено тільки на основі злиття даних з двох головних книг.

Переконливі докази цього містяться в таблицях 4 і 5.

Таблиця 4

Баланс банку Медічі у Флоренції на 30 травня 1433 р.

Дані до балансу	Флорини	Сольді	Динари	Флорини	Сольді	Динари
ПАСИВ						
Кредитове сальдо взятє з білої книги, позначеної буквою N...	116781	16	9			
За мінусом зустрічних вимог ...	2221	8	0			
				115557	8	9
Стара книга, позначена буквою m				800	19	7
Таємна книга				34694	20	3
Усього				153052	19	7
АКТИВ						
Дебетове сальдо, взятє з білої книги, позначеної буквою N				119781	16	10
Стара книга, позначена буквою m	8331	24	1			
За мінусом зустрічних вимог	2224	8	0			
				6107	16	1
Таємна книга				27111	12	7
Проміжний підсумок				153000	16	6
Помилка, що виникла при складанні балансу*				52	3	1
Усього				153052	19	7

**Різниця між активом і пасивом балансу відповідно відносилась в актив або пасив його і таким чином досягалась рівність сторін*

Таблиця 3 не, що інше як спрощений баланс банку Медічі у Флоренції на 3 травня 1433 р., який складений на основі трьох різних книг: головної книги N, головної книги m і таємної книги банку Медічі. Згідно даних звіту на 30 травня 1433 р. кредитове сальдо таємної книги склало 34694 флоринга 20 сольді 3 динари у флорентійській валюті.

Дані табл.5 відображають те, що як утворилась ця сума. Її дані дають можливість зрозуміти фінансову структуру банку Медічі. Книги велись у флорентійських золотих флоринах, сольді і динарах аффіоріно; флорин складався з 29 сольді, а сольді поділявся на 12 динарів.

Таблиця 5

**Кредитове сальдо тасмної книги банку Медічі у Флоренції
на 30 травня 1433 р.**

Дані до тасмної книгиу	Флорини	Сольді	Динари	Флорини	Сольді	Динари
ВЛАСНИЙ КАПІТАЛ:						
Козімо і Лоренцо де'Медічі, Лларіоне де Барді і К°	10500	0	0			
Ліппачіо ді Бенедетто де'Барді	2000	0	0			
Фолько д'Адардо Портінарі	1500	0	0			
				14000		
АКТИВ						
Козімо і Лоренцо де'Медічі, Лларіоне де ' Барді і К° на поточних рахунках				15500	11	9
Нерозподілений прибуток 1431 р.				3251	19	9
Резерв сумнівних боргів				1046	23	6
Аджіоло ді Лоренцо делле Стіфа				94	23	3
Франческо ді Джіовані ді Жуччіо ді Ріміні				801	0	0
Усього				34694	20	3

Записи, що вцілліли, хоча і не досить повні, показують і підтверджують те, що Медічі вели свої книги за подвійною бухгалтерією, за виключенням, можливо, реєстрів промислових майстерень. Так, фінансовий звіт вовнопрядильної майстерні, доданий до Декларації Медічі для кадастру 1427 р., не представляв собою в дійсності балансу, так як містив незрозуміле перевищення коштів над зобов'язаннями.

Затримка у застосуванні подвійної бухгалтерії в промисловості викликана валютною невпорядкованістю. Архівний матеріал Медічі має цінність, не тільки в плані інформативності щодо розповсюдження подвійної бухгалтерії в такій області Італії як Тосканія, а і тим, що розкриває іншу і більш цікавішу проблему – використання балансів з метою управління і контролю.

За звичай, договір про товариство зобов'язував керуючих відділеннями закривати книги і балансувати їх підсумки кожен рік на 24 березня або частіше, на вимогу старших компаньйонів, тобто Медічі. Без сумніву, що ця умова чітко виконувалась і копія балансу пересилалась в головну контору у Флоренції.

Вона часто супроводжувалась пояснювальною запискою, написаною рукою керуючого відділенням.

Баланси, що надійшли в головну контору, ретельно вивчалися і в міру можливостей аналізувались. Більшість з цих об'ємних копій зберігають контрольні відмітки, зроблені хрестиком. Слід зауважити, що середньовічні баланси не мали систематизованої форми, і статті перераховані в них, в такому ж порядку як вони були подані в головній книзі.

Баланси Медічі і Датіні це об'ємні брошури, в яких кошти і зобов'язання перераховуються окремо, як правило, перераховувались першими. Перевірка, очевидно, полягала в перегляді однієї за другою статей, з метою виявлення своєчасно не оплачених рахунків і рахунків з сповільненим оборотом. Сумнівні борги, в той час, були постійною загрозою платіжеспроможності навіть таких торгово-банкірських домів як Медічі. Ці компанії були чудово проінформовані про небезпеки, які могли виникнути або, були викликані зростанням цих боргів, а також видачею безмірних позик окремим особам або фірмам. Однією з важливих вимог перевірки було своєчасне викриття не оплаченої у встановлений час заборгованості, або видачею значних авансів і запит пояснень та обґрунтувань з цього приводу від керуючих відділеннями. В багатьох випадках по кожному дебітору, вказаному в балансі, подана довідка про перспективу повернення боргу.

Час від часу керуючі відділеннями викликалися у Флоренцію для звіту про свою діяльність. Черговий звіт, був, звичайно, одним з основних на таких нарадах. Це видно з ділової переписки Медічі. Наприклад, 14.05.1464 р. Томазо Порінарі, тоді ще агент, писав з Брюгге в головну контору, що він висилає баланс «із звичайними зауваженнями і пропозиціями». У випадку, коли виникнуть додаткові питання, дописував він, то з ними можна звернутися до Анджело Тані, керуючого відділенням, який якраз виїхав у Флоренцію із звітом. В цьому листі Порінарі, безперечно, дискредитував свого шефа, на пост якого він претендував, вказуючи на те, що баланс все ще перевантажений багатьма сумнівними і не погашеними боргами, що перейшли від попередніх

товариств, якими керував А. Тоні. Портінарі далі пояснює, що, низькі доходи не дають можливості йому нарахувати відсотки, які належать вкладникам за їх рахунками. Таке вміння показати товар лицем не було чимсь новим. Керуючі відділеннями в Медічі, скоріше всього, часом старалися подати баланс в кращому вигляді, як це було насправді.

В Мілані як і у Флоренції, подвійна бухгалтерія очевидно, міцно вкоренилась на протязі XV століття. Як доказ Р. де Рувєр наводить книги, які він знайшов в архівах, різні документи, які належали торгово-банківській компанії Барромеї, яка мала відділення у Венеції і Брюгге, і яка відкрила в 1436р. контору в Лондоні. Остання мала капітал в 1600 гротів у фламандській валюті, що рівнялась 1431 фунтам стерлінгів 17 шилінгам, 1 пенсу в англійській валюті. Вцілілі облікові реєстри представляють собою дві головні книги (1426 і 1427 рр.) центральної контори в Мілані, чотири головні книги (1436 – 1439 рр.) лондонського відділення і одну книгу (1438 р.) відділення в Брюгге. З цього можна зробити висновок, що банк Барромеї притримувався практики щорічного відкриття нової головної книги. Замість ведення їх на латинській мові, як це було заведено робити в ранніх міланських облікових книгах, Барромеї здійснював записи в реєстрах на італійській мові. Техніка обліку була досить висока і нічим не поступалась записам Медічі. Барромеї були банкірами і займались виключно валютними операціями, тому в їх головних книгах є багато прикладів рахунків «ностро» і «востро», відкритих іноземним кореспондентам. На жаль, оригінали балансів компанії були відсутні. Тоді відомий італійський професор Т. Цербі використав баланси міланської контори (на 31 грудня 1427 р.), лондонського відділення (на 31 грудня 1436 р.) і відділення в Брюгге (на 31 грудня 1438 р.) і склав відповідні господарські звіти. Результати такого дослідження в повній мірі показали, що облікові книги є одним з найбільших джерел інформації з історії економічного розвитку Європи.

Слід відмітити, що головні книги, крім безпосередньо облікових записів, містять записи і цінний матеріал з історії міст, в яких були відкриті відділення. Так, чотири головні книги лондонського відділення вміщують історичні дані

міста в ХУ ст. Без сумніву, що Барромеї займався угодами з вовною та імпортом пряностей, шовкової і оксамитової тканини; він також надавав позику шляхом купівлі рахунків англійських купців вовни та шовку. Серед клієнтів дому Барромеї були Роберт Утінгем – старшина ринку, Джеффрі Болейн, купець, прадід Королеви Анни Болейн. Пізнавальна цінність облікових книг, як бачимо, не обмежувалась лише історією бухгалтерського обліку.

В противагу Флоренції Венеція була перш за все торговим, а не банківським центром. Більше того, ця торгівля була зорієнтована на країни східної частини Середземного моря: Сирію, Ліван, Ізраїль, Єгипет, Турцію, Грецію, Кіпр, або як їх разом називали Левант, політичний стан там відзначався нестійкістю. Венеціанці не мали компаній з відділеннями за кордоном, які за розмірами могли б рівнятися з конторами Медічі. Як правило венеціанські купці надавали перевагу торгівлі з допомогою посередників, часто зв'язаних з ними родинними зв'язками. Родинні стосунки мали виключне значення в середні віки і в господарській діяльності. Венеціанський тип господарської організації, очевидно, мав глибокі історичні коріння і був краще пристосований до вимог левантійської торгівлі, яка була основою процвітання Венеції.

Безперечно, венеціанські методи торгівлі мали значний вплив і на всю систему обліку. Хоча основні принципи подвійного запису залишалися незмінними, мала місце суттєва різниця між флорентійським і венеціанським способами ведення книг. Найбільш разюча відмінність була в тому, якого значення надавалось у венеціанських записах обліку товарів, що відправлялись за кордон на комісію.

Характерною особливістю венеціанської бухгалтерії було застосування рахунків «Товари, відправлені за кордон на ризик відправника», «Товари в дорозі», які є актуальними і на сьогоднішній день і продовжують застосовуватись в корабельних компаніях. На ці рахунки відносились вартість будь-яких товарів, переданих під опіку іноземних агентів, а також усі витрати, що відносились до їх переміщення, зберігання і т.п.

Для компенсації цих витрат рахунки кредитувались доходом від продажу, зазначених у звіті агента. В торгівлі з Левантом дуже рідко «повернення» здійснювалось готівкою або векселями. Як правило, він здійснювався у формі східних товарів, тобто бартеру за сучасною термінологією, під які агент одержував кредит. Цьому кредиту звично відповідали суми за заново відкритому товарному рахунку, який не закривався до тих пір, поки кожна партія не була повністю реалізована.

В зв'язку з тим, що гроші у вигляді золотих монет відпливали на схід, а не навпаки, часто було так, що грошові перекази (римеси), а не товари відсилались агентом в Сірію, Ліван, або Олександрію. В цьому випадку техніка обліку залишалась тією самою: відкривались рахунки «Товари в дорозі» і суми з них до відшкодовуваних не списувались.

Рахунки «Товари в дорозі» і «Товари відправлені за кордон на комісію», -- закривались з прибутком або збитками після завершення угоди (операції). Так, як агенти іноді не висилали звіти, або товарообіг затягувався, то бувало, що ці рахунки залишались у невизначеному стані місяцями, а часом і роками. В цьому, якраз, і полягав основний недолік венеціанської системи обліку.

В той час як флорентійські компанії складали баланси щорічно, або в більш менш регулярні проміжки часу, венеціанці не бачили в цьому потреби. Вони часто відкладавали складання балансу на декілька років, а коли робили це, то скоріше з метою, щоби впевнитися, в рівності дебетових і кредитових сальдо, а не для того щоби визначити стан коштів (засобів) і зобов'язань.

Взагалі, венеціанська бухгалтерія, через невеликі за розмірами підприємства, була і менш складною, ніж у великих торгових і банкових компаній Флоренції. Праця Луки Пачіолі більше відповідає венеціанській ніж флорентійській практиці обліку, адже автор у своєму трактаті наслідує, якраз, венеціанський зразок.

Найбільш об'ємна інформація, яка характеризує облік, пов'язаний з відправкою товарів за кордон на ризик відправника, розміщена в усіх вцілілих книгах Венеції і Рагузи (Дубровника). Звичайно, різні купці в залежності від їх

можливостей і характеру своїх проблем, по своєму користувались цією системою.

В архівах Венеції є ще багато не вивчених облікових книг, які відносяться до XIV – XV століть. На сьогодні найбільш старими слід вважати реєстри, які належать родинному товариству, в котре входили Донато Соранцо і його три брати.

Облікові книги Андреа Барбаріго (1431 – 1449 рр.) набагато повніші і змістовніші, ніж реєстри братів Соранцо. Облік товарів, які відправлялися в інші країни на ризик відправника, все ще використовувався цих книгах. Коли Барбаріго наполовину заповнив головну книгу, він склав на 28 лютого 1435 р. баланс, або сальдо рахунків. Але, на жаль, після цього він знову негайно відкрив усі рахунки в цій же книзі, це означало, що його метою було або складання проміжного балансу, або бажання одержати загальну картину стану своїх справ. Найбільш ймовірним, напевно, був останній варіант, так як Барбаріго переніс сальдо деяких окремих рахунків своїх вкладів на загальний рахунок свого капіталу і цим самим збільшив його з 200 до 4435 дукатів. Баланс Барбаріго це єдиний приклад з венеціанської практики, коли він не представляє собою звичайного заключного балансу, утвореного шляхом переносу даних рахунків з однієї головної книги в іншу.

Головна книга Барбаріго показує, що окремі агенти за кордоном відрізнялись високою порядністю і чесністю, і у визначений термін погашали свою заборгованість товарами, але були недобросовісними в поданні систематизованих звітів, що мало негативний вплив на належну організацію обліку.

Головна книга Джіакомо Бадоера в Константинополі (1436 – 1439 рр.) є іншим зразком обліку товарів, що відправлялись за рубіж. Бадоер діяв як комісіонер венеціанських купців, але займався торгівлею і за власний рахунок. Його книги велись за істинно подвійною бухгалтерією: згідно за венеціанською системою, він відкривав окремі рахунки для кожної партії експортних товарів, що йшли за кордон, і для кожної валютної операції незалежно від того, діяв він

самостійно чи виступав як агент. Головна книга Бадоера – єдиний об’ємний документ, який певним чином дає нам відомості про організацію торгівлі і обліку у Візантії. Ця книга згодом була опублікована в Європі і викликала значний інтерес серед практиків та вчених. Однак, до нас вона не дійшла, ні в оригіналі, ні, тим більше, в перекладі.

Не регулярно складання балансів було, звичайно, серйозним недоліком венеціанської практики. З цієї позиції самим безтурботним серед купців, чії рахунки дійшли до наших днів, був Андреа Барбарито, який склав баланси в 1431, 1435 і 1440 рр. Потім він вів рахунки і залишав їх не збалансованими аж до своєї смерті в 1449 р.

Син Барбарито на протязі 20 років, не склав жодного балансу. Складається враження, що венеціанські баланси знаходились під впливом місцевої практики і складались лише з однією метою – арифметичною перевіркою головної книги; ця рутинна праця відкладалась до тих пір, доки книги не були заповнені повністю записами.

В XIV і XV століттях структура торгівельної організації в південній Німеччині суттєво відрізнялась від північнонімецької. Замість відсилання товарів на ризик відправника за кордон південнонімецькі купці створювали справжні компанії з капіталом і власною системою рахівництва. В багатьох випадках це були компанії італійського зразку з сіткою постійних відділень. Рахівництво також знаходилось на високому рівні. Це ще не була подвійна бухгалтерія, але добре побудована система простого запису могла використовуватись досить ефективно і не була серйозною перешкодою в розвитку торгівлі.

Перша південнонімецька облікова книга в історичній літературі датується 1304 – 1307 роками. Це боргова книга на латині, яка належала сімейному товариству Хольцшверів з Нюрнберга, які торгували мануфактурою. Вона не викликає великої зацікавленості з позиції обліку і ведеться за формою параграфів. Коли борг сплачувався, дебетовий запис погашувався простим перекреслюванням або записом *persolvit* («погашено»). Також вказувались

прізвища свідків угоди. Цікавою стороною цієї книги слід рахувати класифікацію клієнтів за їх соціальним становищем: дворянство (перші 30 сторінок), духовенство (наступні 6 сторінок) і бюргери (інші 12 сторінок).

Усього, в книзі, зроблено більше двох тисяч записів за операціями з 445 клієнтами, серед яких було 242 дворянина, 53 духовних осіб і 150 бюргерів Нюрнберга. Селяни у цьому переліку відсутні взагалі, очевидно, що вони не купували дорогих тканин, якими торгували Хольцшуери.

Наступна в хронологічному переліку стоїть облікова книга (1383 – 1407 рр.) Вільгельма і Матеуса Рунтінгерів, батька і сина купців з Регенсбурга в Баварії. Їх ділові зв'язки поширювались від Праги до Венеції, а службовці регулярно відвідували ярмарки у Франкфурті-на-Майні. В 1392 р. Матеус був призначений міським мініяйлом і завідуючим монетним двором. Більшість його об'ємних записів відносяться до операцій з обліку грошей. Відмінною рисою книги Рунтінгера є поступова поява двосторонньої форми, скоріше, за все тому, що записи в рахунках за формою параграфа вносили певний хаос в систему обліку.

Той факт, що облікова книга Ульріха Штарка (1426 – 1435 рр.) має дебет і кредит на протилежних сторонах, підтверджує припущення, що двостороння форма поступово завоювала визнання в південній Німеччині у відносно ранню епоху. Всякі спроби південнонімецьких підприємців вдосконалювати у своїх облікових книгах форму параграфу, замість подвійного запису, нічого путнього не дали, як приклад, облікова книга мюнхенського купця Гансе Лерера (1440 – 1458 рр.).

Підприємці півдня Німеччини періодично, якщо не щорічно складали майнові і фінансові звіти. Так, наприклад, компанія Кресс в Нюрнберзі зробила своїм правилом підготовку таких звітів кожні два, три або чотири роки. Вперше такий звіт був складений в 1395 р., а потім 1397, 1401, 1403, 1407, 1411, 1413, 1415, 1418, 1422 і 1425 роках. Велика компанія Равенсбурга, яка здійснювала свою діяльність впродовж півтора століття, притримувалась аналогічної практики. Таким чином поступали і інші компанії. Так як книги

велись за простою системою, фінансові звіти базувались на даних інвентаризації, проведення якої було важкою справою і тим пояснюється той факт, що інвентар складався на кожен рік. Доходи, очевидно, визначались шляхом вирахування зобов'язань і первинних вкладень із загального підсумку усіх активних статей. Ані одного повного звіту не збереглося. Хоча, згідно даних фрагменту, загальна сума активів равенсбургської компанії в 1497 р. досягла 165473 рейнських флоринів. Це значна сума для XV століття.

У звітах висланих відділеннями в головну контору особливо уважно виділялись обґрунтовані сумнівні і безнадійні претензії. Складання загального звіту і перевірка рахунків, поданих відділеннями проводилось досить помпезно. Для «вирішення» або періодичного врегулювання розрахунків партнери (а їх було досить багато) збирались в Равенсбурзі і більше місяця утримувались за рахунок компанії.

Хоча рахівництво у південнонімецьких компаніях було на високому рівні, воно все ж відставало від кращої італійської практики. Бухгалтерія равенсбургської компанії в кінці XV ст. було на рівні способів обліку, що застосовувались великими флорентійськими компаніями в 1340 р.

У Швейцарії умови були схожими як і в південній Німеччині. Облікова книга невідомого купця із Женеви (1437 – 1448 рр.) все ще велась латиною і містила виключно рахунки дебіторів. Єдиною ознакою прогресу було застосування двохсторонньої форми. Торгова палата Женеви зберігає в своїх архівах серію з семи облікових книг, які відносяться до 1483 – 1520 рр., і належали компанії Вьюарамбер і Салаз. Комплект не є повним. Тільки один з реєстрів є приблизним аналогом головної книги; інші це книги по реєстрації продаж.

Обмеженість інформації не дозволяє сказати багато про ранній розвиток комерційної бухгалтерії на Британських островах. До 1400 р. єдиним манускриптом, який дає нам певну зацікавленість, є книга лондонського торговця залізними виробами Джільберта Магфельда, серед клієнтів якого, до речі, був Джоффі Чосер (знаменитий англійський поет другої половини XIV

ст.). Вона велась на нормано-французькому діалекті. Цей опус не відображає методичної розробки облікової справи. Записи в книзі виконують роль пам'ятних заміток. На жаль, ні один із значних торговців шерстю не залишив по собі яких-небудь реєстрів. Ділова переписка англійських купців, таких як Целіс, дає можливість зробити висновок, що рівень рахівництва в середньовічній Англії ненабагато перевищував рівень розвитку бухгалтерії в північній Німеччині.

Дослідження де Рувера в певній мірі наближає нас до відповіді на питання, яке було поставлено в одній з наукових статей на сторінках журналу «Счетоводство», ще більш як сто двадцять років тому: «До якого часу слід віднести виникнення подвійного запису?». Автор публікації підкреслював, що «початок подвійного запису поки що невідомий і не вияснений», що необхідно ще багато досліджень, щоб з допомогою старовинних облікових книг встановити час появи цього запису, перетворення його з простих звітів, або простого запису, прослідкувати весь процес цих видозмін». Безперечно з цим необхідно погодитись. Але глибоке дослідження даної проблеми неможливе без наукового аналізу процесів, що відбуваються. Найбільш очевидним є той факт, що подвійний запис виник внаслідок двохсторонності акту обміну товарів і ця двохсторонність лежить в основі подвійного рахівництва. В основному такої думки дотримується і де Рувер в своїй праці. Вчені-марксисты, або вчені лівого толку відкидають цю теорію, доказуючи що торгівля велась з древніх часів, а подвійна бухгалтерія довго ще після цього не була відома. На перше місце вони ставлять продуктивні сили і виробничі відносини, тобто не сферу обігу, а сферу виробництва. Досить сумнівно. Раймонд де Рувер, як добросовісний вчений, в своїй роботі підкреслює якраз ті сторони господарського становища середньовіччя, які особливо чітко відображають специфічні риси раннього капіталізму, які стають благодатним ґрунтом для об'єктивних змін в обліку. За де Рувером революційним поштовхом в розвитку рахівництва, його якісною зміною, в напрямку виникнення подвійності стоять три основних фактори-компанії, кредит і посередництво. Компанії виявились найважливішими, вони

виступали як каталізатор сфери обігу, що сприяв появі подвійного запису, у відповідний час, незалежно від історичного її існування взагалі (сфери обігу), що повністю нейтралізувало одну з марксистських догм. Поширення компаній привело до визнання «фірми» як чогось суттєво відокремленого від власника капіталу. Прямим результатом цього виявилось освідомлення бухгалтером середньовіччя того факту, що фірма є самодостатня організація і що капітал і одержаний прибуток є об'єкт претензій її учасників. Тому виникла потреба слідкувати за змінами долі учасників в результаті нових вкладів або вилучень капіталу і розробити систему, яка б дозволяла визначити дохід чи збитки з тим, щоб розподілити їх серед учасників (партнерів) у відповідності з положеннями статуту товариства. Ще в XIV ст. великі італійські купецькі і банківські компанії створювали резерви на випадок непередбачених обставин чи наступних регулювань.

З'єднання капіталів, контроль за їх використанням, розподіл одержаного прибутку – ось що виявилось важливим поштовхом для застосування системного грошового обліку і складання балансу, за даними якого розподілялись кошти в кінці року, або при ліквідації компанії.

Виникнення подвійного запису, як способу обліку не тільки матеріальних запасів, дебіторів і кредиторів, але, що є вирішальним обліку, вкладеного власниками капіталу і одержаних результатів, безумовно, суттєво пов'язано з розповсюдженням в середні віки договорів товариства. Це, як зауважує цілком справедливо де Рувер, безперечно викликало необхідність складання загальних звітів у випадках розпуску, реорганізації компаній, або з метою контролю за її діяльністю.

В останні роки, в працях сучасних вчених знаходимо паростки наукового дослідження генезису бухгалтерського обліку за подвійною системою. Якщо раніше вивчення цієї проблеми взагалі не розглядалось, то праці Раймонда де Рувера, в певній мірі, послужили каталізатором в цій справі.

В своїй роботі Раймонд де Рувер, з цього приводу наводить цілий ряд прикладів, скористаємось одним з них. Так, найбільш цікавим є документ, шось

на зразок фінансового звіту, про ліквідацію приблизно біля 1280 року товариства, яке торгувало тканинами, ввезеними з Франції, а також займалось операціями по купівлі і продажу зброї. З цією метою було створено одне відділення в Сієні а інше – в Пізі. В товариство входило декілька партнерів, серед яких головним був Бернадіно Уголіні. Вказаний звіт стосується долі двох інших партнерів – Манно Скуарчіалупи і Бартоломео Арінджієрі в зв'язку з ліквідацією компанії і створенням нового товариства.

Цей приклад показує, що договір товариства передбачав складання загальних звітів – в даному випадку при розпуску компанії. З цієї ситуації також бачимо, що партнери не одержували компенсації своєї долі, поки не були задоволені всі кредитори, як це і відповідало римському праву. Після того, як були погашені всі претензії, готівка розподілялась серед партнерів у відповідній пропорції у вигляді ліквідаційного платежу. Наступним етапом, теж згідно положень римського права, був розподіл товарних запасів, на основі оцінки майна незалежними оцінювачами. Середньовікова практика знає багато таких прикладів. Як тільки Манно Скуарчіалупі одержав свою частку капіталу від ліквідації компанії, він відразу вклав її в нове товариство, яке виявилось наступником старого, причому господарська діяльність підприємства не переривалась. З цього документа видно, що причиною цієї реорганізації, стали втрати, а ліквідація була завершена із збитками.

Окрім товариств, в розвитку середньовікової облікової практики важлива роль належала кредиту. Під час хрестових походів торгівля швидко росла і комерційні відносини стають більш складними. Скоро мнемонічні засоби (прийоми запам'ятовування), які існували в раннє середньовіччя у вигляді бірок, тобто зарубок на спеціальних дощечках і всякого роду ярликів, для реєстрації певних цифрових даних та оформлення справ, стали недостатніми. Гостро виникла потреба в більш системних записах кредитних операцій. Спочатку такі записи велись у формі так званих параграфів: після початкової операції залишалось незаповнене місце для кількох додаткових записів (наприклад, для додавання суми процента, підвищення загального підсумку).

При цьому зазвичай пояснювався характер операції – чи це платіж, чи надходження. Так як в цей час не було поточних рахунків то кожна операція оформлялася окремо. Тільки поступово всі розрахунки, які стосувались однієї і тієї чи самої особи, групувались разом, набуваючи форми поточного рахунку. Такий результат досягався спочатку шляхом залишення місця для додаткових записів, а пізніше за рахунок застосування двохсторонньої форми і розміщення дебету і кредиту поряд, або на двох протилежних сторінках, або на одній сторінці, розділеної вертикально на дві колонки.

Раймонд де Рувер знаходить запис у формі параграфа в фрагменті флорентійської облікової книги 1211 року. Кожна позика розглядалась ще як окрема операція, а оскільки позики погашались черговими внесками, то побудова записів була зроблена так, щоб показати заборгованість на даний певний момент. Платежі в рахунок боргу відображались послідовними хронологічними записами без будь-якого виділення. Таке недосконале розміщення записів ускладнювало визначення підсумку без допомоги «абака» (середньовікова форма конторської рахівниці). Інколи треба було більше місця для запису операцій ніж передбачалось, і бухгалтер вимушений був розміщати додаткові записи на свій розсуд. В багатьох випадках в тексті не тільки згадується боржник, але й подаються прізвища двох свідків, присутніх при заключенні контракту про позику. Це дозволяє нам зробити висновок, що записи в рахункових книгах слугували вже в той час доказом при розгляді судових справ.

Посередництво, як третій фактор, який на перший погляд, повинен був мати вирішальний вплив на розвиток бухгалтерії, в цілому менш важливий, ніж попередні, зате допомагає пояснити виникнення товарних рахунків. Після того, як купці перестали супроводжувати свої товари, вони почали вести справи через свого роду розрахункові палати. Замість того, щоб роз'їжджати разом з товарами, купці почали подавати перевагу пересилці їх на консигнацію (комісію) іногороднім та іноземним комісіонерам, які в свою чергу, повинні були посилати виручку від продажу товарів своїм комітентам. Тобто

об'єктивно створювались умови, які вимагали комісіонерів акуратно вести запис товарів, що поступили на комісію. Це був перший крок. Наступним кроком була необхідність прослідкувати шлях всіх вхідних і вихідних товарів. Оформлюючи ці операції, бухгалтер середньовіччя не міг не зауважити, що надходження грошей відповідно продажу, а оплата – закупівлям, різниця між продажем і купівлею після повного розпродажу партії товарів давала результат, або дохід, або збитки. В зв'язку з перевагою відправки товарів за межі країни на ризик відправника оцінка товарів не викликала труднощів, і купці тієї епохи привикли відкривати окремий рахунок для кожної партії товару, або консигнаційного доручення і не закривати його до моменту повного розпродажу. Розглядаючи організацію обліку в середні віки, слід пам'ятати про розповсюджений спосіб його ведення в цей час. Великим досягненням італійських купців слід вважати злиття приблизно між 1250 і 1400 р.р. всіх цих різномірних елементів в єдину систему обліку, в якій окремі підрозділи одержали назву рахунків, а саме система базувалась на принципі подвійного запису для всіх операцій. Невірним було б твердження, що складання балансу було основною метою бухгалтерії в середні віки. Навпаки, в Італії, зокрема, купці почали використовувати рахівництво як засіб контролю та управління. Звичайно, вони не пішли так далеко, як це зробили ми в сучасний період, і були дуже далекі від розуміння того, які потенційні можливості таїть в собі подвійна бухгалтерія. Однак вони створили початки калькулювання собівартості продукції, ввели принцип резервування і такі способи регулювання кінцевих результатів, як статті з нарахування відсотків і відкладених платежах. Вони звернули увагу на необхідність ревізії балансу: лише в напрямку аналізу фінансової звітності в середні віки було зроблено мало. Чогось в апологетів радянської, а згодом і російської бухгалтерської школи, викликає сумнів беззаперечний доказ і твердження де Рувера про те, що подвійна бухгалтерія зародилась в Італії між 1250-1350 р.р. Раймонд де Рувер наводить безліч прикладів при цьому. Питання в нього стоїть по іншому: «Де саме в Італії?», а те що в Італії це безперечно.

Перше незаперечне підтвердження цьому це документи генуезьких управителів 1340 р., але є ознаки, що вони ще старші і можливо навіть вперше появились в Тоскані. Таких прикладів в де Рувера досить багато. Вірним є твердження того, що подвійна бухгалтерія майже до 1500 р. була технікою обліку відомого тільки італійським купцем. Те, що вона в цей час була і в Далмації (сучасна Хорватія) нічого не доказує, адже Хорватія найближча сусідка Італії. І перша робота (рукописна) з основ подвійної бухгалтерії, почата в Дубровнику (Рагузі), тобто в сучасній Хорватії, як кажуть на південному слов'янському березі Адриатики, писалась італійцем Бенедиктом Котрулі на замовлення рагузанського купця, теги італійця Франческо Стефані в 1458 році. Прізвища говорять самі за себе.

В середні віки італійці були передовими комерсантами в Європі, а організація їх товариств мала більш досконалий вигляд, в порівнянні з будь-якою групою їх конкурентів. Лише в XVI ст. другі нації на чолі з іспанцями і португальцями почали їх випереджати.

Ще у XVI ст. італійці зберігали гегемонію в такій сфері, як міжнародна банківська справа. Звичайно, в середні віки їх монополія була майже абсолютною, і італійські банкірські доми переважали на грошовому ринку в Лондоні і Брюгге.

Спираючись на більш високу організацію, італійці витіснили багатьох своїх конкурентів з ринків. Так сталося з фламандцями, фрахтові операції яких були фактично ліквідовані. Дякуючи великим привілеям англійці могли утримувати власні позиції, але сфера їх діяльності була обмежена Нідерландами і Гасконією, яка була англійським володінням. І тільки Ганзейська спілка зуміла відбити всі спроби італійців проникнути в його балтійську сферу впливу. Це було викликано тим, що умови торгівлі в цьому районі були настільки примітивні, що висока організація не давала італійцям їх звичних переваг, якими вони користувались в інших місцях.

Це ще раз говорить про переваги італійської облікової системи в плані інформативності, тобто в контролі та управлінні. Італійське походження

подвійної бухгалтерії підтверджується ще і тим фактом, що до XVIII століття в рахівництві «за італійською системою» і «подвійна бухгалтерія» були синонімами. Ніяких слідів цього способу не знайдено в книгах інших країн середньовіччя за винятком італійських.

Облік та техніка його ведення завжди залежить від виду облікових реєстрів. Реєстри визначали техніку обліку на багато віків, впливали на розвиток облікової думки.

Перші торгові операції були зареєстровані в Шумері на каміннях біле 3600 до н.е. З 3200 р. до н.е. там виникло рахівництво на глиняних табличках. Це визначило систематичну реєстрацію в обліку. Папіруси древнього Єгипту, в свою чергу, сприяли розвитку хронологічної реєстрації за досить значний звітний період. Таким чином глиняні таблички і папіруси були головними реєстрами, на основі яких виник систематичний та хронологічний порядок ведення обліку.

Слід зауважити що нам, на сьогоднішній день відомі і інші носії облікової інформації. В 1897 р. були відкриті таблички із слонової кості, на яких зафіксована облікова інформація п'ятитисячної давності.

Ми вже згадували про реєстри обліку в древній Індії (горнятка та камінчики), як первинні документи та праобраз картотеки.

В древніх Греції та Римі використовувались воскові таблички, мідні дощечки, шкіра, тканина, пергамент, папірус. В Галлії – керамічна плитка та черепки, в Перу – шнурки. Що до Китаю то сучасні вчені рахують що історія обліку в цій країні значно давніша за шумерську і нараховує понад 8000 років. Облікові записи велись тут в паперових реєстрах, адже папір в древності винайшли в цій країні.

В 1968 році американські вчені, вивчаючи тотемні (священні, релігійні) стовпи індіанців, висловили припущення, що вони відображають в збільшеному масштабі облікові палочки, тобто контокорентні (поточні) рахунки.

Наведені приклади носіїв інформації не дозволяють чітко відрізнити

первинні документи від реєстрів і реєстрів від звіту. Це звичайно мало відповідний вплив і на організацію обліку.

В Греції і Римі зустрічаються більш розвинені форми облікових реєстрів у вигляді кодексів-книг. Зокрема греки, а потім і римляни використовували два реєстри: ефемеріди (журнал) і трапеціка (книга рахунків – Головна). В системі облікових реєстрів древнього Риму першою книгою була *Adversaria*, яка застосовувалась для щоденного запису фактів господарського життя. Цю книгу в майбутньому назвуть пам'ятною, або Меморіалом.

Облікові книги античного світу викликали і багаторічну дискусію про їх характер. При цьому одні підводять античний облік до комерційної бухгалтерії в її італійській формі, другі – до камеральної бухгалтерії.

Але трактуючи минуле, через призму сучасних поглядів, не маючи ніяких обґрунтованих і доказових фактів про характер цих книг, на нашу думку, немає ніякої можливості також зробити будь-які переконливі висновки.

Переконливим є те, що в той час матеріальні цінності не могли обліковуватись в грошовому виразі. В Греції і Римі була проста бухгалтерія без трансформації даних матеріальних рахунків в грошові.

Це все вказує на те, що ні комерційна ні камеральна бухгалтерія в цей період просто не могла бути. Так, що прихильники обох концепцій помиляються. Скоріше всього що *Adversaria* – це просто чернетка, якою її рахував Цицерон, а кодекси – книги для чистового запису, причому зрозуміло, що тільки кодекси розглядалися як юридично повноцінні документи. При цьому з впевненістю можна сказати, що в кодексах практикувались хронологічні а не систематичні записи.

В древньому Римі облік державних, і зокрема військових, фінансів був сконцентрований в руках квесторів (помічників консулів), які контролювали всі операції, пов'язані з виплатою грошей. Виплати проводились тільки при оформленні первинних документів, які служили підставою для складання записів. Була створена спеціальна податкова поліція, співробітники якої застосовували тортури по відношенню до жінок і дітей для одержання

інформації про приховування доходів та майна, які підлягали оподаткуванню.

Стародавній світ зберіг нам ще одну цікаву деталь – особливості публічно-правової звітності. Так, якщо вірити Геродоту, на піраміді Хеопса вирізано скільки часнику, редьки, цибулі та інших продуктів і скільки було видано людям, зайнятим на будівництві піраміди, загальна вартість якої склала 1500 талантів (2 млн. доларів). Цікава особливість цієї калькуляції, вона враховує тільки витрати предметів споживання – продуктів. Очевидно, що це загальна особливість того часу, адже праця була рабська і вона не оплачувалась.

До нас дійшов звіт, вирізаний на стіні Парфенона. Вартість будівництва храму, згідно з цим звітом склала 469 талантів (0,5 млн. доларів).

З вище викладеного, ми можемо зробити висновок, що облік стародавнього світу – це облік фактів і в цілому він статичний. Інвентаризація і пряма реєстрація майна лежить в його основі.

З часом появиться реєстрація непряма. Обліковий працівник замість конкретного об'єкта, який він фіксував, здійснював ці ж самі записи з так званих документів. З цього моменту фактичні дані і облікові записи стануть не завжди відповідні і будуть підкріплюватись інвентаризацією, тобто доповнювати документування (облікову фіксацію).

В середні віки формуються дві основні парадигми обліку – камеральна і проста бухгалтерія. Перша виходила з того, що основним об'єктом обліку була каса і очікувані надходження та виплати. Таким чином доходи і витрати були спрогнозовані. Друга --передбачала облік майна, включаючи касу, а доходи і витрати визначались за результатами діяльності. Але ріст товарного виробництва висував на перше місце облік грошової готівки і грошових зобов'язань (векселів, чеків).

Цікавими були методи обліку, для прикладу в інструкції Іспанського королівства від 17.02.1531 р. службовцям з Нової Іспанії (південноамериканських колоній) необхідно було зберігати грошові кошти в скрині з трьома різними замками. Ключі зберігались в касира, бухгалтера і посередника (особа, якій вручались ключі перед відкриттям каси), тільки за

їх присутності можна було “відкрити” касу. В скрині (касі) зберігалась касова книга, переплетена, перешнурована з вказуванням кількості пронумерованих сторінок. На кожній сторінці ставились печатки і підпис. Філіп II, великий ентузіаст обліку і контролю, спеціальним указом 1572 р. вимагав, щоб перша і остання сторінки були підписані головою муніципалітету.

В першій частині книги записувались прихідні операції а в другій -- видаткові операції. Копія книги велась в бухгалтерії і один раз в шість місяців записи книг звірялись. Саме облік касових операцій вимагав контролю. Але незважаючи на це, фінансисти знаходили “дири”, які дозволяли їм присвоювати і красти гроші, призначені для казначейства. Але коли їх грабежі перевищували всі допустимі міри їх вішали; таким був в цей час сумарний прийом контролю.

Щодо безпосередньо до рахунків, то вони виникли дуже давно. Пригадаємо древньоримську книгу імперських рахунків, про яку ми згадуємо в наших попередніх публікаціях. Рахунки велись в первинних вимірах, тобто матеріальні цінності – в натуральних одиницях, розрахунки, каса – в грошових. Одне не зводилось з іншим. В XIII столітті до простої і камеральної парадигми долучається третя – подвійна, яка вже включала рахунки власних коштів. Разом з попередніми парадигмами вона утворює повну облікову сукупність – тобто охоплює всі об’єкти обліку.

Виникає тоді питання чому при наявності всіх рахунків бухгалтерського обліку до XIII століття не було подвійної бухгалтерії? На це питання можна дати декілька відповідей: 1) ми не знаємо, можливо подвійний запис існував і до XIII ст.; 2) не було об’єктивних причин; 3) недостатньо була розвинена методологія обліку.

Перша і третя відповідь не є досить обґрунтованими з позиції їх вичерпності, а от що до другої, то необхідно розглянути ті об’єктивні причини, які нам допоможуть зрозуміти неможливість зародження подвійної бухгалтерії в XIII ст.

На нашу думку, цих причин було достатньо: гроші були дуже рідким

явищем; психологія разового обліковця неконструктивна, а фотографічна, він фіксує те що бачить в повсякденному житті, або документі; прибуток як важлива категорія, вирахована бухгалтером, не одержала належного визнання, купець оперує більше споживчими, ніж фінансовими категоріями; з всіх функцій грошей переважала функція засобу платежу, гроші були потрібні в першу чергу, щоб вилучати і вносити, а не для вкладень в господарський обіг, звідси облік господарських процесів згрунтувався на натуральній, а не грошовій основі; психологія людей через століття ґрунтувалась не на кількісній, а на якісній основі.

Автори монографії дали наукове обґрунтування, за яким як би названі умови виникнення в XIII столітті подвійної бухгалтерії.

Різні наші наукові світила, на протязі останніх віків, особливо в XIX – XXI століттях, підходять до цього питання по різному щодо умов виникнення в XIII столітті подвійної бухгалтерії.

На нашу думку, все було простіше, подвійний запис виник стихійно, із-за необхідності контролювати записи за рахунками.

Більшість фактів господарського життя завжди мали і мають характер: надійшли матеріальні цінності від постачальників (цінностей більше, постачальникам винні більше), заплатили за цінності (заборгованість зменшилась, гроші на рахунку зменшились) і т.д. і т.п.

Існує декілька пояснень, чому бухгалтерська процедура, яка зберігається і в наші дні, називається подвійною. Порівнянь і прикладів тут більше ніж достатньо:

- а) два види запису – хронологічний і синтетичний;
- б) два рівні реєстрації – аналітичний і синтетичний облік;
- в) дві групи рахунків – матеріальні і особові;
- г) два рівноправних розрізи (дебет і кредит) в кожному рахунку;
- д) два рази в рівній сумі реєструється кожен факт господарського життя;
- е) два паралельних облікових цикла, відображаються рівнянням $A - \Pi = K$; ліва частина показує стан майна за мінусом кредиторської заборгованості, права – наявність власних коштів;

є) дві точки в кожного інформаційного потоку – вхід і вихід;

ж) дві особи завжди приймають участь у факті господарського життя – одна віддає, інша одержує;

з) два рази виконується будь-яка бухгалтерська робота, спочатку реєструються факти господарського життя, а потім обов'язково перевіряється якість і точність облікової роботи.

Незалежно від визначення і прийняття подвійної бухгалтерії, вона за всіх обставин формує три основних складових методи: баланс, рахунки і подвійний запис. Разом вони створюють ілюзію гармонії, адже дебет завжди повинен сходиться з кредитом, актив завжди дорівнює пасиву. Так вимагає бухгалтерія. А зовсім інше життя. Бухгалтерія, виходить, що вона обманює свідомість, але цей обман або самообман необхідні, так як дозволяють нам спрощувати дійсність, створюючи умови і шляхи для управління нею.

Історія подвійної бухгалтерії – це історія її живого виявлення в постійно змінному господарському середовищі.

Ідея подвійної бухгалтерії – це засіб пізнання, який володіє творчою силою, вона створювала і створює умови для управління господарськими процесами і одночасно для свого самовдосконалення.

У період раннього середньовіччя великий вплив на державний уклад мала релігія. Церква нагромадила величезні земельні угіддя та розпочала складне господарство. Тому розвиток обліку тоді був зобов'язаний насамперед їй. При папському дворі в XI столітті була встановлена та затверджена посада обліковця-рахівника, до обов'язків якого входило спостереження за обліком папських багатств і перевірка звітності, яка надходила з провінцій. Пізніше в XIV столітті наказом була встановлена особлива "апостольська камера" з 12 членів. До її обов'язків належало управління всім майном і фінансами папського двору і ведення обліку і звітності.

У подальшому церква значно розвинула банківську справу, що ще більше посилює необхідність розвитку в ній організованої системи обліку.

Кінцевому формуванню бухгалтерського обліку сприяє широкий розвиток

торгівлі в таких великих італійських містах як Генуя, Флоренція, Мілан, Венеція та інших. Із відкриттям Америки, шляхів в Індію відбулося значне розширення торгівлі. Це остаточно сформувало бухгалтерський облік як облік банківський і торгівельний.

Появу терміну "бухгалтер", а звідси і бухгалтерія, історики датують середніми віками. Імператор Максиміліан в 1499 р. наказав, щоб в його камері (казначействі) в Інсбруку був надійний та акуратний писар, який міг би належно вести книги і називався б "бухгалтером", причому вперше бухгалтером був названий Христофор Штехер [54, с.284].

Як організована сис обліку, бухгалтерський облік в XV столітті одержує і літературне підтвердження. Першою літературною працею з бухгалтерського обліку була робота, написана в Дубровнику і Неаполі в 1458 році купцем Бенедиктом Котрульї "Про торгівлю і досконалого купця". Однак, видана та надрукована ця праця була лише в 1573 році. У 1602 році вона була видана повторно, а ще раніше -- в 1582 році -- перекладена французькою мовою та видана в Ліоні. Серед багатьох практичних вказівок, викладених у 50 розділах цієї великої книги, XIII присвячений порядку ведення облікових книг купцями. Виклад порядку обліку вже тоді повністю зорієнтований на подвійний запис. Щодо подвійного запису, то дата його виникнення практично не встановлена. Професор Раймонд де Рувєр у своїй роботі "Як виникла подвійна бухгалтерія", перекладеній російською мовою і виданій в Росії в 1958 році, твердить, що подвійна бухгалтерія зародилася в Італії між 1250-1350 роками. Він близький до істини, але багато його опонентів заперечують цей факт, не встановлюючи точної дати виникнення подвійного запису.

Значний вплив у середньовіччі мала книга Луки Пачолі "Трактат про рахунки і записи", видана в 1494 році, тобто майже відразу після винайдення Гутенбергом книгодрукування (1436 р.). Л.Пачолі власне і називають батьком подвійної бухгалтерії, "винахід" та опис якої йому приписують. Однак такі думки є хибними. Подвійна бухгалтерія результат довгого пошуку наукової бухгалтерської думки, та й праця Б.Котрульї була написана значно раніше. Та

й сам Л.Пачолі пише, що в своїй роботі він буде дотримуватись існуючого венеціанського способу, тобто він описав і систизував те, що було відомо в обліковій практиці. При цьому, вказуючи на венеціанський спосіб, Л.Пачолі тим самим давав читачам можливість зрозуміти, що існували інші способи, але чи вони основані на подвійній бухгалтерії встановити важко.

Заслуга Л.Пачолі, матика за фахом, полягає в тому, що він як вчений зумів описати і систизувати те, що на практиці було давно відомо. Його "Трактат про рахунки і записи" - це перший шабель у напрямі формування бухгалтерського обліку як науки, як прикладної науки, яка з'явилася з практичної діяльності і яка їй служить.

В різного роду інформаційних брошурах, які ще не так давно тиражувались різними видавництвами і які стосувались історії бухгалтерського обліку, Л.Пачолі з його "Трактатом про рахунки і записи" подавали як винахідника подвійного запису. Ми вважаємо, що заслуга Луки Пачолі полягає в тому, що він один із перших в трактаті описав організаційно-методичні аспекти ведення бухгалтерського обліку, а також подав першу форму ведення обліку - староіталійську, або венеціанську ("Трактат про рахунки і записи" був опублікований в 1494р. у Венеції), але, нажаль, він не був винахідником подвійного запису. Дякуючи Гутенбергу, який приблизно в цей же період винайшов книгодрукування, праця Л.Пачолі набула широкої публікації в країнах Європи та в Росії. Тому, мабуть, Л. Пачолі помилково називають батьком подвійної бухгалтерії. На основі праць відомого дослідника історії бухгалтерського обліку Раймонда де Рувера, можна допустити що подвійна бухгалтерія виникла в Італії між 1250 і 1350 роками, тобто задовго до народження Л. Пачолі. Однак це спірне питання як багато іншого матеріалу в праці Раймонда де Рувера [93, с8]. Зате наведені в праці бухгалтерські баланси 14 століття, які можуть ґрунтуватись тільки на основі подвійного запису і складені за сто років до виходу праці Л.Пачолі, є беззаперечним підтвердженням того, що наш венеціанський вчений – монах, не міг бути родоначальником подвійного запису [51, с.38-41]. Подвійний запис виник

стихійно. Так як ми не можемо назвати винахідника колеса, письма, римських чи арабських цифр так ми ніколи, нажаль, очевидно не назвемо і винахідника подвійного запису.

У книзі "Трактат про рахунки і записи", окрім подвійного запису, Л.Пачолі дає цілий ряд цікавих пропозицій щодо порядку ведення документів, книг, записів на рахунках тощо. Російський переклад даної праці був здійснений лише в 1893 році. У колишньому СРСР дана робота була видана в 1974 році за редакцією проф. Я.В.Соколова. Сама праця містить 36 глав, опис трактату та висновки [81].

У цілому праця Л.Пачолі поділяється на дві частини. Першу він називає "Інвентар", а другу - "Диспозиція".

У першій частині Л.Пачолі зазначає, що спочатку купець повинен детально провести опис майна та інвентарю на окремих листках або в окремій книжці. До опису слід вносити як рухоме, так і нерухоме майно. Все майно записується в інвентар до одного певного дня (дату). У книзі подано зразок інвентаря з усіма належними йому процедурними формальностями. Характерно, що в цьому інвентарі описано майно не тільки для торгівлі, але й особисте майно купця. Це вказує на те, що бухгалтерський облік середньовіччя поширювався не лише на торгівлю, але й на домашнє господарство купця, що свідчить про поєднання власності купця шляхом проведення суцільної інвентаризації.

Друга частина книги розкриває спосіб здійснення рахункових записів усіх операцій. Описаним інвентарем визначається об'єкт бухгалтерського обліку - все, що належить купцю. Але Л.Пачолі правильно розширює об'єкт, коли додає, що купець записує всі свої справи великі і малі, в тому порядку, в якому вони відбулися. Отже, під об'єктом бухгалтерського обліку того часу автор трактату розуміє капітал і його обіг у господарстві.

У другій частині подано опис трьох книг - меморіалу, журналу та зошита (головної книги).

Меморіал - це книга для попередніх записів у хронологічному порядку,

до якої купець записує детально все, що стосується купівлі, продажу, інших торговельних операцій, нічого не пропускаючи.

У журналі (який є секретною книгою) повинні складатися статті з зазначенням рахунка, що дебетується чи кредитується. У "Трактаті" подано приклади таких статей. Тут основою є характеристика рахунків: один рахунок одержує і за це винен (звідси -- дебет), інший -- видає і за це має (звідси кредит). Наприклад: «Каса готівки винна Капіталу», «Палермський цукор винен Касі», «Цукор з Палермо винен пану Іоганну Антоніо з Мессіни», «Витрати за товари винні Касі», «Банк м. Ліпомані винен Касі» та.ін. [89,С.34-35].

Зошит -- це узагальнення всіх окремих рахунків, куди записи переносяться із журналу. Дасться і рахунок вигід і втрат (прибутків і збитків), який закривається наприкінці року перенесенням у рахунок капіталу. На той час Л.Пачолі не проводить ніякої класифікації рахунків, але в нього є повне їх групування. Перш за все створюється група рахунків для обліку грошей, речей, товарів і розрахунків, а також капіталу, тобто всього, що відображається в інвентарі. Далі подано групу результативних рахунків, до якої належать і витрати на товари, і грошові витрати купця, і рахунок вигід і втрат. Звідси і поділ рахунків на інвентарні та результативні. Крім того, Л.Пачолі вказує на розвиток системи рахунків у майбутньому. Зокрема, він запропонував окремий рахунок "Подорожі", до якого повинен записуватися процес торгівлі під час подорожей. На дебет цього рахунка заносять витрати під час подорожей (гроші, товари, харчі, витрати), а на кредит -- все, що буде одержано після подорожі. Це вже початок застосування операційно-результативних рахунків. На рахунку подорожей відобразиться або прибуток, або збиток, які за вказівкою Л.Пачолі повинні переноситися до великого зошиту на відповідні місця.

Книга Л. Пачолі "Трактат про рахунки і записи" набула широкого розповсюдження у всій Європі, перевидавалася в 1534, 1539 і 1558 роках.

У Б.Котрульї і Л.Пачолі бухгалтерський облік в основному присвячений торговельній справі, поширеній на той час. Їх італійські послідовники поширили

його на інші сфери економіки. Альвізе Казанова (1558 р.) дав опис побудови обліку в суднобудуванні, а А. ді Піетро (1586 р.) -- монастирського господарства та банків; Д.А.Москетті (1610 р.) -- промисловості; Людовіко Флорі (1636 р.) -- лікарень, державних установ і навіть домашнього господарства; Бастіамо Вентурі (1655 р.) -- сільського господарства. На підставі цих праць і сформувалася стара італійська форма бухгалтерського обліку.

Іспанія залишила слід в теорії обліку, особливо в сприйнятті його юридичної природи. Основоположником юридичного напрямку в бухгалтерському обліку був відомий вчений математик і юрист Дієго дель Кастілло (1522 р.). Його послідовниками стали Г. де Тексада, Б. Де Солозано, Ф. де Ескобар. В цілому слід відзначити, що облік в Іспанії, порівнюючи з Італією, був на нижчому рівні. Тут в основному використовували просту бухгалтерію, лише Б. де Солозано дотримувалася подвійної, староіталійської бухгалтерії.

Німеччина теж зробила свій внесок у розвиток бухгалтерської справи. Так у 1531 році Іоганн Готліб зробив спробу поєднання староіталійської бухгалтерії в рамках німецької, яка зводилася до розрахунків з матеріально відповідальними особами. Ідею синтезу італійської і німецької бухгалтерії підтримували В.Швайкер, Х.Хагер. Мета обліку за В.Швейкером визначалася визначенням прибутку.

У підсумку з'явилася німецька форма рахівництва. Внесок Німеччини особливо був відчутним у теоретичних основах бухгалтерського обліку. Так С.Гомерсфельд у 1570 році пропонує спосіб виправлення помилок за допомогою зворотного запису. Пізніше, в середині XVII століття, відомий вчений математик і філософ Г.В.Лейбніц систематизує елементи методу бухгалтерського обліку.

Нідерланди дали людству багато видатних бухгалтерів: Ян Імпен (1485-1540), С. Ван Стевін (1548-1620), С.Г.Кардінель (1578-1647) та інші. Поряд з вдосконаленням обліку, відходом від традиційної для італійців персоніфікації

рахунків, голландці теоретично осмислюють необхідність системи рахунків, подвійного запису. Ван Стевін був першим, хто зрозумів, що будь-який господарський факт може бути оформлений різними проводками залежно від концепції бухгалтера або практичної мети.

Перша книга бухгалтерського обліку в Англії вийшла в Лондоні в 1543 році, її автором був вчитель математики Хью Олдкастл. Її початкові чотирнадцять розділів були запозиченими з книги Л.Пачолі. Щодо конкретного внеску англійських бухгалтерів у розвиток своєї справи, то тут слід виділити праці щодо амортизації, форми рахівництва, дидактики (знання проводок без розуміння їх змісту) та організації обліку в сільському господарстві і в промисловості.

Відкидаючи все те, що незаслужено приписують Л. Пачолі, ми маємо право задати питання: що цінного створив Л. Пачолі – бухгалтер? Чому його слава росла? Чому нащадки в усьому світі згадують його до нині з повагою та гордістю? І тут слід відзначити ті основні аспекти, які він вніс у бухгалтерський облік. Це:

- 1) теоретичне трактування подвійного запису. Л. Пачолі першим намагався пояснити такі питання як дебет і кредит;
- 2) створив всі умови для виокремлення бухгалтерського обліку в нову науку;
- 3) бухгалтерський облік за Л. Пачолі розглядався як самостійний метод, заснований на застосуванні подвійного запису;
- 4) відображення подвійного запису на рахунках, які трактуються як система (план) обліку. Організація системи (плану) не може бути постійною, а повинна залежати від мети керівництва;
- 5) Л.Пачолі вперше ввів в бухгалтерський облік моделювання, засноване на комбінаториці. Такий підхід дозволяв побудувати загальну модель, у рамках якої будь-яке облікове завдання трактувалось як окремий випадок.

Названі вище п'ять аспектів не втратили свого значення і в наш час. Більше того, можливості сучасної обчислювальної техніки ближчі

математичному розуму Л. Пачолі, ніж старі рутинні засоби реєстрації фактів господарського життя.

З появою і розвитком подвійної бухгалтерії, особливо в XIV і XV століттях, ми спостерігаємо існування в обліку різних підходів і переконань. Безперечно, облік розвивався, що бухгалтери поряд з повторенням одних і тих самих прийомів шукали інших і кращих шляхів, так як з розвитком матеріального виробництва змінювалися об'єкти обліку, змінювалося господарство, склад його засобів. Це не могло не змінити предмет обліку і його методологію.

За попередні тисячоліття змін в обліку відбулося значно менше, ніж за останні п'ятсот років. І все ж таки облік змінювався під впливом історичного розвитку та вдосконалення матеріального виробництва.

Вивчення розвитку науки взагалі, пов'язано з певною сукупністю переконань, які існують на тому чи іншому її етапі. В обліку також існував його зразок (парадигма - грец.) на певному історичному етапі.

У середні віки спостерігається існування трьох парадигм обліку: *уніграфічної, камеральної і диграфічної*.

Уніграфічний облік або уніграфічна парадигма в своїй основі формується на пізнанні особливостей примітивного натуралізму. Реальний факт і його дзеркальне відображення в натуральних вимірниках, низький рівень його узагальнення - ось його характерні риси . Абстрактні величини, зокрема прибуток, в обліку тоді не фігурували.

Уніграфічний облік пройшов ряд етапів: 1) інвентарний облік (фіксація залишків матеріальних цінностей); 2) контокорентний облік (облік лише розрахункових операцій); 3) грошовий вимірник стає об'єктом обліку; 4) злиття грошового обліку з контокорентним; 5) гроші і контокорент поглинають облік інвентарю . На останньому етапі усі рахунки ведуться в грошовому вимірнику.

Із запровадженням в систему рахунків, рахунків, які відображають власні кошти, фактично перестав існувати уніграфічний облік.

Він діяв декілька тисячоліть і, можливо, при своїх позитивах для цього часу, відігравав належну роль у забезпеченні зацікавлених осіб в економічній інформації. У той самий час концепція примітивного (наївного) натуралізму вказала і на значні недоліки в узагальненні господарських фактів через відсутність узагальнюючого вимірника. І якщо він і використовувався, то в господарській практиці застосовувалася різна валюта, а це, в свою чергу, повністю обезцінювало юридичний та економічний зміст фактів господарської діяльності, унеможлилювало розрахунок прибутку.

Диграфічний облік - це діаметрально протилежна зміна попередньої облікової політики, що полягала в спробі заміни ідей наївного натуралізму на концепцію облікового реалізму. Правда існує також думка, що диграфічний облік - це значне розширення уніграфічних підходів.

Ідея диграфізму полягає в перетворенні потоку господарських фактів в упорядковану систему понять з метою виділення суттєвого із загального. Однак, було б помилкою пов'язувати подвійну бухгалтерію з новим часом. Це й зв'язок тимчасовий, але не логічний.

Камеральний облік існував паралельно з двома першими.

Прихильники камеральної парадигми стверджували, що уніграфічний та диграфічний облік відображали факти, що відбулися, а камеральний, крім цього, ще й ті, що будуть.

У камеральному обліку увага акцентується на обліку грошових коштів і каси. Суттєвим у камеральному обліку було виділення кошторисних витрат: факти тільки сплановані, вводяться в єдину систему обліку разом з тими, що відбулися. Багато вчених вказують, що паростки камеральної бухгалтерії відомі в Древнім Єгипті та Індії.

Історія обліку з XVI століття до першої половини XX століття - це історія диграфічної парадигми, її зростання, модернізації, хвороби та повільного вмирання

НАРИС ІV. ВІД ОБЛІКОВО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ДО ОБЛІКОВОЇ НАУКИ

Розвиток кожної науки, її успіх і невдачі залежать від вчених, які в ній працюють. Багатьом здається, що в бухгалтерському обліку не було людей за силою інтелекту рівним Леонардо да Вінчі (1452–1519), Мікеланджело (1475–1564), Миколі Копернику (1473–1543), Альберту Дюреру (1471–1528), Христофору Колумбу (1451–1506), Васко да Гаммі (1469–1524). До цієї плеяди також належить Лука Пачіолі (1445–1524) – математик, що заклав основи науки про бухгалтерський облік. Л.Пачіолі писав своє прізвище або латиною – *Rassiolus*, або італійською – *Rassiuolo*, або тосканським діалектом – *Pacioli*. В наш час прийнято два останні варіанти написання його прізвища. Освічені люди, зокрема економісти, особливо у галузі обліку, аналізу та аудиту повинні знати, що епоха Ренесансу як один з самих чудових періодів в історії людства, не забула і про бухгалтерів, як про справжніх економістів, давши їх нелегкому фаху наукове обґрунтування.

Виникнення комерційної освіти відбулося до XI століття, спочатку здійснюючись через монастирі, вона вимагала підручників. В XIII столітті в Італії виникли приватні школи і з'явилися світські вчителі. Пізніше в XIV- XVI століттях бажаючий присвятити себе економічній діяльності, повинен був у силу свого культурного рівня і вимог часу вибрати скільну освіту будь-якого типу, відповідно пройти її через професійне навчання.

Першим прототипом підручника була знаменита «Книга рахунку» («*Libro d'Abaco*», 1202 р.) Леонардо Фібоначчі. Згодом широкого застосування набули трактати Джованні де Антоніо да Удзано «Книга про товари» («*Libro di mercantie*»), італійського купця Франческо Бальдуччі Пеголотті «Мистецтво торгівлі» («*La pratica della mercatura*», 1338–1342 рр.). Головним попередником Л.Пачолі був Паоло Дагомарі ду Прато (XIVст.).

Л.Пачолі трактує бухгалтерський облік як прикладну математичну дисципліну, в цьому він був не останнім. Л.Фібоначчі (1180-1250) у своїй

математичній праці розкрив правила ведення прихідно-розхідних книг, а в кінці XIX ст. Е.Лерте і А.Гімбо – французькі викладач і практик бухгалтерського обліку, які створили чисто економічний напрям, спочатку у французькій, а потім й у світовій бухгалтерській науці, трактували бухгалтерський облік як окремих розділ математики. Математичне трактування бухгалтерського обліку, на нашу думку, позитивно сприяло визнанню його науковості.

На території міста-республіки Флоренції 570 років тому, в 1445 році, в містечку Борго Сан-Сеполько в сім'ї поважного міщанина Бартоломео Пачолі народився син Лука. Згодом батько віддає його навчатися до знаменитого художника і математика Італії П'єтро делла Франческа. До дев'ятнадцяти років Л.Пачолі працює і вчиться в майстерні вчителя, а потім переїжджає в одну з столиць тодішнього культурного світу – Венецію. У цьому місті Л.Пачолі стає вихователем трьох синів багатого купця Антоніо де Ромпіазі. Виховуючи дітей, він вчить їх тому, що знає і розуміє сам, часто навчаючись разом зі своїми учнями, відвідуючи публічні лекції знаменитого математика Доменіко Брагадіно, а також допомагає батькові своїх учнів у веденні конторських книг, набуває перших навиків у справі, яку йому судилося зробити наукою. В 1470 році він закінчив свою першу книгу-підручник комерційної арифметики.

Перервавши кар'єру вихователя, Л.Пачолі переїжджає в Рим, згодом в Неаполь з метою розпочати торговельну справу. Однак він прагнув займатися наукою, вивчати математику. В 1475 році в 30-річному віці Л. Пачолі вирішує стати монахом. Монашество давало йому певну користь: воно вводило його в культурне середовище, відкривало можливість для наукової роботи, продовження освіти і самоосвіти, забезпечувало матеріально, підпорядковувало церковній, а не світській юрисдикції, забезпечувало необхідну підтримку для отримання професури.

Таким способом Лука Пачолі досяг максимально можливого: він присвятив себе науці і монахом-францисканцем. Вибір був зумовлений науковими традиціями, що склались в ордені, а також сімейними обставинами – обоє братів Луки Пачолі також були францисканцями. Орден францисканців

сповідував і сповідує бідність і обмеженість у побуті. Через 450 років по тому французький бухгалтер Альберт Дюпон побачить у цьому глибокий символічний акт: батько бухгалтерії прийняв для себе і для своїх майбутніх колег клятву бідності і безкорисливості. Так, як в містечку, де він народився був монастир францисканців, то Лука Пачолі стає фра (брат) Лука ді Борго Сан-Сеполькро.

Подальші події засвідчили, що Л. Пачіолі правильно оцінив свої можливості і перспективи. В жовтні 1477 року він отримав професуру в університеті Перуджі. Л. Пачолі виявився хорошим лектором, корпорація професорів постійно продовжувала з ним контракт, підвищуючи йому оплату. За час, проведений в Перуджі, Л. Пачолі написав розгорнутий конспект лекцій, оформив його окремою книгою-рукописом. Книга наразі знаходиться в бібліотеці Ватикану. Пізніше основи цієї роботи увійдуть до складу його першої великої праці.

У червні 1480 р. в педагогічній кар'єрі Л. Пачолі настає перерва. Протягом восьми років він займатиметься філософією, теологією і вдосконалюватиметься в математиці. Виконуючи орденські зобов'язання, Л. Пачолі відвідає різні міста Італії, найчастіше Флоренцію. Заняття новими предметами в 1486 році забезпечить йому звання магістра священної теології.

В 1487 році Пачіолі знову запрошують до університету в Перуджі, але через кілька місяців його вводять в штат єпископа П'єтро Валлетарі і переводять в Рим. У 1493 році він, закінчивши роботу над книгою, їде в Венецію. Тут при підтримці претора республіки Св. Марка, мецената Марко Сануто, 10 листопада 1494 р. багаторічна праця виходить в світ. Вона називається «Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita» – «Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відношення». Структура книги є дещо складною. Весь матеріал поділяється на дві частини, перша частина присвячена арифметиці і алгебрі, друга – геометрії. Кожна частина, в свою чергу, поділяється на розділи, розділи – на трактати, трактати – на глави. Включаючи до складу математики прикладні методи, автор у першій частині

виділяє спеціальний розділ IX, присвячений питанням застосування математики в комерційній справі. В цей розділ входять дванадцять трактатів: I – про товариства, II – про оренду, III – про обмін і обмінні операції, IV – про векселі і вексельні операції, V – про процентні обчислення, ...XI – про рахунки і записи, XII – про міри, ваги і монети, про торгіві звичаї і міста, з якими Італія знаходиться в торгових стосунках. Трактат XI, який безпосередньо відноситься до бухгалтерського обліку, включає в себе 36 глав.

Монументальна друкована праця Л. Пачолі без сумніву сприяла його славі. У 1496 році в міланському університеті відкрили кафедру математики, очолити її запросили саме Л. Пачолі. У зв'язку з окупацією французькими військами Мілана Л. Пачолі разом з Леонардо да Вінчі виїжджають у Флоренцію. В 1504 році в Венеції виходить окреме видання «Трактату про рахунки і записи» під назвою «Досконала школа торгівлі». Як було зазначено вище, комерційні школи Італії вимагали підручників. Останні роки Л. Пачолі живе то в Флоренції, то в Венеції. В 1510 році він повертається на батьківщину, стає пріором монастиря в Сан-Сеполькро, одержує запрошення на посаду професора математики Римської академії. В 1515 році він помирає, похований Л. Пачолі на цвинтарі Сан-Сеполькро.

Праця Л. Пачолі мала значний вплив на розвиток бухгалтерського обліку як науки, починаючи з середньовіччя. Заслуга Л. Пачолі, математика за фахом, полягає в тому, що він як вчений зумів описати й систематизувати те, що на практиці було давно відомо. Його «Трактат про рахунки і записи» – це перший щабель у формуванні бухгалтерського обліку як прикладної науки, яка з'явилася з практичної діяльності і служить їй.

Розвиток бухгалтерського обліку як науки йшов паралельно розвитку економічної та політичної економії. Головним напрямом економічної думки в XV-XVII століттях був меркантилізм. Його короткий зміст зводиться до наступного: в господарському житті - загальне нагромадження цінних металів в країні серед людей і державній казни; в теорії економічних наук, в тому числі і в бухгалтерському обліку - пошуки економічних закономірностей у сфері

торгівлі, грошового обороту (обігу). Продати за кордон більше, ніж там купити - таким був головний закон того часу. У цей період розпочалося первісне нагромадження капіталу як реальний історичний процес. Все це не змогло не накласти певний відбиток на наукову організацію бухгалтерського обліку.

У XVI столітті в ряді країн Західної Європи - Англії, Іспанії, Франції міцна королівська влада побудувала централізовані національні держави. Розвиток міст, ремесел і торгівлі спричинили значне збагачення одних за рахунок інших. У цей період зароджується монетарна сис, яка розробляє адміністративні заходи утримання грошей в країні, що сприяє нагромадженню капіталу.

Характерним виразником ідей англійського меркантилізму був Томас Манн, який народився в Лондоні в 1571 р. Його вітчимою і вихователем був один із засновників Ост-Індської торгової компанії. Томас Манн розпочав від керуючого контори вітчима і в цей час йому пропонують поїздку в Індію фінансовим інспектором-контролером факторингових компанії. Його перша праця "Думки про торгівлю в Англії з Ост-Індією..." була побудована на досконалому знанні обліку в торгівлі. Оперуючи обліковими даними він проводить аналіз доцільності та потреби такої торгівлі. В іншій праці, що була видана лише після чверть століття після його смерті в 1664 р. "Багатство Англії в зовнішній торгівлі, чи Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства", вперше було проведено ряд облікових розрахунків щодо потреби зовнішньої торгівлі та її впливу на національну скарбницю.

Інший англієць І.Петті в 1662 р. видав "Трактат про податки та збори", в якому виклав можливості реального збільшення податків і розвинув теорію складу витрат виробництва і сформулював закон вартості.

"Цікаво, що в складі витрат виробництва Петті не враховує інші витрати, окрім насіння: гній, знос коня, плуга, серпа і та.ін. Ці витрати не відтворюються зерном в натурі" [1, с.61].

Великою заслугою І.Петті було й те, що він вперше поставив питання про

необхідність організації статистичного обліку та розробив деякі механізми його організації. Він не тільки розпочав пропаганду організації статистики, але й використовував для доказів своїх економічних думок статистичні дані. Його завдання полягало в тому, щоб на основі об'єктивних цифрових даних довести багатство Англії. У той час він вперше запропонував потребу статистичного обліку національного доходу та національного багатства країни, населення, його зростання, розміщення, зайнятості.

Розвиткові статистичного обліку присвячена праця, що вийшла в 1662 р. в Лондоні "Гуманітарні та політичні спостереження над бюлетенями смертності, що мають відношення до управління, релігії, торгівлі, повітря, хвороб та інших змін названого міста. Твори Дисона Граунта, громадянина Лондона". Незважаючи на дуже громіздку назву, в даній роботі зроблено перші спроби підійти до наукових принципів, знайти їх закономірності в статистичному обліку. За Д.Граунтом, народження та смерть окремого громадянина - це випадкові події, а народження та смертність в рамках країни - це вже визначена величина, зумовлена рядом факторів.

У Франції наукові пошуки розвитку облікової та економічної думки розвинув П'єр Ленезан де Буагільбер. На початку 1707 року він опублікував два томи своїх творів. Головним їх досягненням є розгляд питань про застосування пропорційних або нормальних цін. Перш за все, це такі ціни, котрі забезпечують у кожній галузі компенсацію витрат виробництва та чистий дохід. Ці ціни повинні забезпечити безперервний процес реалізації товарів і стійкий споживчий попит. На нашу думку, вищезазначене й покладено в розробку управлінського обліку, який так широко пропагується у вітчизняній практиці. Ті ж постулати закладені у системи виробничого обліку "стандарт-кост" і "директ-костинг", які розвинулися на початку ХХ століття в США, і до яких ми ще повернемося в даній роботі. Буагільбер вказував на головні помилки в процесі формування витратного механізму підприємств - це встановлення максимальних цін та отримання короткотермінової вигоди. Він вказував, що "Держава за допомогою розумної податкової політики, може сприяти високому рівню

споживання та попиту" [1, с.88].

Значними дослідженнями на макроекономічному обліковому рівні стали праці Ф.Кене (1694-1774). Саме він розробив теорію "чистого продукту" - надлишку, який виникає після вирахування витрат його виробництва. У подальшому Ф.Кене аналізував чистий продукт, виробництво, розподіл та оборот. Він вперше розвинув такі облікові поняття-терміни як початкові та щорічні аванси.

Досліджуючи дані поняття, Ф.Кене заклав певну основу для аналізу обороту та відтворення капіталу, тобто постійного повторення процесів виробництва та збуту, що має велике значення для раціонального ведення господарства. В подальшому дані ідеї лягли в основу визначення господарських процесів як об'єктів бухгалтерського обліку. В науковому та методологічному плані слід виділити такі господарські процеси як об'єкти бухгалтерського обліку:

- 1.Процес заснування підприємств;
- 2.Процес діяльності (постачання, виробництво, збут);
- 3.Процес припинення діяльності.

Послідовником Ф.Кене та реформатором феодалізму був Жак Тюрго (1727--1792). У його "Роздумах про створення та розподіл багатств", написаних у 1766 році, розглядаються питання про вартість, гроші, процес формування цін. Ця праця поклала початок відображення в облікових сисх тих часів таких об'єктів як витрати, результати, заробітна плата.

У Шотландії в цей час значного впливу на формування облікової думки мали праці Адама Сміта (1723--1790), крилатий вислів якого "До того часу, поки немає власності, не може бути й держави, мета якої й полягає у її захисті" відомий і сьогодні.

Девід Рікардо (1772--1823) один з відомих вчених лондонського фінансового світу. Його праці, присвячені проблемам грошового обігу, сприяли розвиткові банківського бухгалтерського обліку.

У подальших наукових працях бухгалтерський облік вже почав

розглядатися як частина науки про управління. Визначення "Облік - це функція управління", - виникло саме у Франції. Жак Саварі (1622--1690), а потім і Франсуа Кене розглядали облік як одну з галузей управління.

Для французьких авторів характерна перевага рахунків над балансом, з яких вони виводять подвійний запис. Ще в 1550 році Валентин Менгр впроваджує складну бухгалтерську проводку, що стало вагомим кроком уперед.

Великим досягненням у науковому розвитку після праці Л. Пачолі була пропозиція Ж.Саварі вести основні і допоміжні книги. Тим самим Ж.Саварі сформулював поняття синтетичного та аналітичного обліку, а звідси відповідних рахунків і реєстрів. Йому належать і відомі правила-постулати бухгалтерського обліку:

1. Сума залишків аналітичних рахунків відповідає сальдо того синтетичного рахунку, до якого вони були відкриті;
2. Сума оборотів по дебету і сума оборотів по кредиту всіх аналітичних рахунків повинна відповідати дебетовому та кредитовому обороту синтетичного рахунку, до якого вони були відкриті.

Класифікація рахунків, яка формувалася під впливом ідей Матьє де ла Порто, а потім значно розширена Бертраном Баремом, дозволяє зробити висновок про їх певну еволюцію. Це послідовний процес виникнення матеріальних рахунків, далі рахунків грошових коштів, розрахунків, потім фінансових вкладень, власних коштів і в кінці результативних рахунків.

Щодо балансу, то він спочатку розглядається як гарантія рознесення операцій по рахунках. Це трактування дало можливість виділити два види балансу (Андре 1636 р.) -- пробний і підсумковий. Підсумкові баланси Ж.Саварі в свою чергу поділяв на Інвентарні та Конкурсні. Перший передбачав оцінку статей за собівартістю, другий -- за ціною продаж. Ж.Саварі запропонував і ряд ідей по зв'язках балансу з інвентарем: необхідність періодичного та точного складання інвентарю; усвідомлення того, що баланс впливає з інвентарю; інвентар і баланс як засіб переоцінки майна, вимог і зобов'язань. У французьких авторів ми зустрічаємо як економічне трактування

балансу (Пурра), так і юридичне (С.Рікар), який пояснював весь актив як борг перед власником, а пасив як борг самого власника.

Франція є батьківщиною облікових реєстрів і на їх підставі створення концепцій трьох форм обліку: французької (де ла Порт), американської (Дегранж), бельгійської (Беттайль). Французька форма ґрунтувалася на ідеях італійської школи з її трьома книгами: пам'ятної, журналу та Головної. Пам'ятна книга змінювалася первинними документами (Мішель ван Дамм, 1606 р.). Для зручності записів у журналі було запроваджено дві колонки для сум -- часткова, загальна (Матьє Тома 1631 р.) (еволюцію основних форм обліку ми розглянемо дещо нижче).

Отже, бухгалтерський облік XVII -- XVIII століть в Європі в основі спирався на концепції французьких авторів. Значення обліку в Франції, зокрема, визначалося тим, що Саварі був залучений Ж.Б.Кольбером для участі в розробці Ордонансу 1673 р., який поклав початок принципів регулювання економіки. Ордонанс називали кодексом Саварі. Щодо бухгалтерського обліку, то він був настільки вдалим, що французький (1808) та бельгійський (1872) торгові кодекси повторювали його повністю.

Для впорядкування термінології де ла Порт склав бухгалтерський словник, він же і запровадив термін "рахівництво". У Франції, а це, мабуть, основна заслуга французької бухгалтерської школи того періоду, велике значення надавалося підготовці бухгалтерів. При цьому пріоритет був у теоретичній підготовці і набутті практичних навиків. Зокрема, Саварі вважав, що процес навчання має йти від простого до складного, хоч навчання при цьому довше, але ефективніше. Тому облік стає предметом наукової діяльності. З набору емпіричних і догматичних правил облік перетворився на засіб дослідження господарської діяльності за своєю методологією. Бухгалтерський облік у кінці XVII на початку XVIII століть поступово стає наукою. Вже була бухгалтерська думка, але ще не було бухгалтерської наукової думки.

У середині XIX століття в Італії, Франції, Швейцарії, Німеччині виникла істинна бухгалтерська наука - рахунковедення. Усі книжки з бухгалтерського

обліку від Л.Пачолі і до цього періоду тільки описували облікову процедуру, не пояснюючи рівності, наприклад, дебетових і кредитових записів при подвійному записі і т.д. Наука виникла пізніше, коли бухгалтери відкрили облікові парадокси. Історично рахунковедення зародилося з рахівництва. Італійські автори побачили зміст бухгалтерської науки в зміні прав і зобов'язань осіб, які беруть - участь у господарському процесі. І це був певний крок до рахунковедення.

Більш суттєвих результатів досягли французькі бухгалтери. Вони вивели економічний зміст обліку, як будь-якого теоретичного вчення, з парадоксів про прибуток. Ці парадокси ніхто не формулював, але у практиці їх не можна було ігнорувати.

Прибуток - це перевищення доходів над витратами (навіпаки - збитки). Це твердження хоч і логічне, але не очевидне. Перш за все, потрібно уточнити, чи йде мова про грошові чи матеріальні потоки.

З економічної точки зору, прибуток - це різниця між грошовими надходженнями і грошовими витратами. З точки зору господарської, прибуток - це різниця між майновим станом підприємства на кінець і початок звітного періоду.

Наведені парадокси мали значний вплив на формування наукового світогляду представників італійської (їх певною мірою ігнорували); французької (намагались вивчити емпіричними методами); німецької (розглядали через призму облікових процедур) та англійської (їх намагались зрозуміти) шкіл.

На початку XIX століття в обліку сформувалося дві тенденції: одна розглядала облік з позиції виробничих відносин, які виникають при збереженні та русі матеріальних цінностей (юридичний аспект); інша, яка повністю ґрунтувалась на обліку майна та інших господарських засобів (економічний аспект).

І знову піонером стає Італія. Основоположником першої теорії був Ніколо д'Анастасіо. У 1803 році він висуває такі тези:

- облік -- це реєстрація прав та обов'язків власника;
- у центрі облікової системи знаходиться рахунок Капіталу.

За ним, всі факти господарської діяльності повинні проходити через цей рахунок. Наприклад, надходження матеріалів відображалось за дебетом рахунку Матеріали кредитом рахунку Капітал і одночасно дебет рахунку Капітал і кредит рахунку Постачальники. Отже, комірник одержував матеріальні цінності не від постачальника, а від власника, якому їх продавав постачальник. Ця сис ще називалася четвертною, так як кожна операція відображалася якнайменше чотири рази. Такий підхід посилював контрольну функцію обліку.

Послідовниками Н. д'Анастасіо були Джузеппе Борнагіні, а згодом Ф.Вілла та Д.Чербоні. Прибічники економічної теорії беручи до уваги свої твердження, за якими на рахунках обліковуються матеріальні цінності, називали ще свою теорію матеріалістичною, її автором був міланський бухгалтер Джузеппе Людовік Кріппа. У 1838 році він визначив предметом бухгалтерського обліку вивчення результатів господарської діяльності, які постійно зв'язані зі зміною обсягу та складу майна. За Кріппою всі рахунки розподіляються на дві групи: капітал та його частини, другі пояснюють структуру перших. Кріппа повністю заперечував юридичні аспекти обліку. Облік не відображає прав і обов'язків осіб, що беруть участь у господарському процесі, а лише фіксує зміну та рух цінностей, а динаміка зобов'язань - це тільки наслідок, далеко не основний, господарських процесів. Тобто, юридична теорія підміняє суть формою, а причину - наслідком.

У той же час була і третя група вчених-бухгалтерів, які відзначали, що ще не на стільки зрозумілий подвійний запис, щоб стверджувати конкретно про якусь теорію чи концепцію. До цієї групи "скептиків" належали Вінченцо Джітті (1856--1945), Мішель Ріва (1830--1903).

Все-таки д'Анастасіо і Кріппа проголосили бухгалтерський облік наукою.

В Італії існували різні бухгалтерські школи.

Батьком бухгалтерської науки став не д'Анастасіо і не Кріппа, а засновник ломбардської школи Франческо Вілла (1801-1884). Він синтезував юридичні

та економічні аспекти обліку. Бухгалтерський облік, за Віллою, складається з трьох частин:

- 1) теорія обліку - економіко-адміністративні відносини;
- 2) правила ведення реєстрів та їх практичне використання;
- 3) організація управління, в т.ч. ревізія рахунків.

Рахунки, за Віллою, ділились на три групи: депозитні (майнові), особисті й методологічні (підсумкові). Депозитні рахунки відкриваються для зберігання матеріальних цінностей, особисті мають тільки юридичне значення. Тому подвійний запис відображав як юридичну, так і економічну інформацію.

В Італії, крім ломбардської, були відомі ще тосканська й венеціанська школи.

Юридичний напрям бухгалтерської теорії був особливо розвинений представниками тосканської школи. Основоположник цієї школи Франческо Марчі (1822--1871) був переконаним персоналістом (за кожним рахунком стоїть особа).

За Ф.Марчі, подвійний запис трактується: "Той, хто одержує цінності, або стає боржником, -- дебетується, той, хто видає цінність, або стає позичальником -- кредитується". З часом тосканську школу очолює Джузеппе Чербоні (1827--1917). Він творець логісмографії, за якою слід розрізняти теорію і форму рахівництва. В основі теорії лежать два принципи: персоніфікація - за кожним рахунком стоїть особа або група осіб. Тобто рахунки за Чербоні, тільки "живі" - особисті, і не може бути "мертвих", особливо штучних, наприклад, рахунків екранів. Другий принцип - дуалістичність - сальдо рахунку власника рівне сальдо сукупного рахунку агентів і кореспондентів.

Чербоні, розвиваючи ідеї Саварі щодо аналітичного та синтетичного обліку, застосував поняття аналізу та синтезу. Він мав багато послідовників: Д.Россі, К.Беліні, Карло Чербоні (син) та ін.

Зміст логісмографії -- в послідовній персоналізації рахунків мета -- контроль діяльності агентів і кореспондентів господарства предмет -- права та обов'язки фізичних і юридичних осіб, метод -- реєстрація.

Логісмографічна теорія мала багато прихильників і противників. Причому опонентами були як самі тосканці, так і зовнішні критики. Зовнішнім критиком виступав голова венеціанської школи Фабіо Беста (1845--1923). Він брав до уваги те, що суспільство – це сукупність інтересів. Господарство - одна з основних частин суспільства, де стикається багато інтересів, осіб з приводу різних цінностей. Інтерес – це є зовнішній юридичний бік економічної суті - цінностей. Тому не слід замінювати причину наслідками, як це на його думку, робив Чербоні.

Розвиваючи економічний аспект, венеціанці, очолювані Ф.Беста, В.Альф'єрі, К.Гіділья, Д.Мальоне та інші внесли дуже багато в бухгалтерську науку. Зокрема, Ф.Беста сформулював знамениту теорію фонду. Фонд -- це загальний обсяг вартостей, вкладених у підприємство. К.Гіділья розвинув теорію кошторису. А.Стабіліні на протигагу юридичному визначенню господарства дав його економічне трактування "Господарство -- сукупність дій, спрямованих на виробництво та споживання багатств".

У цілому ж для італійців був характерний такий підхід до бухгалтерського обліку, який вимагав того, щоб величина прибутку за балансом була рівна сумі, що оподатковується, а це повністю відповідало юридичному аспекту обліку. І хоч юридичну концепцію, як ми бачимо, не поділяло багато бухгалтерів-італійців, вона стала пріоритетною в цілому для італійської бухгалтерської школи. Хоча з юридичної точки зору не всі факти господарського життя можливо пояснити. Щодо розрахунків, виконання договорів, то тут юридичний аспект повністю розкривався, а от щодо амортизації, зносу, вилучених коштів інших господарських фактів - юридична концепція безсила.

Відомі економісти XIX століття П.Ж.Прудон, Р.П.Коффі вважали, що бухгалтерський облік – це частина політичної економії. Будучи французами, вони і сформували національну думку, що бухгалтерський облік – економічна наука. Такі відомі вчені-бухгалтери французької школи як Ж.Г.Курсель-Сенель, Л.Сей, А.Гільбо, Е.П.Леоте в своїх працях перевагу надавали економічним аспектам у бухгалтерському обліку. Юридична теорія давала пояснення лише

подвійного запису, враховуючи те, що вона трактувала всі рахунки, як рахунки особисті – той, хто одержує, дебетується, той, хто видає, – кредитується. Такий підхід, як відомо, не повністю характеризував усі рахунки. Економічне трактування "немає приходу без видатків" пояснювало призначення всіх рахунків як засобів, джерел, так і господарських процесів. І це остаточно вплинуло на формування бухгалтера не як юриста, а як економіста. Тобто, бухгалтер переставав бути сторожем чужого майна, а був одним з організаторів господарської діяльності будь-якого підприємства, виступаючи головним економістом.

Розглядаючи рахунки окремо від осіб, що стоять за ними, французькі вчені розробили класифікацію рахунків за видами засобів, ввели в облік операційні рахунки, а згодом розробили складну систему цих рахунків і методику обліку. Ці рахунки називалися рахунками-екранами або рахунками порядку та методу. У плані рахунків виникає маса знеособлених рахунків - фондкових, резервних, процесів, регулюючих, порівняльних, фінансово-результативних.

Певною мірою французька школа концептуально протидіяла італійській. Це, зокрема, відчувається при визначенні величини прибутку, моменту реалізації продукції. Якщо в італійців дія означала результат, то у французів - тільки наявна грошова маса. До речі, і сьогодні в нашому вітчизняному обліку це питання залишається відкритим і періодично то одна, то інша концепція завойовує собі певне місце.

Французька школа вважала, що бухгалтерські дані, необхідні для прийняття управлінських рішень, повинні бути не абсолютно точні, а відносно точні; що права і обов'язки підзвітних осіб не справа бухгалтера, а правника; що мета бухгалтерського обліку – це сис, порядок, раціоналізація, дієвість, ефективність, що бухгалтерія обліковує господарські засоби, а не саму інформацію. Враховуючи економічне трактування "немає приходу без видатків", вчені економічного напрямку не могли пояснити багато операцій і записів по них, де був відсутній обіг, наприклад, втрата майна внаслідок

стихійного лиха і т.ін.

Політикоекономізація бухгалтерського обліку французькими вченими безперечно мала значний вплив на вдосконалення методології бухгалтерського обліку, розширила межі застосування бухгалтерського обліку до рівня всієї економіки країни. У цьому плані Францію можна сміливо вважати батьківщиною макрообліку.

Зовсім окрему позицію від італійської та французької шкіл займала німецькомовна школа. Справа в тому, що ця школа об'єднувала вчених-бухгалтерів Німеччини, Австро-Угорщини і німецькомовної частини Швейцарії.

Забігаючи наперед, можна сказати, що частина України (Галичина, Буковина, Закарпатська Україна) була під впливом німецькомовної школи, так як входила до складу тодішньої Австро-Угорської імперії. В чому ж полягала позиція цієї школи?

Для італійської та французької шкіл був характерний відповідно юридичний та економічний напрям. Концепція німецькомовної школи полягала в підході до бухгалтерського обліку не ззовні, тобто в пошуках облікового змісту бухгалтерії в інших науках. Його шукали в самій бухгалтерії, в самій процедурі облікового процесу. Тому і напрям німецької школи називається процедурним.

Найбільш відомими представниками німецької школи були Ф.Скубіц, Ф.Лейтер, Б.Пендоф, Е.Шмеленбах, Готшалк, І.Ф.Шер, Кальмес та інші. Слід відзначити, що німецька школа в своєму історичному розвитку значно поступалась італійській і французькій. Тільки в середині XIX століття на основі праць Гантигіля, Г.Курцбауера, Г.Д.Аугшпурга зароджується теорія бухгалтерського обліку і поступово формується німецька школа та наукова думка.

Директор відомого в Німеччині комерційного училища в Гьорліці Ф.Скубіц у своїх працях дає визначення бухгалтерського обліку як діяльності, що в типовій формі виражає і відображає весь хід господарської діяльності

підприємства. За Ф.Лейтером, бухгалтерія – це хронологія відображення господарських операцій, їх систизація у певному причинному зв'язку. Все в ній підпорядковане безпосередній процедурі ведення бухгалтерського обліку. Враховуючи це, Ф.Скубіц виділяє в бухгалтерії два напрями (види): споживчий і продуктивний: в сучасних умовах — бюджетний і госпрозрахунковий. Далі розвиваючи погляди Ф.Скубіца, Б.Пендоф, Е.Шмеленбах, чеський вчений Готшалк продуктивний вид бухгалтерії ділять на торгіву і виробничу бухгалтерію. Це була одночасна спроба виділення господарських процесів: постачання, збуту, як сфери торгової (зовнішньої) бухгалтерії і виробництва, як сфери виробничої (внутрішньої) бухгалтерії та несміливого поділу обліку на фінансовий і управлінський.

Відомим вченим-бухгалтером Європи, найбільшим прихильником процедурної концепції був І.Ф.Шер (1846–1924). Цей швейцарський вчений розглядав облікову процедуру як мету, предмет і метод бухгалтерії. За Шером, бухгалтерія є історіографією господарського життя, викладеною за законами систизації. Предметом бухгалтерії можуть бути тільки здійснені господарсько-правові факти, як зовнішнього так і внутрішнього характеру. В основу обліку І.Ф.Шер кладе не рахунки, а баланс. Тому його теорію часто називають балансовою теорією Шера. Баланс в І.Ф.Шера це альфа і омега бухгалтерії - все починається з балансу і все закінчується ним. І до сьогодні майже усі підручники з теорії бухгалтерського обліку при вивченні методу бухгалтерського обліку починають з балансу, а не з рахунків.

Тобто, в німецькомовній школі вивчення бухгалтерського обліку розпочиналося не від рахунків до балансу, як в італійській і французькій, а навпаки.

Подвійний запис пояснювався не з об'єктивних господарських процесів, а враховуючи балансову рівність. Отже, баланс формував подвійний запис, як його матичний наслідок. Шер, побудувавши рівняння $A=P$ (актив=пасиву), назвавши за балансом рахунки активними і пасивними, поклав початок алгоритмізації обліку. Крім цього, будучи позитивістом, він вважав, що його

трактування подвійного запису дійсно наукове, а не метафізичне, як це пояснюють італійська та французька школи.

Процедурна концепція підійшла до самого опису бухгалтерського обліку у вигляді матичних формул, що в майбутньому мало позитивний вплив на використання в практиці обліку ЕОМ. Тому німецька бухгалтерська школа має великі заслуги в розвитку обчислювальної техніки, створенні карткових форм обліку, поширенні матичних і статистичних методів, уніфікації плану рахунків.

Під впливом дедуктивного методу І.Ф.Шера – від балансу до рахунків, бухгалтерія в двадцятих роках ХХ століття поступово трансформується в балансовий облік (балансоведення).

Внесок німецької школи в розвиток європейської і світової бухгалтерської школи вагомий, хоча вона, як і італійська і французька, багато чого не могла пояснити. Ідучи від загального до часткового, вона часто не знала, що вважати загальним. Однак всі три школи (французька, італійська та німецька) незалежно одна від одної в умовах взаємної критики, конкуренції взаємодоповнювали одна одну і значно розвивали бухгалтерську наукову думку.

Англія і весь англомовний світ стояли зовсім на інших позиціях творення бухгалтерських шкіл. Для англійської бухгалтерської школи рахунковедення не було наукою. Англомовний світ у цій сфері твердо стояв на позиціях позитивізму. Як відомо, позитивізм – це такий напрям філософії, що заперечує будь-який філософський, а звідси і методологічний підхід до науки. Головною рисою позитивізму є феноменалізм (зведення завдань науки до опису явищ). Тому такі відомі англійські бухгалтери-позитивісти як Д.С.Міль (1806–1873), Г.Спенсер (1820–1903) у своїх працях не винаходили, а описували, не пропонували, а викладали.

Теорія бухгалтерського обліку була фактично технікою, а не наукою, і її не можливо було порівняти з європейськими дослідженнями.

Англійські автори в дечому копіювали своїх колег з континенту. Хоча на певну увагу заслуговували праці англійських бухгалтерів Д.В.Фультона,

Е.Купера, Т.Вельтона, В.Ф.Фостера, Е.Г.Фолсома, які провели дослідження значення рахунку Капіталу, інвентарної оцінки, визначення прибутку. Вивчаючи більш детально полеміку, яка час від часу виникала між англійськими бухгалтерами, слід вказати, що вона переслідувала не наукові ідеї, а була спрямована на вирішення прагматичних завдань. Так, різні підходи Е.Купера і Т.Вельтона щодо визначення прибутку були зумовлені тим, що перший відстоював інтереси акціонерів, а другий – кредиторів. До найбільш відомих англійських вчених того часу належить Л.Р.Діксі (1864–1932). Зокрема, він пояснив, що таке безгрошовий (потенційний) прибуток і збиток, що утворюється внаслідок зміни ринкових цін на активи порівняно з обліковими.

Л.Р.Діксі був основоположником аудиту. Він визначив аудит як роботу, пов'язану з підтвердженням достовірності, правильності і об'єктивності бухгалтерського балансу. Це було в 1892 році. Діксі визначив мету аудиту в виявленні фальсифікації, випадкових помилок, недоліків в організації обліку.

Послідовниками Л.Р.Діксі у вивченні аудиту були А.Т.Ватсон, Чедвік.

Враховуючи чисто прагматичні завдання, англійські бухгалтери розуміли бухгалтерію не як складну метафізичну систему, а розглядали її як систему стосунків між працівниками бухгалтерії і працівниками підприємства. Тобто істинна бухгалтерія вивчала, на їх думку, психологічно людей.

У 20-х - 40-х роках ХХ століття певною мірою спираючись на досягнення німецької школи, починається бурхливий розвиток англо-американської школи. Поклавши в основу прагматизм і психологію, ця школа своїм основним завданням ставила перетворення обліку на знаряддя управління. Відомі представники цієї школи: Антоні, Гарісон, Літлтон, Мейя, Патон, Свіней, Хігінс, Шпруг. З'являються нові підходи, виникають нові ідеї щодо ведення бухгалтерського обліку.

Натуральний вимірник займає основне місце, віддаляючи грошовий на позиції допоміжного. Це дозволило розвинути бухгалтерію від синтетичного обліку до аналітичного. Ріст рівня аналітичності обліку, в свою чергу,

дозволив розробити нормативи витрат – стандарти. Стандарти закладалися в бухгалтерські рахунки, тому останні повністю втрачали свій юридичний та економічний зміст. Стандартизація обліку в плані встановлених нормативів забезпечувала "нормальний" процес обліку і зближувала його з плануванням та управлінням. Але те, що поряд з стандартами витрат обліковувались і відхилення від них, то через нормальні процеси визначалися реальні. Так як в практиці завжди є відхилення і нормальні процеси ніколи не збігаються з реальними, то останні якраз і слід вважати нормальними. За основне правило тут слід брати до уваги типи господарських операцій, до яких належать всі відхилення, а не лише норматив (стандарт). Натуральні вимірники та стандартні витрати (стандарт-кост) певною мірою балансувались обліком за центрами відповідальності. Ідея ведення такого обліку, запропонованого англо-американцями, дещо реставрувала юридичний аспект в бухгалтерії. Правда, центри відповідальності синтезуються з принципами стандартних витрат, хоч останні, як ми побачили, мають і значний недолік, будучи сконцентровані не на екстремальні, а нормальні умови виробництва.

Маючи за основу психологічний аспект, англо-американська школа, яка почала свій розвиток на початку XX століття, бере головним провідним на цей період в американській психології напрям – біхевіоризм, який вважає предметом психології не свідомість, а поведінку. Досягнення біхевіоризму 20-х років втілювалося в різні галузі науки, зокрема, соціологію, економіку. Основна схема біхевіоризму – "стимул-реакція". Ця ж схема переносилась і на бухгалтерію, де документ - це стимул, а реакція бухгалтера повинна бути викликана цим стимулом (документом).

Розвиваючись, психологічний напрям прискорив процес алгоритмізації облікових робіт, сприяв зародженню та виникненню управлінського обліку.

Заслугою англо-американської школи була розробка нового виду обліку – управлінського на підставі систем управління витратами "стандарт-кост" та "директ-костинг".

Практичним підходом в англо-американській обліковій школі до обліку

виробничих витрат можливо вважати систему стандарт-кост. Під нею розуміють наперед розроблені облікові кошториси витрат на виробництво одного або кількох виробів, які використовуються для оперативного порівняння з фактичною собівартістю виробленої продукції. Дана сис передбачає:

- а) вироблення норм стандартів;
- б) складання стандартної калькуляції;
- в) облік фактичних витрат з виділенням відхилень від стандартів.

На підставі цього встановлюється стандартна собівартість з метою визначення наступної ціни реалізації та рентабельності виробництва.

"Стандарт-кост" означає стандартну вартість; "стандарт" – це кількість необхідних матеріальних і трудових витрат для випуску одиниці продукції або заздалегідь обчислені витрати на виробництво продукції чи надання послуг; "кост" – це грошовий вираз виробничих витрат, що припадають на одиницю продукції. Сис стандарт-кост застосовується переважно для забезпечення контролю за прямими витратами виробництва - трудових і матеріальних.

Директ-костинг - це система калькуляції витрат виробництва, при якій до витрат на виробництво належать тільки змінні витрати, а постійні та постійні накладні витрати не входять до елементів собівартості. Вони як витрати певного періоду списуються з отриманого прибутку протягом того періоду, в який вони були здійснені. Отже, постійні накладні витрати охоплюють вартість товарних запасів на початок і кінець року незавершеного виробництва.

Практичне застосування директ-костингу значною мірою визначається правильним розподілом витрат на постійні та змінні. Складність розробки методу точного розподілу витрат полягає в тому, що той самий вид витрат в одному випадку зараховують до змінних витрат, в іншому - до прямих. Наприклад, відрядну оплату праці робітника відносять до змінних витрат, а якщо ж він працює за системою оплати погодинно - витрати зараховують до постійних.

Всі чотири школи (французька, італійська, німецька та англо-

американська) незалежно від їх напрямів, мети обліку, предмету вивчення, методу мали величезний вплив на формування світової бухгалтерської науки і в своїх поглядах, наукових розробках, пропозиціях вийшли далеко за рамки своїх держав. Вони мали також взаємний вплив, що в цілому викристалізувало бухгалтерський облік як науку на основі права, політичної економії, фінансів, грошового обігу, математики та психології.

Історичний розвиток бухгалтерської науки зумів об'єднати окремі розрізнені елементи, що застосовувалися в ньому, в певну послідовність ведення обліку – у форму бухгалтерського обліку. Розглянемо історичний розвиток форм обліку в процесі його становлення.

Староіталійська або венеціанська форма стала першою формою бухгалтерського обліку, її описав, як ми зазначали вище, відомий італійський математик середньовіччя Лука Пачолі. Венеціанська форма базувалася на використанні трьох облікових книг: меморіалу, журналу та зошити, який став називатись Головною книгою.

Меморіал був книгою, до якої купець записував всі свої справи у хронологічному порядку. Меморіал був чорною книгою, у якій записи проводились із усіма дрібницями. Друга книга – журнал, у якому в хронологічному порядку проводились записи про рух власного рухомого та нерухомого майна із рознесенням цих операцій по рахунках, що дебетуються та кредитуються. Записи в цей журнал проводилися на підставі першої книги, яка замінювала в той час первинні документи.

Із записів у журналі робилось вибирання для перенесення даних у третю - Головну книгу (зошит). У цій книзі на кожного дебітора та кредитора, а також на кожний товар та інший об'єкт обліку відкривався окремий рахунок. Для складання балансу по кожному рахунку виводилось сальдо на певні облікові дати. Синтетичні рахунки в той час не використовувалися, всі рахунки були аналітичними. По кожній господарській операції складалась окрема журнальна стаття. Обґрунтування господарських операцій первинними документами не проводилося, що було першим суттєвим недоліком даної

форми обліку (див. додаток 1).

У кінці XVII століття на зміну венеціанській формі прийшла нова італійська. Її поява викликана потребами значного розвитку господарства Італії, обґрунтованим його зростанням і потребою поглиблення змісту економічної інформації. Тому в обліку почали використовувати синтетичні та аналітичні рахунки. Синтетичний (узагальнений) облік проводився тільки у Головній книзі підприємства, а облік по аналітичних рахунках – у допоміжних книгах. Стара італійська форма обліку як правило задовольняла запити невеликих торгових підприємств. Зростання господарства та поява великих торговельних підприємств вимагали розширення штату бухгалтерів і практичного розподілу облікової роботи. Для нової форми обліку значно збільшувалася кількість допоміжних книг. Основними регістрами були журнал, Головна книга, допоміжні книги. Якщо стара італійська форма обліку залишила свій слід у використанні хронологічного та систичного запису, то нова італійська форма відрізнялась тим, що синтетичний облік був доповнений аналітичним, а це давало змогу контролювати рух цінностей не тільки у загальних показниках, але й по кожному їх виду (див. додаток 2).

Меморіально-касова або німецька форма обліку почала застосовувалась в цій країні з другої половини XVIII століття.

У цій формі обліку журнал для хронологічних записів розділився на два журнали: касовий журнал – для реєстрації касових оборотів і меморіал – для відображення інших оборотів. Було застосовано новий порядок заповнення Головної книги. Його зміст полягав у тому, що щомісячно з касового журналу та меморіалу проводилась вибірка по кореспондуючих рахунках для складання місячного збірної журналу. На підставі цього вибирання і складалася Головна книга з підсумками за місяць. Допоміжні книги велися у звичайному порядку. Ця форма широко застосовувалась і в Україні до середини XIX століття (див. додаток 3).

Багатожурнальна або французька форма обліку, відрізнялася від німецької тим, що у ній замість меморіалу хронологічних записів безгрошових

операцій велося декілька журналів такого ж типу, наприклад, журнал купівель, журнал продаж, журнал заготівель і т.ін.

Якщо при німецькій формі записи у меморіалі проводились, як правило, одним бухгалтерським працівником, то у французькій формі обліку одночасно вели записи багато працівників обліку. Це одна з ознак розділення рахункової праці при зростанні обсягу бухгалтерської роботи.

У всьому іншому ця форма не відрізнялася від німецької. Допоміжні книги, збірний журнал і щомісячна Головна книга заповнювалися в тій ж послідовності, що і у німецькій формі. Французька форма застосовувалася з середини XIV століття (див. додаток 4).

Форма Журнал-Головна, або американська форма обліку, з'явилася на початку XIX століття та завдяки своїй практичності отримала широке розповсюдження в усьому світі. Основна особливість її полягає у тому, що синтетичний облік ведеться в одній книзі хронологічних та системних записів. Ця книга називається Журнал-Головна. Її можливо застосовувати лише на підприємствах з невеликою кількістю синтетичних рахунків, тобто на невеликих за обсягом діяльності та нескладною технологічною організацією.

При застосуванні даної форми сума по кожній простій операції записується три рази: в колонку оборотів, по дебету одного та по кредиту іншого рахунку. При складній операції сума обороту, що дебетується та кредитується, розділяється, але підсумкові суми дебетового та кредитового оборотів повинні бути рівними. У книзі виводяться початкові, кінцеві сальдо по рахунках та обороти. Далі, на підставі документів складаються меморіальні ордери, які є підставою для запису у Журнал-Головну. Потім меморіальні ордера разом з документами передаються для запису проведених операцій по аналітичних рахунках. Щомісячно на підставі них складаються оборотні відомості та проводиться звірка записів аналітичного обліку із синтетичними рахунками.

Оборотний баланс виводиться за даними книги Журнал-Головна. Ця форма широко застосовувалась та здобула найбільшого розвитку та

вдосконалення у колгоспах і споживчій кооперації колишнього СРСР (див. додаток 5).

Інтегральна форма обліку - це книжкова форма, пристосована для потреб технологічно великих і складних підприємств. Деяка її подібність до французької форми полягає у продовженні тенденції подальшого розширення використання журналів хронологічного обліку. Це викликано значним обсягом облікової інформації та збільшенням потоку документів для обробки. У зв'язку з цим виникає потреба подальшого поділу рахункової праці. У цій формі хронологічний журнал відкривається до кожного синтетичного рахунку. Кількість журналів при цьому доводиться до кількості синтетичних рахунків. Деякі журнали ведуться окремо по дебету та кредиту рахунку. У Головній книзі операції для кожного синтетичного рахунку відображаються відокремлено. Записи в журналах проводяться із вказівкою кореспонденції рахунків, що дозволяє здійснювати контроль оборотів.

Шахова форма обліку широко розповсюдилася у кінці XIX століття. Записи у Головній книзі цієї форми розташовані у квадратах, які знаходяться на перетині вертикальних граф з горизонтальними рядками. У кожному квадраті записується оборот за кореспондуючими рахунками. Це відбувається тому, що квадрат, який знаходиться на перетині горизонтальної та вертикальної ліній, показує кореспонденцію по рахунках: дебетовий - по горизонталі, а кредитовий - по вертикалі. Отже, запис здійснюється один раз, однак він відтворює подвійне відображення - по дебету та кредиту. Підсумок однотипних операцій за місяць покаже усі обороти із зазначенням кореспонденції рахунків. Це дає можливість ширше показати динаміку розвитку господарства в процесі відображення кореспонденції рахунків. Ця підсумкова таблиця при її заповненні перетворюється в шаховий баланс. Шахова форма внесла багато нового в інші форми обліку та збагатила їх. Так, наприклад, шаховий принцип широко використовується в журнально-ордерній формі до сьогодні.

Копіювально-карткова форма обліку у 1927–1929 рр. отримала досить широке розповсюдження, особливо на території колишнього СРСР. У ній

знайшли відображення загальноприйнятї сьогодні облікові принципи рахункової реєстрації: поділ реєстрів на синтетичного та аналітичного обліку, застосування хронологічного та систичного запису тощо. Крім цього, від інтегральної форми копіювально-карткова форма обліку переймає поділ журналів, враховуючи характер господарських операцій.

У копіювально-картковій формі обліку усі бухгалтерські реєстри та книги замінюються картками або вільними листами. Хронологічні записи в журналі та систична їх реєстрація у картках відбуваються шляхом копіювання в один робочий прийом. Запис в журналі є копією, а в карточці систичної реєстрації - оригіналом. Відтиск виходить синхронно, за текстом однаковий, а за призначенням вони є різними.

Записи у картку не попадають без одночасного їх копіювання в журналі, так само як записи в журналі будуть зроблені, якщо не здійснений запис в картку.

Для виконання копіювальних записів потрібні були спеціальні прилади.

Копіювально-карткова форма, досягнувши у 1930 р. вершини свого розвитку, почала поступово втрачати своє попереднє значення. Багато підприємств відмовлялися від цієї форми. Метод копіювання із-за необхідності повинен відображати в реєстрах кожену операцію окремо. Це, звичайно, збільшувало затрати праці на записи, підрахування та перевірку підсумків. Збільшені затрати рахункової праці не могли компенсуватися економією, отриманою за рахунок зіставлення в один робочий прийом хронологічного та систичного записів. Це й стало головною причиною занепаду копіювально-карткової системи обліку.

Меморіально-ордерна форма бухгалтерського обліку створена у 1928 – 1930 рр. на базі контрольно-шахової форми. Вона вдосконалювалася за рахунок впровадження в облік найраціональніших засобів і прийомів, форм обліку. У завершеному вигляді меморіально-ордерна форма була рекомендована до впровадження "Положенням про документи та записи у бухгалтерському обліку підприємств і господарських організацій". Цим

документом регламентовано складання меморіальних ордерів для відображення кореспонденції рахунків з усіх господарських операцій, а також передбачено ведення Головної книги; за дебетом і кредитом синтетичних рахунків.

Суть меморіально-ордерної форми обліку полягає в тому (див. рис.1), що на основі перевірених і згрупованих документів складають меморіальні ордери із зазначенням кореспондуючих рахунків, на яких повинні бути відображені господарські операції.

Умовні позначення: _____ – запис;
 – звірення записів.

Рис. 1. Меморіально-ордерна форма бухгалтерського обліку.

Меморіальні ордери реєструють у хронологічному реєстрі синтетичного обліку, який називається реєстраційним журналом, що призначений для порядкової реєстрації меморіальних ордерів і контролю за їх зберіганням.

Зареєстровані меморіальні ордери записують у системний реєстр синтетичного обліку - Головну книгу, причому за дебетом рахунку показують кореспондуючі рахунки, що кредитуються, а за кредитом -рахунки, що

дебетуються. Наприкінці місяця дебетові й кредитові обороти кожного рахунку переносять в оборотну відомість синтетичних рахунків, в якій виявляють залишки за рахунками на кінець місяця. Обороти усіх рахунків зіставляють із загальною сумою реєстраційного журналу: вони повинні бути однаковими.

Аналітичний облік за цією формою ведуть у картках, записи у які роблять безпосередньо з первинних документів, поданих до меморіал-ордерів.

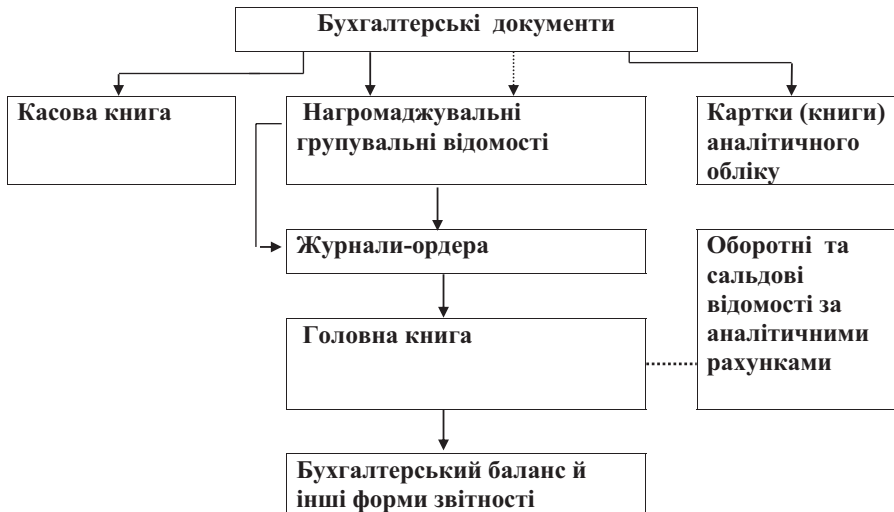
Після закінчення місяця складають оборотні відомості за рахунками аналітичного обліку і зіставляють їх підсумки з відповідними сумами оборотної відомості за синтетичними рахунками. На підставі зіставлених даних оборотної відомості за синтетичними рахунками складають сальдовий баланс та інші звітні форми.

Меморіально-ордерна форма обліку має чимало недоліків, суть яких полягає у відокремленні аналітичного обліку від синтетичного, повторенні тих самих записів у різних реєстрах і потребі вибирати дані при складанні звітності.

Журнально-ордерна форма бухгалтерського обліку є результатом добору найпрогресивніших за економічністю й технічним удосконаленням прийомів, досягнутих бухгалтерським обліком за весь час свого існування, а також результатом творчого пошуку вчених і практиків. Уперше вона була застосована на електростанціях в 1939 році. У 1949 р. Міністерством фінансів колишнього СРСР були розроблені й рекомендовані всім галузям промисловості типові реєстри журнально-ордерної форми бухгалтерського обліку. Це було початком її масового впровадження. У 1960 р. на основі єдиного Плану рахунків бухгалтерського обліку Мінфіном запроваджені Типові реєстри журнально-ордерної форми бухгалтерського обліку для всіх галузей народного господарства. Після цього вона почала називатися єдиною журнально-ордерною формою рахівництва.

Журнально-ордерна форма обліку (див. рис.2) ґрунтується на принципі

ведення з усіх операцій нагромаджувальних журналів-ордерів.

Умовні позначення: _____ -- запис;
 – звірення записів.

Рис. 2. Журнально-ордерна форма бухгалтерського обліку.

За зовнішнім виглядом - це аркуші-реєстри багатографної форми, призначені для кредитових записів того балансового рахунку, операції якого обліковують у даному журналі-ордері. Записи у журнали-ордери роблять на підставі первинних чи зведених документів, а також допоміжних відомостей, і меморіальні ордери не складають. Господарські операції записують за дебетом і кредитом кореспондуючих рахунків (шаховий принцип). Це зменшує обсяг облікової роботи, унаочнює й підвищує якість облікових даних. Підсумки журналів-ордерів за місяць переносять до Головної книги, на основі якої складають баланс.

У більшості журналів-ордерів синтетичний і аналітичний облік поєднують. Аналітичний облік відокремлюють тільки за тими рахунками, за якими є велика кількість облікованих об'єктів (матеріали, готова продукція). За цими аналітичними рахунками складають сальдові й оборотні відомості.

За журнально-ордерною формою обліку скорочується кількість облікових

реєстрів, синтетичний облік поєднується з аналітичним, протягом місяця забезпечується рівномірний запис операцій в облікові реєстри, підвищується якість обліку та звітності. І все ж журнально-ордерна форма має недоліки: через складність і громіздкість деяких журналів-ордерів неможливо зробити повну автоматизацію обліку.

За таблично-автоматизованої форми бухгалтерського обліку (див. рис.3) облікова інформація може передаватися за каналом зв'язку з місць її виконання (цех, склад і т.ін.) безпосередньо на обчислювальну машину.

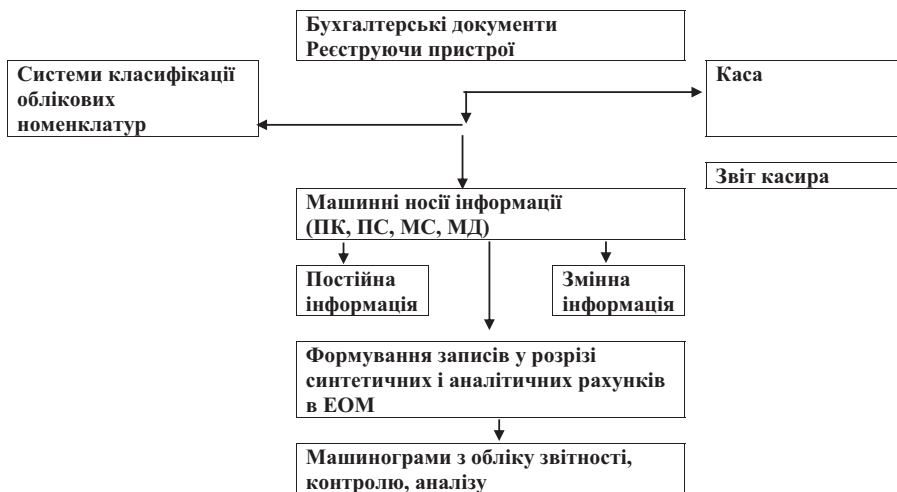

Рис. 3. Таблично-автоматизована форма бухгалтерського обліку.

Облікова інформація, що надійшла, автоматизовано обробляється на ЕОМ з більшою швидкістю. Результати обробки даних пристрої ЕОМ виводять на друк. Це можуть бути документи і реєстри будь-якої форми на рулонному папері - вимоги, доручення, лімітно-забірні карти, платіжні відомості, машинограми синтетичного й аналітичного обліку, Головна книга, баланс тощо.

Аналітичні та синтетичні рахунки на ЕОМ обробляють сортуванням машинних документів за відповідними ознаками, підрахунками сум і друком відповідних реєстрів. При цьому на машинних носіях інформації фіксуються дані за синтетичними й аналітичними рахунками, які використовують для

складання звітності.

Реєстри при таблично-автоматизованій формі обліку є машинограми. Вони роздруковуються друкуючими пристроями ЕОМ на основі відповідних масивів інформації. Зведені реєстри і звітність розробляють за даними зведеної інформації, що є на машинних носіях, заповненими при створенні машинограми.

Таблично-автоматизована форма обліку повною мірою відповідає вимогам, що ставляться до бухгалтерського обліку. За такої форми забезпечується повний взаємозв'язок даних синтетичного і аналітичного обліку, оскільки усі облікові показники отримують автоматично на основі єдиної вихідної інформації. Вона дає змогу автоматизувати усі ділянки обліку, підвищити його оперативність і достовірність при одночасному скороченні кількості облікового персоналу, вирішити проблему безперервного контролю за основними господарськими процесами.

Потреби застосування персональних обчислювальних машин в бухгалтерському обліку – це основне питання про форму обліку за умов побудови автоматизованих робочих місць бухгалтера (надалі – АРМБ). Сьогодні в економічній літературі різні автори неоднаково визначають її:

- діалогово-автоматизована (проф. Л.М.Полковський);
- автоматизована (проф.А.М.Кузьмінський);
- таблично-автоматизована(проф. Є.Н.Краєва, проф.В.Г.Ісаков);
- машинно-орієнтована (проф. О.М.Островський);
- безпаперова (доцент С.І.Сіняк).

На нашу думку, при визначенні найефективнішої форми бухгалтерського обліку за умов АРМБ слід застосовувати декілька підходів: методичний, технічний, технологічний та організаційний. На їх підґрунті слід виділити ті головні риси, що найповніше характеризують обліковий процес в умовах використання АРМБ.

Розвиткові автоматизованих форм обліку в Україні сприяли праці вчених-обліковців Кузьмінського А.М., Смолянінова В.І., Завгороднього В.П., Лучка

М.Р. та інших.

Здійснивши синтез думок стосовно даної проблеми та врахувавши підсумок аналізу перелічених підходів, ми визначили форму обліку за умов АРМБ як комп'ютерну. За нею відбувається розподілена обробка даних з побудовою АРМБ за функціональними ознаками АРМ облікового працівника із виділенням таких рівнів отримання облікових даних і їх використання:

АРМБ 1-ї категорії - складський облік, внутрішньовиробничий облік, облік витрат на місцях їх виникнення;

АРМБ 2-ї категорії - вирішення облікових, контрольних і регламентних задач;

АРМБ 3-ї категорії - складання звітності, контроль та аналіз господарської діяльності.

Розвиток облікової думки в різних країнах сприяв виникненню різних теорій подвійного відображення фактів господарської діяльності. Обліково-економічна література виділяє такі: юридичну, обмінну, філософську та балансову теорії. Зупинимось на їх основних особливостях, не характеризуючи позитивні та негативні ознаки.

Першим напрямом в історичному розвитку облікової думки був юридичний. Його засновниками стали Б.Котрульї та Л.Пачолі. Слід вказати й на той факт, що ідеї останнього вирували в обліковій літературі аж до 30-х років ХХ століття.

Юридичний напрям розвитку теорії подвійного відображення фактів господарської діяльності пройшов ряд етапів. На першому етапі - етапі свого становлення - кожна господарська операція розглядалась як окремих юридичний акт, в якому одна особа щось отримує, а інша - видає. Такі юридичні дії мотивують правові обов'язки сторін: особа, що отримала зобов'язана особі, що видала, а особа, що видала має право отримати з іншої особи. Отже, за цим напрямом подвійність правових відносин зумовлює і подвійність в облікових записках. Це в свою чергу зумовлювало наступне:

- рахунки бухгалтерського обліку розглядалися як рахунки-персони;

- подвійний запис стає шляхом відображення взаємних прав та обов'язків;
- господарські операції розглядаються як стосунки підпорядкованих суб'єктів, що беруть у них участь.

Другий етап розвитку цієї теорії вчені обліковці пов'язують із Е.Дегранжем. На його думку, усі господарські операції слід проводити від імені власника підприємства, а бухгалтерський облік при цьому повинен відповідати двом таким умовам. По-перше, він зобов'язаний надавати аналітичну інформацію про кожного суб'єкта господарювання, а по-друге – найбільш повно відображати господарську діяльність. Ця двоякість і зумовлює, за Е.Дегранжем, подвійність в бухгалтерському обліку. На підставі цього він розподілив рахунки на дві групи. До першої він відніс рахунки дебіторів та кредиторів, а до другої – рахунки матеріальних цінностей і фінансових результатів. Окрім цього, він запропонував відкривати ще три особливих рахунки: рахунок Капіталу, рахунок Балансу початкового та Заключного. На рахунок Заключного балансу в кінці року переносяться усі активи, пасиви та капітал. На усі активи він дебетується по кредиту активних рахунків, а на усі пасиви він кредитується. На початку року записи по ньому переносяться на рахунок Балансу початкового в зворотному напрямі до рахунку балансу Заключного.

Третій період розвитку юридичного напрямку теорій подвійного відображення фактів господарської діяльності пов'язують із німецькими вченими Шибє та Одерманом. За ними, облік змін активу, пасиву та капіталу слід проводити за допомогою чотирьох груп рахунків: капіталу, матеріальних предметів, боргових документів та особистих. Рахунок, що отримує – дебетується, а віддає – кредитується.

Прихильником цієї теорії в Україні був О.П.Рудановський .

Фундаторами обмінної теорії були російські вчені А.М.Вольф, Є.Є.Сіверс, Н.А.Блатов. Даний напрям полягає в наступному:

- 1.Кожен оборот приводить до обміну;
- 2.Обмін полягає у отриманні одних цінностей та віддачі інших;

3. Кожен рахунок бухгалтерського обліку ділиться на дві сторінки - прихід та видаток;

4. Кожен оборот в грошовій сумі повинен бути записаний двічі: на ліву (прихідну) сторінку рахунку, що відкрита для цінностей, до групи якої належить отримана цінність, і на праву (видаткову) сторінку рахунку, що відкрита для цінностей, до групи якої належить отримана цінність.

Отже, подвійний запис за прихильниками цієї теорії, визначається двома причинами: по-перше, фактом обміну, за яким одна цінність міняється на іншу, і, по-друге, що кожен рахунок ділиться на дві сторінки — прихід та видаток. Для його відображення Н.А.Блатовим було розроблено 8 груп актів обміну, до яких належали такі господарські операції:

1. Операції з продажу товарів за кошти;
2. Операції з купівлі товарів за кошти;
3. Операції з відпуску товарів на виплату без оплати;
4. Операції з отримання товарів на виплату без оплати;
5. Операції з погашення кредиторської заборгованості;
6. Операції з отримання дебіторської заборгованості;
7. Бартерні операції без проведення розрахунків;
8. Операції з обміну одних умовних цінностей на такі ж.

На думку прихильників даної теорії, вищезазначені групи повністю охоплюють усі господарські операції обміну, за якими одна умовна чи абсолютна цінність підлягає обміну на іншу. Подвійність господарських операцій мотивує поділ рахунків на дві сторони - прихід та видаток і визначає основний закон подвійного запису господарських оборотів.

Засновниками та прихильниками філософської теорії, котра певною мірою використовувала й ідеї обмінної теорії, були німецький вчений Л.І.Гомберг, росіянин Я.М.Гальперін та українець за походженням О.М.Галаган. На їх думку, подвійний запис зумовлений причинно-наслідковими факторами відображення та констатації господарської діяльності. Остання, на думку прихильників даної теорії, складається з дій

посадових осіб, спрямованих на отримання вигоди з господарських дій. Дії посадових осіб завжди приводять до виникнення господарських подій і ці дві категорії пов'язані між собою і одна без іншої не виникають. Такий причинно-наслідковий характер господарської діяльності, зумовлений поєднанням об'єктивних економічних закономірностей, був названий економологією. Облік при цьому є відображенням господарських подій (операцій) в їх причинній залежності, де одна подія є наслідком іншої, а інші - причиною першої. Тому в процесі реєстрації фактів господарської діяльності за принципом "причина-наслідок" на кожному рахунку відображається рух певних об'єктів обліку, їх прихід і видатки. Зіставляючи на певну облікову дату чи момент часу обороти за дебетом і кредитом рахунків можливо визначити їх сальдо. В результаті подвійного запису сума сальдо по рахунках в активі та пасиві балансу повинна стати рівною. Така рівність в подальшому дасть можливість побудувати баланс, в якому активи - це наслідки, а пасиви – причини.

Прихильники теорії балансового походження подвійного відображення фактів господарської діяльності враховують наступне: зміст методу подвійного запису на рахунках мотивується тим, що кожна господарська операція пов'язана з балансом, змінює його і відображається за дебетом одного та кредитом іншого рахунку в рівновеликих сумах. При кореспонденції рахунків можуть виникати такі зміни:

- внутрішньоактивні – зміни лише в активі балансу під впливом кореспонденції двох активних рахунків;

- внутрішньопасивні – зміни лише в пасиві балансу під впливом кореспонденції двох пасивних рахунків;

- активно-пасивні зміни в бік зменшення – зміни в активі та пасиві в бік зменшення валюти балансу під впливом кореспонденції активного та пасивного рахунків;

- активно-пасивні зміни в бік збільшення - зміни в активі та пасиві в бік збільшення валюти балансу під впливом кореспонденції активного та пасивного рахунків.

Балансова теорія подвійності ділиться на три групи: теорія одного ряду рахунків, теорія двох рядів рахунків і теорія трьох рядів рахунків.

Теорія одного ряду рахунків складається з господарської теорії (О.М.Галаган), матичної теорії (Д.Россі, А.Мазетті) та матеріалістичної теорії (А.Кальмес, П.Новак).

Зміст господарської теорії полягає в тому, що рахунки як розвиток окремих статей балансу стають засобом відображення тих змін, що відбуваються на статях балансу. Тому кожна господарська операція веде до позитивних та негативних змін в статтях балансу та на рахунках обліку. Операції з позитивним впливом повинні відобразитись за дебетом рахунків, а з негативним - за їх кредитом.

Прихильники матеріалістичної теорії вивели таку формулу балансу:

$$\mathbf{A - П - К = 0, \quad (3)}$$

$$\text{або } \mathbf{A = П + К, \quad \text{де } (4)}$$

A - сума активу балансу;

П - сума пасиву балансу;

К - сума чистого капіталу підприємства.

Вчені, що дотримувались поглядів матеріалістичної теорії, розглядали підприємство як майнову масу, що складається з інвентарних активів і пасивів.

Теорія двох рядів рахунків розділилася на першу, другу та третю форму.

Перша форма теорії двох рядів рахунків (Ф.Гюглі, І.Шер) полягала в тому, що її прихильники головною ознакою подвійної системи рахівництва вважали одночасний облік змін майна та чистого капіталу господарства. Так, на думку Ф.Гюглі, це веде до появи двох рядів рахунків - майнових і рахунків чистого капіталу. До майнових рахунків належали активні та пасивні рахунки, крім рахунків чистого капіталу та прибутків і збитків, які належали до другого ряду рахунків. Чистий капітал визначався як різниця між активом і пасивом підприємства. Беручи це до уваги, на рахунках першого ряду обліковувались активні та пасивні операції, а на рахунках другого ряду - визначалась різниця між активами та пасивами підприємства. Наслідком цього виникає рівність

сальдо рахунків першого та другого рядів. Причому дебет рахунків першого ряду завжди має позитивне значення і використовується для відображення збільшення майнового чи фінансового стану підприємств. Кредит рахунків першого ряду завжди має від'ємне значення і використовується для відображення погіршення фінансового чи майнового стану. У рахунках другого ряду простежується зворотна тенденція.

Інший прихильник цього напрямку І.Шер значно розширив матичне відображення активів та пасивів підприємства та поділив усі господарські операції на три групи. До першої він зарахував такі, при яких змінюються окремі частини майна, але розмір капіталу залишається сталим, до другої - господарські акти, наслідком яких є прибуток чи збиток, що змінює величину капіталу і до третьої - такі, які поєднують дві попередні. Кожна з груп за своїм змістом є подвійною. Вона виявляється в подвійному впливі на складові частини майна та на чистий капітал.

Друга форма даної теорії характеризується таким рівнянням:

$$\text{Актив} - \text{Пасив} - \text{Капітал} = \text{Прибуток} - \text{Збиток}.$$

Лівий бік цього рівняння складає перший ряд, а правий - другий. Перший ряд охоплює рахунки, на яких знаходять відображення складові частини та місця збереження майна, а другий - прибутки та збитки.

Третю форму теорії двох рядів визначає загальна рівність активу та пасиву балансу. Вона є найбільш поширеною та вивченою сьогодні.

Теорії трьох рядів рахунків досліджували Ж.Дюмарше, Ф.Ляйтнер та В. Ле Кутре. Подвійність записів вони обґрунтовують структурою балансу, який розглядається як комплекс трьох груп рахунків - активних, пасивних і чистого капіталу:

$$\text{Актив} = \text{Пасив} + \text{Капітал}$$

Усі господарські операції за своїм характером підлягають подвійному відображенню в дебет одного та кредит іншого рахунків в однакових сумах. Подвійність господарських операцій впливає із двоякого їх впливу на баланс і якщо існує рівність балансу, то це означає правильність відображення фактів

господарської діяльності.

Усі вищезазначені напрями дослідження теорій подвійного відображення за своїм змістом мають дуже багато спільного. І головна заслуга їх прихильників полягає у констатації потреби подвійності в бухгалтерському обліку. Значної уваги цьому питанню в наукових пошуках в Україні приділяє професор Сопко В.В.

НАРИС У. ОБЛІКОВО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ, ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

У дослов'янський період територію України населяли різні народи і племена. Найбільш відомою і давньою була трипільська цивілізація, яка існувала в період з 2500 до 2000 років до Різдва Христового (надалі -- Р.Х.). У трипільців широкого розвитку набуло гончарство, кераміка. Археологи знаходять велику кількість статуеток, табличок, як умовного (абстрактного) характеру, так і реалістичні. Призначення їх важко встановити. Є припущення, що вони могли б бути дитячими іграшками, виконувати релігійні та ритуальні функції. Можна припустити також, що реалістичні глиняні статуетки використовувалися для обліку майна, через форму зображення на них тварин, людей, знарядь, праці. Трипільські вироби нагадують старогрецьку (мікенську) кераміку. На жаль, таблички кріто-мікенської культури не розшифровані і до сьогодні. Тому стверджувати, чи припускати, що крім статуеток для обліку майна трипільці застосовували глиняні таблички досить сміливо. Одне незаперечне, в надрах трипільської культури, з певним рівнем цивілізації, досить розвиненими ремеслами, господарством повинен був існувати і відповідний облік майна. А глина і високий рівень гончарства наштовхують на думку, що це могли бути і глиняні таблички, і статуетки, згадаймо Вавилон - глиняні таблички, Єгипет - папірус. Облік проводився в ті часи на найбільш, поширеному матеріалі, що відповідав цій меті на даній території.

Спроби розшифрувати трипільські знаки за допомогою древньогрецької та інших європейських мов не дали, як відомо, бажаних результатів. Це пов'язано з тим, що знаки перших мов -- шумерський клинопис, єгипетські та китайські ієрогліфи означали слова, а букви древньогрецької або латині -- звуки. Нещодавно наш земляк, Анатолій Кифишин, який сьогодні працює в Москві, відомий шумерознавець, якраз підійшов до вирішення проблеми з цієї позиції. [69, с.1-3). Як виявилось глиняні кульки різного діаметру використовувалися трипільцями перш за все в храмових господарствах для обліку зерна, худоби та

інших продуктів. При цьому сама велика кулька означає число 360, тобто кількість днів в році, середня 60 (що рівне загальній кількості суглобів на пальцях рук і ніг), 10 – кількості пальців на руках і ногах. Відносно „дзвіночків” на глиняних табличках то вони означають одиницю, крапка – десять, інші піктограми – назву продуктів і міру їх об’єму. „Дзвіночки” знаходять разом з кульками постійно в трипільських поселеннях. До речі вони експонуються в Національному музеї історії України у Києві. Вже сьогодні ми можемо стверджувати, що в надрах трипільської культури, з певним рівнем цивілізації, досить розвиненими ремеслами, господарством існував чітко відпрацьований, системний облік майна. Звичайно все вищесказане - на сьогодні лише гіпотеза, але гіпотеза аргументована, яку сьогодні опрацьовують зарубіжні вчені – шумеро знавці.

За доби міді та бронзи ще яскравіше намічається різниця культурних впливів, під яким перебували південна та північна частина Східної Європи. Територія України перебувала під впливом таких осередків як передньоазійський, кавказький та західноєвропейський, ближче – угорський. З кінцем бронзового віку на Україні пов’язане місцеве виробництво бронзи та висока ливарна техніка її. Помічається кілька культур які мали свої прикмети: Білогрудівська, Висоцька, Ворхисередністровська. Вони характеризуються скотарсько-хліборобським побутом і зв’язками з Італією, Наддунайщиною, Сибіром. Таким чином розвиток виробництва та торгівлі обов’язково спричинив і ведення обліку. Хоч ми і не маємо на сьогодні ніяких доказів. На цю добу припадає поява на Україні першого народу – кіммерійців, який описав у Вст. Геродот. Хронологічно культура кіммерійців датується 1500 до 700 р. до Р.Х. Кіммерійці характеризуються табунним скотарством, високою культурою бронзи та кераміки з кольоровими інкрустаціями. Вони були першим народом, який мав царів. А це є не що інше як підтвердження того, що перед з обліком тут мали місце і елементи права.

Починаючи з VII століття до Р.Х., на початку залізного віку на Чорноморському побережжі сучасної України почали осідати греки. Торгуючи з народами, що тут проживали, а також у пошуках кращої долі, грецькі колоністи

заснували ряд міст-колоній. Нам відомі такі як Тіра в лимані Дністра, Ольвія в лимані Дніпра, Херсонес, Теодосія (Феодосія), Пантікапей (Керч). Грецькі колоністи несли з собою і свою цивілізацію: порівняно вищу від тих народів, що жили за межами міст-колоній. Закономірно, що й облік у грецьких колоніях був організований за тими же принципами що і в Греції. Облік вівся на вибілених гіпсом дощечках, глиняних черепках, інколи на папірусі. Основною грошовою одиницею була драхма. Сто драхм становили міну, а 60 мін – талант.

Серед грецьких колоній перше місце належить Ольвії. В місті була розвинена місцева промисловість, зокрема, керамічні і ювелірні вироби, виробництво зброї. Як і інші чорноморські колонії Ольвія карбувала власну монету, вела в значних розмірах торгівлю. Це ще раз підтверджує те, що торгівля та грошовий обіг вимагали належного обліку. В колоніях-факторіях було досить розвинуте і право. Так зокрема, по зроблених розкопках в Херсонесі, відомо що на вулицях стояли стели, псефізми – урядові декрети, висічені на мармурових плитах. Серед них мармурова плита з написом: “Присяга громадян на вірність конституції своєї держави” [84,с.34].

Грецька цивілізація безперечно впливала на скіфські народи, що жили поза колоніями. У свою чергу на греків мали вплив і варвари-скіфи. Іранське плем'я скіфів теж з'явилося в Україні приблизно в VIII-VII віках до Р.Х. Разом з греками вони утворили свразійську специфічну культуру. Зрозуміло, що ця культура і породила своєрідний облік. На жаль, ми не маємо достовірних історичних та археологічних фактів, які б свідчили про рівень обліку цієї цивілізації. Але досконале різьбярство і ювелірне виробництво, а також різноманітні круглі печатки і таблички з записами, подібними до вавилонських і персидських, наводять на думку, що облік у цій змішаній культурі теж був змішаним з грецько-персидським, але з пріоритетом першого. У V столітті до Р.Х. утворилося Боспорське царство, яке займало територію Чорноморського узбережжя та Кримський півострів. Столицею в ньому було м. Пантікапей. У Боспорському царстві велася жвава торгівля з Афінами, воно мало свої банки-трапези, чеканило монету. Навіть після того, як Боспорське царство стало

васалом Римської імперії і в обігу з'явилися римські монети, в ньому збереглися ті ж принципи ведення обліку, що і в Древній Греції. Це було в I столітті нашої ери. Дальший період присутності на території України в період з II ст. до Р.Х. до II століття нашої ери сарматів говорять про те, що вони перейняли майже повністю культуру скіфів.

Потім присутність та переміщення через територію України аланів, готів, гунів, аварів, болгар, хозар, угрів, печенігів хоч і доніс нам певні відомості про ведення цими народами господарства, однак про стан ведення обліку ми не маємо ніяких відомостей. Хоча можна з впевненістю сказати, що він був присутній, як і у скіфів і вівся приблизно на такому ж рівні.

Перші відомості про населення предків українських племен датуються періодом так званої Черняхівської культури. Вчені-історики відносять її до IV-VII сторіччя нашої ери. Поля поховань дають можливість зробити висновок про значні торгові зносини, грошовий обіг, а відповідно і облік носії цієї культури. У могилах полів, за підрахунками А. Монгайта, до 1955 року знайдено біля 800 римських монет. Про це ж свідчать і численні фібули т.зв. “провінційно-римського” типу [70, с.116].

Слов'яни під назвою венедів відомі від старогрецьких та римських письменників. Готський історик Йордан писав, що “анти найхоробріші між венедями, живуть над луком Чорного моря, від Дністра до Дніпра”, хоча за іншими відомостями можна стверджувати, що держава антів об'єднувала значно більшу територію [59, с.312]. Анти, як вважає більшість істориків були носіями Черняхівської культури. Незважаючи на те, що з археологічного погляду пам'ятки антів ще мало досліджені, збереглось чимало відомостей про громадську та політичну їх організацію. Антські речі знайдені у басейні р. Рось свідчать про існування там певного рівня облікової культури, а існування царської влади про певні паростки правової політики. В обігу з'явилися іранські (сасанідські) монети.

Держава антів проіснувала з кінця IV до початку VII ст. Одночасно з антами починають вживати назву слов'яни, яка згодом повністю

утверджується. Поселення українців VII – VIII сторіч, за даними археологічних знахідок, свідчать про значний розвиток в них рільництва, скотарства, гончарства, ткацтва, обробки заліза та інших ремесел [94 с.142]. Відомо з знайдених в розкопках монет, що в той час на території України велась досить значна торгівля з Китаєм, Індією, особливо з арабським халіфатом. Диргеми (гроші арабського халіфату) вказують на майже точні дати ведення торгівлі, так як їх карбували тільки за життя того чи іншого халіфа. Крім арабських монет знайдено західноєвропейські: французькі, німецькі, англійські та інші. Арабські письменники багато оповідали про слов'ян (українців), про торгівлю з ними. Вони писали, що українські купці приходили до Багдаду, Закавказзя, навіть до Олександрії. Арабський письменник кінця VIIIст. Мохамед Бен Істак писав, що ці товари спрямовували до Тегерану [119, с.7.20.207]. Ці факти свідчать про необхідність ведення обліку в той час, особливо торгівельного, так як торгівля велась з різними країнами і на далеких віддалях.

У 846 році араб Ібн-Хурдадбег, завідувач пошти в Ірані, у своїх славетній “Книзі шляхів та царств” змалював інтернаціональний характер торгівлі цієї доби, відзначаючи те, що від Рейну та Дунаю до Середньої Азії купці розмовляли різними мовами в т.ч. і слов'янською [120,с. 90-91]. Як арабська торгівля занепала важливим стає шлях з “з варяг у греки”, а також шлях який перетинав Україну з Сходу на Захід. Роль українських племен не була пасивною в цьому торговельному вирі. Вони не обмежувались транзитною торгівлею, а вносили в неї і свої товари – хутро, віск, мед. Поставляли вони і “челядь” – рабів. Торгівля і відповідно товарний і грошовий обіг вимагали і певної системи обліку. За доби, яка передувала виникненню Київської держави -- у VII-VIII ст. Придніпров'я переживало надзвичайне економічне піднесення у зв'язку з розквітом торгівлі з Іраном, Візантією, арабами.

У VII-IX століттях утворюється союз племен під назвою Руська земля з центром у Києві. Маючи вигідне географічне положення і зміцнюючи

центральну владу, Київська Русь веде жваву торгівлю з Заходом, Сходом, Північчю, Півднем. Обмін, торгівля викликають необхідність появи грошей, кредиту ведення обліку.

Систизація облікової літератури та інших джерел дозволили авторам розглянути праісторичний розвиток України та визначити в ньому такі етапи виникнення облікової культури (див. табл. № 1).

Таблиця 1

Праісторичний розвиток України та виникнення облікової культури

Історична доба	Матеріальна культура	Соціальна і духовна культура	Облікова культура
1	2	3	4
Старіший палеоліт 200000 – 40000	Мисливство, рибальство, збирання готових продуктів, вироблення грубих крем'яних знарядь - "стусанів", засвоєння вогню; печерні житла.	Кочування в окремих групах; поховання в печерах; культові вірування ще не досліджені	Перші риси облікової культури, печерні малюнки.
Молодший Палеоліт 40000 - 8000	Ті самі форми господарства, вироблення дрібнішого крем'яного знаряддя; відкриті стоянки з першими куренями.	Кочування в організованих групах; перші вияви мистецтва, мисливська магія, культ богині плодючості; кістякові поховання без ритуалу або скорочені, з червоною охрою (померлих).	Виникнення облікової уяви, зарубки на кістках.
Мезоліт 8000- 5000	Ті самі форми господарства, крім того, збирання устриць, вироблення дуже дрібного крем'яного знаряддя (мікроліти); стоянки на піскових дюнах із куренями.	Кочування в окремих групах; у похованнях обрядово скорочені кістяки (культ померлих).	Зародження облікової культури, розширення облікової уяви, значне поширення позначок, зарубок тощо.
Неоліт 5000 - 1800	Мотикове хліборобство, мисливство, рибальство, початки гірництва й торгівлі, вироблення шліфованого крем'яного знаряддя, початки гончарства й ткацтва; житлові землянки й хати.	Початки сільського життя, мати - голова родини (матріархат); розвиток декоративного мистецтва; в похованнях обрядово скорочені кістяки, початки тілопалення; культ богині плодючості, віра в потойбічний світ.	Те саме, спроби фіксації облікових даних на табличках, посуді, скульптурах.
Бронзова доба 1800 - 800 до Хр.	Хліборобство, скотарство (перші коні), мисливство, рибальство, гірництво, торгівля, бронзівництво, перші вози, дерев'яні плуги, серпи, коси; хати й землянки, господарські будівлі, перші городища.	Спершу мати, пізніше батько - голова родини (патріархат); початки соціальних відмінностей, кістякові й тілопальні поховання з жінками й дітьми; культ богині плодючості; тотемізм, початок культурної нівелізації.	Зародження примітивного обліку, початкове ведення кам'яних книг, рахунків, початок формування елементів методу обліку.
Гальштатська доба 800 - 500 до Хр.	Ті самі форми господарства; оброблення заліза, бронзи й золота; хати, городища, селища	Патріархат, початки плеємної організації та невільництва; культ богині плодючості, померлих і сил природи, тотемізм; тілопальні й кістякові поховання з жінками й невільниками під могилами, в кам'яних і дерев'яних	Подальший розвиток облікової культури бронзової доби, визначення об'єктів обліку, перші ознаки зародження бухгалтерського обліку.

		гробницях; початки грецької культури впливів.	
Лятенська доба 500 - 0 до Хр.	Хліборобство, скотарство, торгівля (перші монети); масове виробництво залізного знаряддя і зброї, оброблення заліза й інших металів, емалювання, перше гончарське коло; ті самі житлові умови.	Патріархат; перша державна організація (Боспорське царство); такий самий культ; тілопальні поховання; кельтські впливи.	Формування обліку як самостійної галузі людської діяльності, виникнення перших нормативів облікової роботи.
Римська доба 1 - 375 по Хр.	Хліборобство, скотарство, торгівля, промисел, виноробство, оброблення заліза й інших металів із вживанням емалі й дорогих каменів; ті самі житлові умови.	Патріархат; Боспорське царство, впливи римських провінцій; такий самий культ і похоронний обряд.	Створення примітивних форм обліку, подальший розвиток його, винахід перших облікових приладів.
Доба переселень народів 375 – 800 по Хр.	Ті самі форми господарства, роди промислів і житлові умови; на півдні початки кам'яного будівництва; зубожіння через навалу азійських кочовиків.	Патріархат; племінна організація; культ предків і сил природи; тілопальні поховання.	Формування принципів державного обліку, подальший розвиток простих форм обліку.
Княжа доба 800 – 1340 по Хр.	Ті самі форми господарства, промислів і житлові умови; багато оборонних городищ, дерев'яне, цегляне й кам'яне будівництво.	Патріархат, відтак християнська родина; племінна організація, князівства, київська, згодом галицько-волинська держава; поганські вірування, згодом християнство.	Завершення розвитку облікової культури та формування обліку як самостійної галузі людської діяльності.

Передумови виникнення Київської України-Русі безперечно ґрунтуються на її економічному піднесенні і звідси існуванні міцної державної організації. Так Константин Порфирородний згадує договір між Василем і цісарем Візантійським і Руссю (Аскольдом) – (р. 873-874), тобто в період, ще до офіційної дати виникнення Київської Русі. На ті ж роки припадає створення першого Рафальштеттенського митного статуту, датованого часами Людовіка Німецького (р. 876), яким встановлювалось мито з краму, довозуваного з Русі в Баварію. Тобто вже в ті часи Русь користувалась в зовнішній торгівлі митним правом [5, т.258]. Київська Україна-Русь, як держава виникла наприкінці IX ст. Називають навіть рік 882, коли Києвом став правити князь Олег. Ведучи завойовницькі війни Олег об'єднував слов'янські племена. Київський митрополит Іларіон у своєму “Слові о законі і благодаті”, написаному до появи “Повісті временних літ” веде рід князів України-Русі від Ігоря. Тобто Олег в нього як тимчасовий але талановитий правитель, опікун Ігоря, який встановив

для населення обов'язковий відрібок "полюддя".

За цих умов князь із своєю дружиною робив об'їзд власних земель і кожна околиця, де він зупинявся, утримувала його якийсь час, а також платила йому данину шкірами, воском, медом. Пізніше усі мешканці зобов'язані були сплачувати дань від "диму", тобто землі, на якій проживали, або "рала" з землі, яку обробляли. Крім цього, були ще окремі спеціальні податки, як ловче (утримання княжого двору під час ловів), повіз від перевозів, мито від торгів у місті. Князя Олега можна сміло назвати основоположником податкової системи Русі-України.

Також він указав договори з сусідніми державами. Зокрема договори з Візантійською імперією уклались в двох однакового змісту грецькою і старослов'янською. Договори надавали великих прав Олеговій дружині та купцям з Русі. В договорі передбачалось шестимісячне утримання купців в Царгороді за рахунок греків, забезпечення харчами, інструментами та іншим майном під час подорожі додому. За Руссю визнавалось право безмитної торгівлі з греками. В договорах вирішувались і міжнародні питання: що робити, якщо затоне корабель котроїсь із договірних сторін, якщо вб'ють чужого підданого, втече раба тощо. Візантія, за часів правління Олега, сплачувала Київській Русі значну контрибуцію [78,с.445]. Договір 907-911рр.-найцінніше джерело нашої історії права. Україна-Русь виступає в ньому як держава, що має політичну організацію, устійне право (згадується "закон.... языка нашего, Закон руский") [113, с. 31].

Князювання Ігоря теж відоме укладенням ним договорів з Візантією, збиранням данини. Таким чином можна припустити, що за князювання перших київських князів появились паростки міжнародного права та міжнародних розрахунків.

За правління княгині Ольги історія відкриває нам той факт, що на Русі існувало право та обов'язок кривавої помсти. Ольга закладала нові міста, села, погости і призначала в них правителів. Першою з князів вона спробувала ввести порядок щодо данини: встановила норми податків –

“устава”, “уроки”, “броки”, “дані”. В X ст. всі вони мали своє окреме значення.

Трагічна смерть Ігоря примусила уважно поставитись до справи оподаткування народу, спробою чого були Ольжині “устава” та “уроки”. Данина ділилась на 3 частини: дві йшли на Київ, а одна -- на Вишгород, місто Ольги. В цьому видно ідею поділу між державним прибутком і власністю князя, що свідчить про високий рівень державності. Ольга визначила території для полювання (“ловище”, “перевесища”), які повинні були поставляти державі хутра і зобов’язала вести їх облік. Пізніше, в часи укладення “Руської Правди”, вважалось тяжким злочином порушення “перевесищ”. Ольга ставила “знамення”, тобто в Русі за її правління були на обліку всі бортні дерева, де роїлись бджоли, так як мед і віск були цінними експортними товарами [86,с.20). Ні Святослав ні Ярополк, син і онук княгині Ольги за час своїх правлінь не внесли нічого суттєво нового в систему держави, права та обліку тодішнього періоду Київської Русі.

За князя Володимира Київська Русь, стає могутньою централізованою державою. Перший з українських князів він почав карбувати монету, взамін так званих “кунних грошей: хутра цінних звірів, а згодом гривен (злитків срібла певної форми), які за старою лічильною системою поділялись на куни, ногати, векші і т.д. Тип монет Володимир запозичив у Візантії і було їх два – срібний і золотий. З одного боку на монетах був зображений образ Христа, або знак “тризуба”, а з другого -- постать князя. Прийняття християнства Володимиром в Київській державі було великим поштовхом у розвитку культури, освіти і зокрема, облікової науки. Виникають школи, пишуться книги, розвиваються науки, зокрема математика, яка була основою обліку.

За часів Я. Мудрого, ще більшого розвитку набула наука. Вінцем його справ в розвитку правової держави була “Руська правда” – збірник законів України-Русі. Нею Я.Мудрий (середина XI ст.) закріпив недоторканість приватної земельної власності. Власність князя і держави утотожнювалася,

розмір данини та податків не регламентувався, тобто, усе було в руках князя. Ця риса господарського, юридично закріпленого побуту, мала величезний вплив на формування обліку в майбутньому, за принципом: держава є власником всього, або майже всього майна, що знаходиться в країні.

Я. Мудрий також був безпосереднім автором Церковного уставу, який визначав порядок ведення церковного суду, головню в справах моралі та подружніх відносин. Я. Мудрий встановивши на приватну власність відповідну підпорядкованість, виходячи із вертикальних правових відносин закладених в “Руській правді”, об’єктивно і законодавчо створив умови для того, щоб в обліку був єдиний орган, який би регламентував порядок ведення його.

За Володимира Мономаха Київська держава змінила своє становище. Князь Володимир дав дві статті “Руської Правди”, впорядкував справи з наданням позик і встановив розмір законних відсотків [12. с.180 –181]. Людина віддає все князю, державі. Це основний стержневий принцип правової політики того часу. Тому не дивно, що найвищу урядову посаду при княжому дворі займав дворецький. Основними його завданнями були: догляд за княжим двором і всім княжим майном. Безпосередньо всі записи і в тому числі облікові роботи були в підпорядкуванні печатника. Він був начальником княжої канцелярії (канцеляром) та укладав княжі грамоти, мав на збереженні княжу печать. Секретарями в канцелярії були дяки. Записи робили на тонкій шкірі (пергаменті). Пергамент завозили з Греції та Азії, а також виробляли свій з телячої шкіри.

У той час записи робили чорнилом, виготовленим з дубової або вільхової кори, залізя, вишневого клею, борщу, квасного меду. Знарядям письма було гусяче перо і вже тоді писали українською мовою. З іноземними купцями, при необхідності кореспонденції з ними, писали грецькою та латинською мовами. Печатник, який вів облікову роботу та листування, часто поєднував її з судово-слідчою справою. Так відомо, що князь Данило Галицький доручив своєму печатнику Курилові "списати грабежі нечистивих бояр".

Свого роду комірниками при княжому дворі були стольник і ключник.

Перший займався наглядом за княжим столом, контролював зберігання, оприбуткування та видачу харчів, другий тримав ключі від комор і магазинів.

Слід зазначити, що в Київській Русі, а пізніше це ми спостерігаємо і в Галицько-Волинському князівстві, велась і відповідна підготовка людей, які займались обліком та іншою писарською роботою. У монастирях, де фактично концентрувалася вся наукова думка, відкривалися школи, велося різноманітне навчання, в т.ч. ведення обліку і запису. Дяки, про яких згадувалося вище, одержували спеціальну підготовку при монастирях, але їх навмисне не освячували, щоб вони могли працювати в світських закладах при княжому дворі, чи боярських маєтках.

У монастирях велася велика і досить різноманітна господарська робота. Саме в монастирях під впливом візантійської наукової думки зародились ідеї майбутньої української бухгалтерії. Застосовується такий обліковий принцип: за кожен майновий об'єкт відповідає певна особа або група осіб. Щодо комірників, то вони несли як матеріальну, так і кримінальну відповідальність. За кожен нестачу винних били, "карали на горло", вішали на "дибу". Відомі пропозиції, щоб в приміщенні складів була прибіта до стіни шкіра покараних комірників за значну нестачу як попередження для новоприйнятих.

Принцип високої відповідальності при княжому дворі, в монастирському господарстві привів до створення досить витонченої облікової техніки, яка вимагала суворого поділу облікових реєстрів, призначених для фіксації надходження і відпуску грошей та інших цінностей, послідовного проведення інвентаризації. Цікавим є те, що облікові залишки звірялися з фактичними, а не навпаки.

У XII столітті гривна відповідала 50 кунам, або 100 векшам. З'являються срібні гривни (160-196 г. срібла). Золота гривна не набула широкого поширення.

Період татарського іґа, який привів до занепаду Київської держави і перенесення центру східнослов'янської культури на Галицько-Волинське королівство, вніс і свої корективи в економічні відносини того часу, а

відповідно й облік. Татари відразу ж нав'язали свої "облікові стандарти". Докорінно була змінена податкова політика. Було запроваджено персональне оподаткування (подушне). У зв'язку з цим у 1257 році силами китайських чиновників-баскаків був проведений перепис населення. Але це не був статистичний облік населення. Це була бухгалтерська інвентаризація людей, закладених в систему подушного оподаткування.

Виник принцип: кожна людина - об'єкт обліку, кожна особа - підвітна. Однак в умовах України-Руси цей податок довго не протримався і був замінений новим - "соха". Податкова одиниця "соха" була заснована на принципі кругової поруки: платіж несе суспільство, а недоїмка будь-якого з його членів погашається іншими членами суспільства.

Внаслідок монголо-татарської навали виробництво (ремесла) мало значні втрати, чого не можна сказати про торгівлю. Вже в XIII ст. вона значно зросла. В обігу, крім вітчизняних грошей, з'являються візантійські монети, монети арабського походження, західноєвропейські динарії. Існував продаж товарів на виплату до 50% сплати за борг. У кредитних операціях брали участь безпосередньо князі. При банкрутстві майно описували дяки княжої канцелярії. При цьому, насамперед, захищалися права князя, потім іноземців, аж потім кредиторів-купців. Князі також мали значний дохід від торговельних операцій у вигляді мита. Митний облік вели осмники та митники.

Галицько-Волинське королівство, перебуваючи в залежності від Орди, зуміло налагодити своє господарство, торгівлю, грошовий обіг. Спочатку тут застосовувалися ті ж гроші, що і в Київській Русі. Потім поряд з гривнею в обігу були і дрібніші грошові знаки: монета, гріш, динарій. Гривна була рівна 48 грошам, гріш – 5 динаріям.

Щодо права, то за часів Київської Русі, як видно з вище згаданого, сис українського права відповідає вже розвиненому суспільству. Професор М. Чубатий у своїй праці "Огляд історії Українського права" робить дуже цінне зауваження: в українському законі виявляється вища ніж у німецькому та й взагалі європейських середньовічних законах, культура в справі "Берегового"

права: тоді як у Західній Європі майно розбитого корабля належало власникові берега, куди викинули його хвилі, а за українським законом воно переходило під догляд держави, доти поки з'явиться його законний власник [116, с.4-15].

Слід зауважити, що крім уже названих договорів князя Олега з греками, до наших днів збереглися лише договори галицьких князів – Андрія та Лева – з Пруським орденом хрестоносців – так званий оборонно-наступальний союз проти Литви, Польщі та татар. Ці договори цікаві тим, що в них, крім підписів князя, є підписи представників боярської ради. До грамот прикладено печатки князя та бояр. Найкращим виявом правничої діяльності України є “Руська Правда” – ряд збірників з XI по XII ст. “Руська Правда” в деяких своїх статтях відбиває впливи візантійського та скандинавського права, “Польської правди”, але відрізняється від інших лагідністю покарань: вона не знає смертної кари, кари через скалічення, навіть тих кар на тілі які застосовували церковні суди. “Руська Правда” не принижує ролі жінки в суспільстві, скоріше навпаки. Становище жінки-дружини, матері по руському праву було куди вище, ніж по римському та старогерманському, де жінка не мала рівних прав з чоловіком і завжди потребувала опікуна.

В перших століттях існування Литовсько-Руського Князівства в ньому панувало старе “руське» – українське право. З Литовсько-Руської доби дійшли пам’ятки законотворчої діяльності державних органів влади. Всі вони за змістом поділяються на 1) міждержавні та міжнародні договори; 2) привілей ні грамоти; 3) земські устави; 4) кодекси законів; 5) суд.

1) *З міждержавних і міжнародних договорів* відомі такі як договори з Пруським і Лівонським орденами, з республіками Новгородською і Псковською та з Московським князівством, Польщею.

2) *Привілей грамоти* видавались з кінця XIV до середини XV ст. Вони були різноманітні за змістом і за браком писаних законів заміняли їх і були деякий час джерелом законодавства. Вони поділялись на такі три групи: а) дарчі грамоти, б) привілей в стислому значенні слова, в) грамоти охоронного

характеру.

а) *Дарчі грамоти* за своєю суттю не належали до привілеїв так як не звільнялись від загально зобов'язуючого права. Серед них найбільше значення мали ті, що дарували нерухоме майно, землі або десятину церквам. Деякі підтверджували акти продажу, заповіту.

б) *Привілеї* представляли собою таку форму грамот, якими князь надавав різні полегшення окремим особам, містам, імунітети, якими державна влада звільняла від державного суду, податків, адміністрації. Характерна така грамота Онуфрійському монастиреві 1448 року. Одним із видів привілеїв було делегування прав князем на право суду, збирання податків тощо. Наприклад, грамота князеві Жеславському, якою Великий князь надавав йому міста Мстислав та Мглин з дворами, челяддю, селянами, боярами, майном і т. п., не залишаючи собі ніяких зверхніх прав. Подібні грамоти надавались містам після стихійних лих. Так, в 1508 році Великий князь звільнив Волинь від такого податку як поволовщина. Окремо серед привілеїв стоять грамоти загального характеру, які показують як з часткових привілеїв виростають загальні станові привілеї. Вони поділяються на грамоти шляхті, містам та євреям. З шляхетських привілеїв найважливішим, для того часу, був привілеїв 1437 року, який фактично не обмежував в нічому шляхту: звільняв мастки від податків, заборонив селянам переходити з шляхетських мастків і встановив домініальні суди над селянами. Доповненням його був привілеїв 1492 року, який зобов'язував Великого князя не вести зовнішньої політики без відома великокняжої Ради, не видавати без неї законів, не роздавати урядів та земель. Так, зверхні права держави перенесено на колегію панів, а Великий князь стає виконавцем Ради, тобто його влада обмежується.

Грамоти, що поділили міста Магдебурзьким правом, звільняли їх від підлеглості Загальнодержавним законом. Міста мали самі встановлювати закони на основі Магдебурзького права. Міста звільнялися від суду та адміністрації державних урядовців, діставали право володіти землею в межах

території міста, міщанство мало цілий ряд полегшень, особливо в плані податків.

в) *Грамоти охоронного характеру* видавались на прохання людей про збереження старих прав. Внаслідок скарг на це порушення, Великий князь іноді видавав “охоронну” грамоту, якою заборонялось ламати звичайне місцеве право.

3) *Земські устави*. Найбільше значення мали земські установи, які були основними законами для земель, конституційного хартією. Вони берегли старовину і стосувалися не окремих земель, а в цілому всієї держави. Земські устави – це законодавчі акти для всього народу з метою з’ясувати його відношення до держави і до місцевих органів. До нас дійшло 13 таких уставів. Найстаріший Ягайла 1430 року. Згідно з цим уставом він надає давні права Луцькій землі для всіх мешканців, не зважаючи на їх віросповідання.

4) *Збірники законів*. З’явилися вони в наслідок потреби уніфікації діючих законів для вживання їх в судах; це були –Судебник Великого князя Казіміра 1468 року та Литовський Статут – у його трьох редакціях: 1529, 1568 та 1589 років.

Судебник Великого князя Казіміра поєднував в собі суміш старих українських законів взятих з “Руської Правди” та нових розроблених урядовцями – правниками великокнязівської канцелярії. На відміну від “Руської Правди” він передбачав смертну кару.

Литовським статутом, його останньою редакцією, закінчено процес уніфікації сепаратних правових систем давніх руських земель та Литовського князівства. Своїми правничими якостями Литовський статут був вищий від багатьох сучасних йому західноєвропейських кодексів, і в Україні мав правне значення до 30-х років XIX ст. – на Полтавщині і Чернігівщині.

5) *Суд*. До кінця XIV ст. суд Великого Князівства Литовсько-Руського був подібний до суду Княжої доби. Вся повнота судової влади належала тільки князеві. Поруч існував церковний суд. Міські та сільські громади мали власний суд. Крім цих судів, був ще суд Великого князя над удільними

князями.

В кінці XIV на початку XV ст. існували такі суди:

- Великокняжий суд – суд з необмеженою компетенцією, який міг судити всі справи. Поруч з ним існував суд Панів-Ради, але він був відмінений П Литовським статутом. Обласні суди належать намісникам, пізніше старостам та воєводам. Вони теж судили всі справи одноособово. Нижче стояли суди державця-намісника, але шляхта не була підсудна цим судам. Для судів державців-намісників вищою інстанцією був суд воєводи, а від суду воєводи можна було апелювати до суду сойму землі та Великого князя.
- Домінальні суди були створені привілеєм 1457 року, а Судебник 1468 року вже нормував їх компетенцію. Ці суди носили одноособовий характер суду пана – шляхтича над селянами.
- Громадські суди селян та міщан мали назву “копних” судів, бо люди сходились на них “копою”, гуртом. Копні суди найстаріші і проіснували довший час.

Згодом державні суди були реформовані і в XVI ст. Великий князь під натиском шляхти встановлює земські та замкові суди.

Земські або виборні шляхетські суди були заведені в усіх повітах. Обирає їх шляхта, а затверджував Великий князь. Земські суди засідали тричі на рік по два тижні. Судили вони шляхту в усіх справах, крім значних кримінальних. Апеляцію по цьому суду можна було подавати до суду Великого князя.

Замкові або градські суди були одноосібні. Судив переважно намісник, староста або воєвода. Суддя лише контролював процедуру ведення суду. Суд цей застосовувався до всіх верств населення в основному з карних питань. Апеляцію можна було подавати до суду Великого князя.

Таким чином земські суди були переважно цивільними а замкові карними. Замковий суд також виконував нотаріальні функції. Поряд з цими судами також діяв Підкоморний суд. Це був спеціальний суд в справах земельних меж. Він був одноособовий, судив Підкоморний, призначений

Великим князем для кожного повіту.

У XIV – XV століттях розвиток торгівлі був дуже високий, а це вимагало і чіткої грошової системи обліку.

У Львові в другій половині XIV ст. почали випускати свої гроші з гербом Галицького князівства. Внаслідок роздрібненості України українські гроші набувають другорядного значення, на перше місце виходять Європейські монети, де провідне місце посідав празький гріш. На рівні держави почав вестись облік наявної грошової маси.

Важливими центрами торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. Утворюються купецькі курії, де була запроваджена оригінальна сис обліку касових операцій. Касова книга складалася з двох половин: у першій половині записувався прихід, а в другій – видатки. Запис приходу містив такі реквізити: дата, сума прописом і цифрами, від кого надійшли гроші, підстава платежу. У видатковій половині відображалися такі реквізити: дата, посилання на розпорядчий документ, одержувач грошей, сума прописом і цифрами, цільове призначення видатку, спосіб оплати. У верхній частині касової книги на кожній сторінці зазначався рік.

Прихідні та видаткові касові книги велися в двох примірниках: один знаходився в купця, або касира, другий – в особи, яка вела облік. Між записами не дозволялося залишати вільне місце. Особа, яка вела облік грошей в касовій книзі, складала присягу. Для будь-якого виправлення запису необхідно було мати спеціальну постанову. Щодо сум, то різниця записувалася у видатки, або прихід, неправильний запис не закреслювали, а підкреслювали і зверху писали правильний. Виправлення в цих книгах виконував тільки один спеціальний нотаріус. Ще до виходу перших книг з бухгалтерського обліку, ми в Україні вже зустрічаємося з способами виправлення помилок, які на сьогодні залишилися майже тими ж, тільки два перших відображаються на рахунках бухгалтерського обліку. Очевидно, що ця методика обліку внаслідок значної зовнішньої торгівлі прийшла з країн Західної Європи, особливо Італії та Франції через Німецькі князівства в Польщу

та Литву. На той час Україна повністю відійшла до польсько-литовської держави після унії Польщі з Литвою. Досить поширеною в обігу стає польська гривна, яка була рівна 48 грошам. З поширенням у XV столітті продажу товарів на виплату виникла необхідність у відкритті банків. У торговельних містах України відкриваються торгово-банківські доми. Існуюча форма кредиту була у вигляді застави (іпотечний кредит). Це, в свою чергу, викликало необхідність появи векселя. Вексельний обіг вимагав відповідно і вексельного обліку.

З боку польського короля торговельні міста, зокрема Львів, мали значні пільги. Так, в кінці XIV століття Львів одержав "складське" право, яке зобов'язувало всіх купців, які проїжджали через Львів, протягом двох тижнів торгувати своїми товарами, за винятком солі. У 1460 році король Казимир надав львівським купцям пільги в сплаті мита на території Польського королівства, а Львову виняткове право оптової торгівлі та дорожнього примусу. У той же час міське населення платило податок із всього майна як рухомого, так і нерухомого в розмірі 4% від його вартості. Оподатковувалися копальні, млини, корчми. Виникає в середині XV століття непрямий податок-акциз. Ним оподатковувалися тільки алкогольні напої. Хоч міщани й українська шляхта мала значне полегшення в податках, вони основним тягарем лягали на селян. Селяни платили десятину церкві, оподатковувалися ті селяни, які розводили овець, селяни виконували різноманітні примусові роботи, особливо важким податком-повинністю була "стація" – утримання війська під час постою.

Отже, складна податкова система, торгівля, банки, ремесла - все це вимагало розвитку і вдосконалення облікової системи, яка була повністю зорієнтована на Західну Європу.

І знову ж основну роль у розвитку обліку відіграли монастирі, облік в яких вівся за принципом камерального (бюджетного). Об'єктами обліку були каса, доходи, видатки, а також дебіторська та кредиторська заборгованість. За дебетом відображалися суми дебіторської заборгованості клієнтів, а по кредиту -- їх вклади. Облік не був систичним. Прихідні і видаткові операції реєстрували в окремих касових журналах. Облік в монастирях підготував

формування подвійного запису, який з'явився в Україні значно пізніше. У цей період в Україні переважала проста бухгалтерія. Комерційний облік купців, який поєднував бухгалтерську реєстрацію з сімейними розповідями, даними про війну, епідемії, значно відставав від обліку, який вівся при королівському дворі, в поміщицькому, монастирському господарствах.

Історичні події XVI століття відірвали Україну від візантійського впливу і зблизили її з Західною Європою. Остаточо це зближення відбулося тоді, коли за Люблінською унією 1569 р. українські землі повністю відійшли до Польського королівства.

В той час в Україні виникло книгодрукування. Перша друкарня заснована Іваном Федоровим в кінці XVI ст. у Львові. Виникають згодом друкарні в Києві, Острозі, Рогатині, Крилосі, Почаєві. У 1570 році в Острозі засновується Вища школа, у Львові школа при Львівським братстві, у 1631 році - в Києві - Могилянська колегія. Безпосередній вплив країн Західної Європи, розвиток книгодрукування, науки, вищої школи - це основні складові того, що в Україні разом з новими науковими досягненнями Європи з'являються і нові напрями в бухгалтерській науці. Європа в той час приймала італійську бухгалтерію. Безперечно, що і в Україні вона мала місце. На початку XVI і до середини XVII століття в Україні переважала італійська бухгалтерська школа. Після того, як польські королі почали запрошувати французьких вчених та спеціалістів, їхній вплив поширився і на облік. Немає жодних підстав заперечувати те, що в Україні в ті часи добре знали і використовували працю Л.Пачолі "Трактат про рахунки та записи", а також працю Б.Котрулі "Про торгівлю та знаменитого купця". Це за часом збігається з розвитком книгодрукування в Україні. Якщо порівняти Україну і Росію того періоду, то за признанням російського вченого Я.В.Соколова, автора багатьох видань з історії бухгалтерського обліку, Росія з XV до XVII століть ніби консервує політичне, економічне і культурне життя. Недарма, з часом, Петро I змушений був всіх науковців переселити з України в Росію, щоб заповнити безграмотний на цей час вакуум цієї держави.

Незважаючи на дискримінаційний вплив Польщі і Росії на українську

торгівлю, вона досить успішно розвивалась у XVI – XVII століттях, що сприяло і зміцненню грошової системи. У XVI столітті в обігу перебували різноманітні монети країн Європи: польські та литовські динарії, угорські золоті дукати, срібні талери. Польське королівство на початку XVI століття провело грошову реформу: з'являються злоті, гроші, згодом, після створення єдиної монетної системи, в кінці XVI століття – шеляги, польські злоті, талари.

У XVII ст. запроваджується єдина метрична система на всій території Польського королівства. Зростання торгівлі та грошового обігу в Україні об'єктивно спричинило поширення кредитних операцій через банківсько–торгові дома, вексельної форми розрахунків і кредиту, а також лихварства. Дедалі більше об'єктом обігу стають кредитні та лихварські операції. Це в цілому мало позитивний вплив на ефективність торговельних операцій, спрощення розрахунків. Кредит був короткотерміновим споживчим і довготерміновим – комерційним на великі суми. Лихварством займалися майже всі верстви населення, а особливо вірменські та єврейські купці. У Галичині своєрідними банками були єврейські міські громади (кагали). Проценти по кредитах були від 8 до 20% – на короткий термін, до 100% – на рік.

В економічному розвитку України досить значна роль належала козацтву, яке виникло в кінці XV ст. Торгівля та фінанси Запорізької Січі зумовлені особливостями ведення господарства, способом життя та суспільного ладу.

Головними джерелами прибутків Війська Запорізького були: військова здобич, зовнішня та внутрішня торгівля, продаж вина, плата за перевезення, подимний податок, а також королівська, а потім царська та гетьманська плата грошима і натурою, а також регалії (розподіл між куренями рибних і звіриних ловів, сіножатей). Це вимагало значної облікової роботи.

Запорізька Січ торгувала в основному з Росією, а також з Польщею і Кримом. У Запорізькій Січі облік всього майна, доходів і видатків вів скарбник січового скарбу (шафар) та його апарат, до якого входили: два шафари, два підшафарії та кантаржей (хранитель мір і ваги). Скарбник і його підлеглі вели облік доходів і видатків у спеціальних книгах чорнилом з допомогою гусячого

пера. Окремо велася книга обліку касових операцій і матеріальних цінностей. Завершальним етапом облікових робіт був процес складання звіту кошовому отаманові та козацькій раді.

Слід зазначити, що козацькі державні фінанси, які підпорядковувалися гетьманові, були невіддільні від його особистого майна. Це згодом негативно вплинуло на фінансові справи України та потребувало значної централізації обліку.

Після сумнозвісної Переяславської ради 1654 р. Москва поступово починає втручатись у справи України. Гетьман І.Брюховецький здійснив невдалу спробу відокремити державні фінанси від своїх і передати їх Московському царю. Для цього він замість посади шафара встановив посаду генерального підскарбія. З цього моменту починається безпосереднє втручання Москви у фінанси України, що призвело до значної втрати коштів. Так, при арешті гетьмана І.Самойловича половина коштів внаслідок їх неподільності відійшла Москві, а друга половина відійшла гетьману І. Мазепі. І.Мазепу як державного діяча, великого патріота і розбудовника нашої незалежної держави слід вважати і добрим фінансистом. Заслуговує на увагу вислів відомого українського історика Ілька Борщака: "Ніколи в українській історії ніхто не керував так зручно фінансовою армією, як Мазепа. Ніхто не вмів завдяки грошам так добре, як він, зробити з ворога свою людину".

Гетьман І.Мазепа об'єднав державні та гетьманські фінанси. Він проводив будівництво церков, монастирів, шкіл, робив великі пожертви на розвиток шкіл, на церкву, обдаровував козацьку старшину, московських бояр, домагався в російського царя «жалованія» для низових козаків. За весь час свого гетьманства, щедро будуючи і прикрашаючи церкви, він встиг зібрати великі скарби, однак з усього цього мало що збереглося в Києво-Печерській лаврі та в Білій Церкві, а дісталось все Росії. Після Полтавської битви Петро І спонукав всіх українців, згадує відомий український історик М.Костомаров, відшукувати і повідомляти уряд про гетьманські скарби, обіцяючи половину виказачеві. Будучи у вигнанні, в 1709 р. І.Мазепа мав змогу надати Карлові XII позику в

240000 таларів, а після його смерті при ньому було 160000 червінців, не рахуючи різного дорогоцінного посуду.

За І.Мазепи з розвитком державного та монастирського господарства основним принципом стає принцип економії. Добре була відлагоджена і зовнішня торгівля, хоча всі торговельні шляхи погоджувалися з Петром І. В обігу були венеціанські дукати, іспанські дублони, цісарські талари, турецькі секіни, французькі пістолі. На облік за часів І.Мазепи, зважаючи на його захоплення Людовіком XIV, а також на перебування довгий час у Франції, безперечно мав французький вплив. Зокрема, праці Жака Саварі та його Ордонанс з регулювання економіки, в т.ч. і ведення бухгалтерського обліку.

Якщо на рівні держави, завдяки І.Мазепі, в обліку був безпосередньо європейський вплив, то в монастирському господарстві, завдяки впливу Московського патріархату, — російський.

З монастирських записів, що дійшли до наших днів, довідуємося, що в умовах ведення там господарства, а також виконання церковних обрядів зароджується калькуляція. Вартість церковного обряду визначається сумою витрат на утримання монастиря і монастирської братії, а не попитом і пропозицією.

У монастирях існував складний порядок розподілу обов'язків: управителем був келійник, якому підпорядковувалися казначей і старці. Казначей відповідав за зберігання грошей, вів їх облік. Старці несли адміністративну та матеріальну відповідальність за ведення разових робіт і видані під них матеріальні цінності. Крім цього, в окремих монастирях ще були прикажчики, які виконували обов'язки комірників, а також будівничі, на яких покладалися функції ревізорів.

Матеріально відповідальними особами були виборні ціловальники. У Статутній грамоті часів І.Мазепи знаходимо цікавий матеріал під час будівництва Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря. Нею передбачалося: інвентаризація і утримання нестач з попереднього будівничого; матеріальна солідарна відповідальність за всі матеріальні цінності разом з казначесем, казначей зберігає ключі від комор, а будівничий опечатує комори;

для грошових надходжень запроваджувалася спеціальна книга, яку заповнювали казначей та будівничий, при цьому кожна стаття обумовлювалася, вказувалась дата і джерело надходження; аналогічна книга відкривалася для видачі і виплати грошових коштів; облік борошна, одягу та іншого інвентарю повинен вестися в двох окремих книгах: одна про надходження, друга про видатки.

Вихід урожаю записувався в ужинні та обмолотні книги, списання продуктів оформлялося записами в спеціальній "столовій книзі".

Після полтавських подій Конституція П.Орлика 1710 р. хоч і відділяла державний скарб від гетьманського, на економіку та фінанси України і систему її обліку впливу не мала, так як вона була складена в імміграції. Росія, заснувавши спеціальну Малоросійську колегію, встановила повний контроль над фінансами України. Збирачі податків згідно з інструкціями колегії повинні щомісячно і раз в чотири місяці звітувати (складати рапорти) про свою роботу. Гетьман Д.Апостол хоч і відновив посаду генерального підскарбія і відділив державний скарб від гетьманського, все одно державний скарб контролювали російські власті. Було розроблено цілий ряд інструкцій, які регламентували роботу фінансового управління і двох генеральних підскарбіїв, (один з них мусив бути росіянином). Вони і здійснювали облік і контроль за збором податків, витратами, контролювали виконання кошторисів магістратів. У всьому суворо дотримуючись простоти та порядку, спираючись більше на народні звичаї, ніж на писане право, запорожці були такі і в канцелярській та обліковій роботі. Крім цього, історики відзначають значний рівень грамотності серед козаків (до 60%), на той час це надзвичайно високий показник. Росія, яка періодично (один раз на рік) присилала низовим козакам «жалованіє», дуже швидко перейшла на інший режим: хлібне жалування козаки одержували в Січі, а за грошима їхала спеціальна депутація (не більше ніж 20 козаків) до Петербурга або Москви. Разом з «жалованієм» депутації виплачували і прогінні та подорожні гроші. Останні фактично були грошима, виданими на відрядження, але за них депутація не звітувала, як і за подарунки, які

одержувала в Росії. Щодо платні («жалованія»), то воно підлягало суворому обліку та розподілу згідно з посадовими рангами війська запорізького (розкладу). Так, за розкладом 1768 р., який подає відомий вчений-археолог та історик Д.Яворницький [118], розподілялося 6660 крб. Гроші розподілялися таким чином: кошовому отаманові – 70, судді – 60, писареві – 50, осавулові – 40, пушкарю і довбишу – 30, військовим канцеляристам – 12, 38-ми курінним отаманам – 1020, або 27 на кожного, товариству куренів – 5320, або 140 на кожен курінь, начальнику січової церкви – 5, підначальнику — 3, ієромонахам – 5, дияконам – 3, уставнику – 3, свічкареві – 1, ктиторам – 4, школярам – 3, паламарям — 10, старшинським слугам – 7, кухарям – 2, крім цього, подарунок офіцерові, що супроводжував жалування, – 5, унтер-офіцерові при ньому – 2, солдатам – 6, отаманам – 20.

У цій "відомості" вражає лев'яча доля грошей, що її брала старшина. Очевидно, платні не вистачало на всіх і тоді позбавляли пайки тих, хто одержував мало. За таким же принципом розподіляли хлібне «жалування», що його давав російський уряд.

Звичайно, також лев'яча доля військової здобичі припадала старшині. Вона одержувала значну частку skonфіскованого за різні злочини майна, наприклад – після повстань тощо.

Але не ці джерела творили головне багатство старшини: дійсним його джерелом у XVIII ст. було власне господарство та участь в торгівлі.

Головною формою землеволодіння на Запоріжжі був «зимівник» – так називали хутори. Зимівник засновували козаки на військовій землі, з дозволу коша, але згодом ця земля ставала власністю тих козаків. Зимівники були різного типу. Первісною формою була маленька хатка – халупа, часто – землянка, в якій перебував козак узимку. Там була й повітка на худобу. Згодом зимівники розширюються: в них плекають великі стада худоби, табуни коней отари овець. На допомогу власникові хутора з'являються наймити, здебільшого — по одному, але бували хутори з кількома наймитами і

«господарем»-управителем. Так було в зимівниках Калнишевського та інших.

Наприкінці існування Січі зимівників було декілька тисяч. У Самарській паланці було їх, наприклад, 725. На 597 зимівників було 1043 робітники. Звичайно, кожний козак діставав право на заснування лише одного зимівника, але Калнишевський мав 7, Глоба – 3.

Змінювався і вигляд багатого зимівника: в зимівнику Калнишевського стояли будинки на кілька покоїв, з стінами, вкритими шпалерами; в них були гарні меблі, шафи, портрети, килими, дорогий посуд, канделябри тощо. Наймитам призначалось окремі хати. Були стайні, кошари, млини.

Про розмір скотарства свідчать цифри пограбованого татарами майна та деякі факти з продажу худоби, а особливо – реєстри сконфіскованого майна старшин та козаків під час руйнування Січі в 1775 році. Калнишевський мав 15.880 голів худоби і в тому числі 639 коней. Коні Калнишевського славилися своєю породою, і до нього часто зверталися покупці. Року 1769, наприклад, він продав орловським купцям 250 коней. Якщо вони коштували по 15 карбованців, то це становило б суму в 3.750 карбованців, але добрий кінь коштував 25 карбованців і більше. А того ж року татари забрали у нього 600 коней. Року 1775 продав Калнишевський татарам 14.000 штук овець по 2 карбованці за штуку, себто на суму 28.000 карбованців.

Писар Глоба мав 13.774 голови худоби, старшина Гараджа – 2.910 голів, Нагай – 2.551. Величезні скотарські господарства належали й іншій старшині: у полковника Ковпака татари забрали 1.627 коней та різної худоби; у одного козака (ім'я невідоме) забрали 250 коней та 5.000 овець.

Таким чином, великі скотарські господарства мала не тільки старшина, але й рядові козаки. Коні, воли, вівці були предметом експорту на ринки Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, Шльонську, Данцігу. Пруська кіннота ремонтувалася запорізькими кіньми.

У XVIII ст. в господарстві Запоріжжя помічається нове явище: тоді як у XVII ст. Запоріжжя жило імпортним хлібом – про що завжди казали

запорожці – то після повороту в 1734 році починають вони займатися хліборобством. У їхніх господарствах були плуги різних систем, борони, коси. На токах стояли скирти хліба. Сіяли хліб не тільки для власного вжитку, але й на продаж, головним чином до Криму. У зимівниках Каплуна, Шморгуна, Ковпака, Глоби, Калнишевського збирали 3.000 – 5.000 пудів хліба. Велике значення для економіки Запоріжжя мало рибальство. Такий же характер мало добування солі та її доставка.

Цілком зрозуміло, що, наслідком участі старшини в торгівлі, в її руках зосереджувались значні грошові суми. Під час конфіскації майна запорізької старшини у Калнишевського знайдено золота та срібла на 42.520 рублів 95 копійок, у писаря Глоби – на 27.648 рублів. Крім того у Калнишевського знайдено обліків на 8.988 рублів. Всі ці гроші були в різних валютах. Глоба мав боргових розписок на 5.618 рублів. Багато готівки мав дехто з козаків: Потاپенко – 4.000 рублів, Смола – 2.000, Лук'ян Великий – 2.000, полковник Ковпак – 1.000, Яковлів та Стіна – 2.115, Тягун – 550 рублів і т. д.

Так у Запоріжжі творилася могутня з кожного погляду верхівка козацтва: старшина, яка зосередила в своїх руках значні матеріальні багатства, займала провідні пости і тримала в своїх руках владу.

Отже, Запорізька Січ немала розвинутої банківської грошової системи: в обігу перебували гроші різних країн, які були в постійному дефіциті. На Січі існував кредит. З військових сум видавалися кредити купцям на торговельні операції. Хоча доходи від військової здобичі, які колись складали основну статтю, фактично припинилися. Січ залишилася досить розвинутою економічною структурою. При ліквідації Січі її державний військовий скарб на кінець 1775 р. і початок 1776 р. у вигляді вкладів і готівки як залишок кошторису становив майже 200 тис. крб.

Характеризуючи період XVI-XVIII ст., можна зазначити, що економіка, торгівля, грошовий обіг, фінансова система і облік були організаційно поєднані з королівською Польщею та Російською імперією. Остання

остаточно позбавила будь-яких автономних прав на фінансово-кредитну систему та облік України.

З поділом Польщі під панування Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії потрапила Галичина, Буковина, Закарпаття. З цього часу, аж до початку першої світової війни, облік в Україні формувався тільки під впливом цих двох імперій. Наведений матеріал в роботі, що збірний і опрацьований нами дає можливість ознайомитись з системою управління, обліку, фінансів Запорізької Січі.

Економіка мала чітко визначений аграрний, а згодом аграрно-індустріальний характер. Під час імперського колоніального панування в Україні Австро-Угорської імперії на заході та Росії на сході ми, з одного боку, можемо сказати про розвиток німецької бухгалтерської школи, яка об'єднувала Німеччину, Австро-Угорщину та німецькомовну частину Швейцарії, а з другого боку, розвиток і становлення молодого російської бухгалтерської школи. В обох випадках, враховуючи багатонаціональний склад імперій, культурне і наукове надбання не було лише заслугою самих австрійців чи росіян, це ж стосується і обліку. Тому основним нашим завданням на даному етапі є поряд з характеристикою еволюційного поступу бухгалтерської науки в цих імперіях визначити і внесок наших співвітчизників у неї.

Щодо німецької бухгалтерської школи, яка сповідувала процедурний аспект, то про її розвиток, етапи становлення, видатних вчених, які зробили багато нововведень у бухгалтерську науку, було сказано в попередній главі.

Галичина, Буковина, Закарпаття в господарському розвитку відставали від інших держав, що входили до імперії і в цілому від передових країн світу. Економіка мала чітко визначений аграрний, а згодом аграрно-індустріальний характер. Незважаючи на наступ австрійського та іноземного капіталу на західноукраїнські землі, лише Австро-Угорський емісійний банк мав у Західній Україні 12 філій, національна економіка, перебуваючи в імперській залежності, не занепадає. В Україні, особливо в другій половині XIX століття, починають значну увагу звертати на економічний бік життя: створюються

позичкові каси; кооперативно-кредитні товариства, зокрема такі як "Народна Торгівля", "Дністер", "Красвий Союз Кредитовий", "Красвий Союз Ревізійний", "Земельний банк іпотечний"; значного розвитку набувало готельне та шинкарське обслуговування. Для українців-галичан і буковинців організовуються фінансово-господарські і професійні курси, видається економічна література з метою заохочення до активної економічної та господарської діяльності. Облік вступає на новий щабель свого розвитку.

У Львові діють парцеляційний і селянський банки, а згодом ще й польсько-український Промисловий та акціонерний земельний іпотечний банки, у Чернівцях – Буковинський крайовий, згодом земельний банк.

Дотримуючись в обліку принципів німецької бухгалтерської школи, вітчизняні економісти і підприємці зробили свій внесок у ведення бухгалтерського обліку в кооперативах взаємного кредиту (кредитних спілок), банках, торгових товариствах, готельному господарстві тощо.

Завдяки працям відомого українського політика та громадського діяча Костя Левицького (в перших числах листопада 1918 року він сформував тимчасовий уряд Західноукраїнської Народної Республіки і був його головою) ми отримали інформацію, можливо і не повну, про найвідоміших наших економістів і підприємців часів Австро-Угорської імперії.

Сам Кость Левицький як секретар Головного відділу "Просвіта" безпосередньо брав участь у поживленні економічно-господарського життя нашого краю. У своїй праці "Українські політики. Сильвати наших давніх послів і діячів" він згадує цих видатних людей. Українська економічна газета "Діло" була заснована як громадсько-політичний часопис В.Барвінським у 1880 році у Львові. Економічну рубрику в ній вів Володимир Навроцький, відомий на той час економіст-теоретик. Газета виходила спочатку два рази на тиждень, а з 1888 року – щодня.

Найбільш діяльний економіст і підприємець цього часу Василь Нагірний в 1883 році заснував першу українську торгову установу "Народна торгівля", як товариство з обмеженою відповідальністю і був його головою, а також

товариство ремісників "Зоря" у Львові, у 1891 році засновник товариства взаємних забезпечень, в 1898 році голова товариства "Руська Ремісничо-Промислова бурса", в 1899 році засновник товариства з обмеженою відповідальністю "Народна Гостинниця", в 1901 році засновник жіночої промислової спілки "Труд". Ним організовано навчання української молоді з вивчення кредитування, ведення обліку в готельному, шинкарському, кав'ярному промислі. У той час Василь Нагірний видав ряд посібників з ведення бухгалтерського обліку.

Теофіл Кормош – відомий організатор кооперативів для взаємного кредиту. У 1895 році заснував першу кредитову спілку "Віра" в Перемишлі. У 1905 році в Перемишлі він заснував Українську шадницю (ощадний банк). У 1909 році він є основним засновником акціонерного земельного іпотечного банку, головою Надзірної Ради, автор багатьох статутів цих кооперативів, а також кооперативного закону. Значну увагу в своїй діяльності Теофіл Кормош приділяв обліковим засадам створених ним установ.

Тит Войнеровський – відомий український економіст - займався банківською справою та банківським обліком. Будучи засновником та організатором парцеляційного товариства "Зоря", згодом президентом Крайового господарського товариства "Сільський господар" у Львові, приділяв багато уваги розвитку обліку в сільському господарстві.

Роман Залозецький з 1904 р. англійський консул у Львові, де відстоював інтереси англійських і французьких нафтових фірм, який після Євгена Олесницького, засновника "Сільського господаря", стає його президентом. Основна заслуга Романа Залозецького полягає в заснуванні з його ініціативи і при його допомозі "Торговельної школи" при товаристві "Просвіта" у Львові, метою якої була підготовка спеціалістів з організації торгівлі, банківської справи, бухгалтерського обліку. Він і був першим директором цієї школи.

Отже, незважаючи на подвійний тиск з боку Австро-Угорського уряду та польських урядовців на місцях, в Західній Україні розвивається своя національна промисловість, торгівля, банківська справа та інші сфери

економічної діяльності, а з ними відповідно і бухгалтерський облік. А найголовніше - налагоджується підготовка відповідних кадрів. Безперечно німецька бухгалтерська школа в нашому регіоні набирає і самобутніх національних рис Галичини через підготовку кадрів, публікацію місцевих праць, інструкцій, статутів підприємств тощо.

У Росії (частиною якої була Україна) застосування бухгалтерії мало місце в Новгороді, Пскові, у містах, які мали постійні торговельні стосунки з заходом. Але термін бухгалтер з'явився тільки в другій половині XVIII ст. Перша друкована книга з бухгалтерії, що з'явилась в Росії, мала назву "Екстракт Саваріева Лексикона. О коммерции по требованию государственной коммерцколлегии; с французского языка на российский переведена сия книга Академии Наук секретарем С.Волчковым в 1743 – 1744 гг.".

У 1766 році виходить й інша оригінальна праця поки що невідомого автора "Інструкція бухгалтерії". За основу для ведення обліку була взята, видана в 1783 році, книга "Ключ комерції". Це по суті був переклад з англійської переробленої, ще в 1543 році Яном Інпелом, роботи Л.Пачолі "Трактат про рахунки і записи". Звідси можна зробити висновок, що в Росії того часу застосовувалась староіталійська форма обліку. Хоч з'являються й інші переклади, які пропонують німецький та французький варіанти ведення обліку. Банкрутський статут від 1800 року регламентує систему бухгалтерського обліку в торгівлі. За ним, торгівля розподіляється на три види: оптова, роздрібна і дрібна. Обов'язковими обліковими реєстрами за статутом були: товарна, касова та розрахункова книги. Оптова торгівля обов'язково велася за подвійною бухгалтерією, а роздрібна - за простою. Тому в оптовій торгівлі додатково застосовувались ще такі реєстри: журнал хронологічних записів, книга вихідної кореспонденції, книга вихідних рахунків, книга вихідних фактур, Головна книга.

У першій половині XIX століття формується російська бухгалтерська школа, її засновником вважається Карл Арнольд, німець за походженням, який вніс багато нововведень у систему обліку, в т.ч. торговий облік. Зокрема це: запровадження синтетичного рахунку товарів; методика резервування та

обліку коштів з метою погашення збитків; форма записів господарських операцій (дебет рахунку, сума, кредит рахунку, опис операції, сума); відкриття рахунків через рахунок Капіталу і т.д. У своїх працях К.Арнольд дає також історичні довідки про розвиток бухгалтерського обліку. Йому належить припущення, що подвійний запис прийшов до Італії з Японії через місіонерів. Соратниками К.Арнольда були І.Ахматов, Е.Мудров, І.Вавілов.

У 1809 році виходить книга І.Ахматова "Італійська або дослідна бухгалтерія". Книга, хоча майже уся була присвячена торговому обліку, має невеличкий розділ з фабричного обліку. Зокрема, ведення рахунку Витрат на виробництво. Оригінальним тут є те, що в розрізі даного рахунку на кожного робітника відкриваються аналітичні (особові) рахунки на видані йому матеріали для роботи. Це був своєрідний облік по центрах відповідальності.

Інший росіянин, Е.Мудров, викладав у своїх працях методику ведення промислового обліку за німецькою формою рахівництва, а І.Вавілов свої праці присвятив веденню торговельного обліку. З XIX століття починається створення спеціальних комерційних навчальних закладів. Так, у 1810 році була відкрита Московська Академія комерційних наук, яка проіснувала до 1917 року. Згодом були відкриті комерційні училища в Петербурзі та Москві.

Спочатку в них використовувалася стара література рівня Л.Пачолі, а згодом книга І.Ахматова і перекладений з німецької і виданий в Москві К.Арнольдом "Самовчитель бухгалтерії", написаний німецькою мовою та перекладений на російську. Отже, формування російської бухгалтерської школи відбувалося на ґрунті різноманітних шкіл, в яких на першому етапі головну роль надавали німецькій. Отже, можна зробити висновок про те, що в Україні цього періоду облік фактично базувався на засадах німецької бухгалтерської школи.

У другій половині XIX століття бухгалтерський облік поряд з обслуговуванням торгівлі проникає в поміщицькі маєтки. Так, у 1855 році видається книга Шипова "Порядок сільського рахівництва за подвійним способом". Між тим, у цій книзі на рахунку "нерухомого майна" окремим

аналітичним рахунком як об'єкт обліку виділені селянські "душі" по 75 крб. за одну. У 1860 році в Росії був відкритий Державний банк, а потім почали виникати і приватні банки. Тому друкуються книги та самонавчальники з банківського обліку. Найбільш відома книга В.Добролюбова "Банківська бухгалтерія" (1864 рік), а потім "Банківське рахівництво" П.Рейнбота.

Необхідно відзначити, що в другій половині XIX століття естафету бухгалтерської думки продовжують П.І.Рейнбот та А.В.Прокоф'єв. П.Рейнбот вперше в Росії видає книгу з промислового обліку "Фабричне рахівництво", в 1865 році. А.Прокоф'єв був прихильником застосування староіталійської форми. Видане ним керівництво з подвійної бухгалтерії торгівлі на основі старих положень Л.Пачолі в 60-х роках XIX століття витримало ряд перевидань до кінця століття.

У цей же час з'являються книжки з рахівництва міських і земських управ. Дещо вище науково щодо П.Рейнбота та Н.Прокоф'єва стояли новатори. Найбільш яскравою фігурою серед новаторів, або як називали опоненти, "винахідників" був Ф.Єзерський. В одних його роботи викликали захоплення (його вважали майже першовідкривачем нової бухгалтерії), в інших – іронію, нерозуміння. Безперечно, розумному освіченому науковцю Ф.Єзерському, за походженням росіянинові, властивий був національний підхід до обліку. Доходило до курйозів, коли він всі сили спрямовував на критику італійської подвійної бухгалтерії, прославляючи свою російську "тривіконну". Де в чому він мав рацію, але не все відповідало вимогам і можливостям часу. Він заперечував існуючу іншомовну термінологію в бухгалтерському обліку, замінюючи її російською. Хоча його пропозиції були й дивними, однак бухгалтерський конгрес у Шарлеруа в 1912 році рекомендував до вивчення російську бухгалтерію поряд з логісмографією (юридичним напрямом у бухгалтерії) Чербоні. Інший росіянин І.Шмельов, усвідомлюючи славу І.Єзерського, пішов ще далі. У 1895 році він видає в Москві "Нову четверну російську систему рахівництва".

Всі перераховані ідеї "новаторів" залишилися не реалізованими і не

сприймалися сучасниками, до речі, тепер вони також не знайшли застосування в світовій бухгалтерській науці.

Беручи до уваги літературу того періоду, слід зробити висновок про те, що в бухгалтерській науці визначилося три напрями діяльності:

1. Висвітлення в літературі рекомендацій з дотримання правил ведення бухгалтерського обліку на підставі вже існуючих шкіл;
2. Науковий пошук та виникнення реформаторських течій;
3. Початок клопіткої наукової розробки питань рахівництва.

У кінці XIX століття в Україну проникає сформована в сфері обліку "обмінна теорія". Автором, а точніше її реконструктором, був А.М.Вольф, який за базу взяв деякі положення цієї теорії, розвинуті Ф.Скубіцем. Отже, німець з Гьорліца і обрусілий німець А.Вольф створюють чисто російську теорію.

Так вважає і проф. Я.Соколов, відомий дослідник історії бухгалтерського обліку [105,с.254]. Ця теорія мала великий вплив на розвиток бухгалтерського обліку в Росії. У цей період проводяться спроби надати бухгалтерії значення обліку всього процесу відтворення. Зокрема, цьому питанню присвячена книга І.Баліцького "Теорія рахівництва в застосуванні до народного господарства з додатком стану рахунків по економії Росії", яка вийшла в 1877 році. І.Баліцький намагався подати на ґрунті бухгалтерського обліку схему систичного зведення економічних даних з метою вивчення змін у стані національного капіталу, однак його намагання в той час були марними. Але це була одна із перших спроб викладення основ організації бухгалтерського обліку на макрорівні.

Щодо обмінної теорії А.Вольфа, то на початку XX століття вона була прийнята і більш глибоко розвинена Є.Сіверсом. Наукові пропозиції і розробки мали особливе значення і науково-практичну цінність із заснуванням А.Вольфом у 1888 році журналу "Счетоводство", який проіснував до 1904 року. Створення на початку XX століття в Росії Міністерства торгівлі і промисловості викликає необхідність збільшення кількості працівників рахівництва всіх рівнів і різної кваліфікації, починаючи від керівників, які б мали диплом

вищого навчального закладу, і закінчуючи технічними працівниками, які проходили підготовку в бухгалтерських школах і на курсах, або шляхом безпосереднього навчання в конторах. Ще російський цар Олександр II вказував: "Я бажав би, щоб міністри переконались у потребі радикального поліпшення нашого рахівництва і усієї фінансової системи".

У цей час створюються вищі комерційні школи (Московський, Київський і Харківський комерційні інститути, вищі комерційні курси в Петербурзі). Це був час наукових розробок, центром яких стає Московський комерційний інститут. Відомі праці М.Лунського, Г.Бахчесарайцева, Ф.Бельмера. Московська школа стала в опозицію Петербурзькій. Найбільш відомі вчені цього періоду О.П.Рудановський, А.М.Галаган, Р.Я.Вейцман. Тісно з ними співпрацював відомий український економіст М.І.Туган-Барановський.

Як зазначає Я.Соколов, "вершин облікової думки досягнули Рудановський О.П. та Галаган О.М." [105, с.464]. Два наших земляки фактично стали біля керма всієї бухгалтерської науки тодішньої російської імперії і пронесли цю естафету періодом НЕПу аж до 30-х років. Хоча сьогодні їх імена майже є забуті, слід вказати на їх внесок в розвиток бухгалтерської науки. Справа у тім, що Рудановський О.П. крім того, що був великим вченим-бухгалтером, був членом партії есерів. Досить часто у своїх роботах він критикував радянські методи господарського керівництва.

Олександр Павлович Рудановський (1863–1934) – шляхтич українського походження, матик за освітою (закінчив Харківський університет). Усе життя він працював бухгалтером: від рядового бухгалтера залізниці до головного бухгалтера Московської міської управи. Вчений вніс нові ідеї в розуміння предмету і методу бухгалтерського обліку. Ним запропоноване таке поняття як "фонд", на місце старого – "капітал", обгрунтовано рахунок "Реалізація". Він вказав на підпорядкованість бухгалтера в питаннях методології своєму головному бухгалтеру, згодом це знайшло відображення в Положенні про головних і старших бухгалтерів; відстояв порядок складання балансів тільки прямим шляхом, без практики застосування внутрішніх розрахунків;

запровадив принцип складання нагромаджувальних відомостей; розробив методику обліку розрахунків по авансах.

Рудановський О.П. засуджує ведення забалансового обліку, дає цілий ряд пропозицій по веденню промислового обліку та макрообліку.

Вчений, який усе життя був практиком, свої наукові розробки проводив на основі дедуктивного методу, тобто йшов від теорії до практики.

Учнем Рудановського О.П. був Олександр Михайлович Галаган. Рудановський О.П. та його однодумці не змогли вибачити те, що більшовики в перші роки свого панування зробили Галагана О.М. першим вченим у галузі бухгалтерського обліку. Це, звичайно, вплинуло на те, що в концептуальному плані Галаган О.М. не був послідовною людиною. У дореволюційний час він був прихильником італійської бухгалтерської школи. У 20-х роках Галаган О.М. проводить узагальнення цього досвіду. Далі, очевидно під страхом подій 30-х років, Галаган О.М. наслідує гегелівську філософію, намагається створити діалектико-матеріалістичну теорію бухгалтерського обліку. Однак, як і всім вченим того періоду, йому пригадали минулі "буржуазні" захоплення. Критиці було піддано і його діалектичну логіку.

Література з бухгалтерського обліку, що видавалася у перші роки радянської влади, ще не була класовою і відображала ті ідеї, що склалися у вчених-обліковців до революції. Їх практичними досягненнями було те, що облік відокремлювався від існування суспільно-економічної формації. Облікову наукову думку в цей час формували такі вчені як О.П.Рудановський, О.М.Галаган, Р.Я.Вейцман, М.А.Кипарисов. Так, О.М.Галаган писав, що обліковими називаються такі науки, які досліджують одиничні господарства [6, с.12]. Цієї ж думки дотримувався і М.А.Кипарисов [54, с.17]. Метою обліку О.М.Галаган вбачав у формуванні правильної картини роботи господарства та отримання усіх потрібних даних для керування [6, с.16]. О.П.Рудановський у 1928 році вказав на некласовий характер обліку і був проти його капіталізації [99, с.11].

Вище зазначене дозволяє зробити загальний висновок про значущість

облікових ідей, про неklasовий характер бухгалтерського обліку і його орієнтацію, в першу чергу, на потреби власника та управління, а не держави та централізованих органів. Цими ідеями і перейнята українська облікова думка і сьогодні, в період формування ринкових важелів управління.

Цікавим в методологічному плані є розробки О.П.Рудановського з теорії обліку. Метод обліку він трактував як засіб пізнання предмету. Причому він виділив такі складові методи: реєстрація, систематизація, координація, оцінка. Значним моментом теорії Рудановського О.П. є введення ним поняття нормування балансу [99, с.468] та адаптації в нормуванні. Остання складалась, на думку вченого, з фондування (розподіл власних коштів активів відповідно до норм, що вказані на пасивних рахунках), резервування (створення резервів убутку, амортизації, зносу) та бюджетування (зв'язок кожної господарської операції із складеним бюджетом-кошторисом).

Рудановський О.П. різко критикував позиції, за якими інвентаризацію зараховували до методу бухгалтерського обліку. Цікавими та практичними і сьогодні є ідеї вченого щодо внутрішньозаводського обороту, обліку в часі, потреби рахунків готової продукції тощо.

Обліковий спадок розвитку теорії бухгалтерського обліку не менший і у О.М. Галагана. Господарська діяльність кожного підприємства, вказував він, охоплює три важливих елементи: суб'єкти, об'єкти та операції [6, с.470]. До об'єктів він зараховував різні види основних і оборотних коштів підприємства. Операції - це дії людини на цінності, з котрими вона працює, або суб'єктів - учасників господарського процесу. Розглядаючи метод бухгалтерського обліку, усі облікові прийоми вчений поділив на чотири групи: спостереження, класифікацію, індукцію та дедукцію, синтез та аналіз. Без сумніву, що їх Галаган О.М. почерпнув з таких наук як логічна та загальна статистика.

Відомим українським економістом, який методологічно постійно співпрацював з провідними вченими-бухгалтерами дореволюційної Росії, був Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919). За часів комуністичного

правління його прізвище було стерте з сторінок історії, як і інших українських вчених-патріотів. М.І.Туган-Барановський був міністром фінансів в уряді Центральної ради.

Як вчений, він багато допоміг бухгалтерам у визначенні чистого прибутку, вилучених коштів. Заслугують на увагу його дослідження в галузі обліку витрат і калькулювання собівартості продукції. Він розробив класифікацію основних і накладних витрат. Ще більше зацікавлення викликають його висновки щодо валового прибутку, величину якого він визначав не як грошовий виторг за реалізовані цінності, а як величину вироблених цінностей.

Після Лютневої революції та Жовтневої в 1917 році в Україні була створена Українська Народна Республіка (УНР), потім Гетьманат Скоропадського, далі знову Директорія УНР. В умовах розрухи, голоду, політичної та економічної підривної діяльності з боку Росії (остання насичувала грошовими потоками Україну, друкуючи гроші в Москві і Петербурзі, обезцінюючи їх в Україні). У цей час було ряд намагань провести економічні і, зокрема, грошову реформи. Але усі спроби М.Туган-Барановського, як міністра фінансів УНР, успіхів не мали. Директорія УНР діяла в критичних політичних, економічних, стратегічних і соціальних умовах. З 20-х років починається світський етап колонізації України, але з новими господарями і під новими гаслами. Це найбільш страшний етап в історії нашої нації – намагання її фізичного і духовного знищення, в тому числі і облікової думки.

Східна Україна (менша територія, ніж до 1917 року) залишилася в складі Російської імперії, а західноукраїнські землі захоплені Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Волинь і Галичина в цей час відійшли до Польщі, Буковина – до Румунії, а Закарпаття – до Чехословаччини. Починається колонізація цих земель новоствореними державами, які повністю або частково колись входили до складу Австро-Угорської імперії. Тому і не дивно, що в 20-х і на початку 30-х років ХХ століття не відчувається ніяких, змін в, організації бухгалтерського обліку на цих землях. Змінилася лише політична

структура і влада, залишилася недоторканою приватна власність й економічні відносини. В обліку залишаються основними ідеї німецького напрямку бухгалтерської школи.

Колоніальна політика негативно впливала на розвиток економіки Західної України. Штучне заселення колоністів призвело до застою і аграрної кризи на селі, які тісно переплелися з промисловою кризою. Українці, маючи віковий досвід життя під ігом, як і за Австро-Угорщини, вдаються знову ж до відновлення кооперативного руху. Створюються різноманітні кооперативи, і особливий успіх мають ті, які займаються заготівлею, переробленням і реалізацією сільськогосподарської продукції. Провідні економісти та підприємці регіону розробляють програму відновлення кооперації.

Після Другої світової війни відновлена діяльність товариства "Сільський господар". Воно допомогло Крайовому комітетові організації кооперативів, зокрема передало йому свій друкований орган "Господарський часопис", який виходив з 1921 року і був закритий у 1939 році. Крайовий комітет у Галичині мав свої філії у регіонах і воєводствах. Так, у 1925 році засновано в Тернополі Подільський Союз Кооперативів, який почав свою діяльність разом з філією товариства "Сільський господар". Поширення набула професійна облікова освіта.

У цей час створюються великі об'єднання кооперативів: "Центросоюз", "Маслосоюз", кооперативні підприємства в Львові, Тернополі, Дрогобичі та інших містах Галичини. В них значного розвитку набуває бухгалтерський облік.

Виникає потреба у створенні спілки купців і підприємців. Такою спілкою стає Союз Українських Купців і Промисловців, зокрема в Тернополі в 1934 році заснована філія цього Союзу, центр якого знаходився у Львові. Першим тернопільським головою стає Василь Болюх. Досить сказати, що на кінець 1939 року кількість українських приватних підприємств лише в Тернополі становила 197 одиниць, в т.ч. 50 споживчих крамниць, 30 страгарень (скупка-продаж сільгосппродукції), 15 м'ясарень (вироби з м'яса). Українська харчова продукція експортувалася в багато країн світу. Зокрема, це експорт м'ясних консервів та

інших м'ясних продуктів братами Петром та Іваном Майкою в Тернополі. Наслідком цього в обліку почали відображатись операції з валютою.

Програма відродження кооперації передбачала і створення кредитних кооперативів. Створюються кредитні каси та "Українбанки". Існував досить невеликий вступний внесок – 10 злотих, невисока процентна ставка – 10%. Основною формою розрахунків по кредитних та інших операціях був вексель. Практикувалося дисконтування векселя через кредитні організації. Керівним органом кредитних кооперативів у Галичині був "Центробанк". У Тернополі відомий в Західній Україні громадсько-політичний діяч, доктор права Володимир Лисий був засновником філії «Сільський господар» і директором «Подільський народний банк».

У 30-х роках з'являються кооперативи інтелектуального напрямку, що свідчить про високий рівень культури та освіти українського населення Західного краю: кооперативи здоров'я, кооперативи інженерних робіт, видавничі та адвокатські контори тощо. Це значно урізноманітніло сферу застосування бухгалтерського обліку. Також з'являються кооперативи: праці, ведення домогосподарства, народної творчості і народних промислів. Українські кооперативи працюють за принципом: "свій до свого по своє". Згодом виникають ще й інші кооперативні банки: "Дністер", "Супруга", "Промбанк". На 1939 рік лише "Українбанків" в Галичині було понад 100. Широка мережа різних кооперативів вимагала належного управління, контролю та обліку за їх діяльністю. Цими питаннями займався ревізійний союз українських кооперативів у Львові (РСУК). РСУК через свої часописи "Кооперативна республіка", "Господарський кооперативний часопис" проводили кооперативну ідеологію, публікували відповідні інструкції, поради щодо ведення господарської діяльності в цілому і обліку зокрема, обнародували кооперативну статистику, прогнозували кооперативну діяльність. РСУК проводив також ревізію спілок. Кооперативи, крім відомого "Сільського господарства", видавали також часопис "Кооперативне молочарство", де висвітлювалися питання ведення бухгалтерського обліку.

Окремо виходив часопис Союзу Українських Купців і Промисловців – "Торговля і Промисел".

У цей час виходить відома в Галичині і Західній Україні праця з нового українського бухгалтерського обліку, видана у Львові при допомозі і фінансовій підтримці Союзу: робота В.Нестеровича "Спрощене книговодство",

Щоб не втратити юридично своєї національності, українська інтелігенція переважно здобувала освіту за межами Польщі. Тому недарма в роботі В.Нестеровича відчуваємо вплив спрощеного варіанту німецької форми бухгалтерського обліку.

В.Нестерович пропонує ведення бухгалтерського обліку за двома напрямками залежно від кількості господарських операцій.

Перший напрям передбачає ведення спеціальних місячних зошитів з окремими сторінками для кожного рахунку, де зазначаються числа місяця і кореспондуючі рахунки. Сюди щоденно в процесі поточної роботи подають підсумки дебетування і кредитування по кореспондуючих рахунках і так на кінець місяця маємо готовий місячний журнал. Ведення такого журналу полегшує складання балансу і зводить до мінімуму використання Головної книги. Ведення її тільки зумовлене тим, що в зошитах є записи за певний місяць, і кожен зошит не зв'язаний з іншими зошитами.

Другий напрям передбачає ведення хронологічних записів у двох книгах - касовому журналі і меморіалі. Перший застосовується для обліку касових оборотів, а другий - для всіх інших. У кінці місяця в касовому журналі і меморіалі проводять виписку кореспондуючих рахунків, на підставі якої складають Головну книгу за місячними підсумками записів. Аналітичні книги велися на підставі записів у касовому журналі та меморіалі.

У 1918 році ЦВК видав Основні положення обліку майна. З'являються різні новаторські пропозиції. Так зокрема, ідея централізації всього обліку в Петрограді (надзвичайний облік). Пізніше Рудановський О.П. скаже, що це не що інше як "безголкова арифметика малограмотних лічилок". Рудановський

О.П. зокрема відзначає, що "самоуправство приватників-власників, було замінене, ще більш небезпечним самоуправством державних чиновників", або як він їх називав "рахункових воєвод". За весь період існування радянської влади на всіх її етапах: періоду Громадянської війни, відбудовчого періоду, періоду Другої світової війни, післявоєнного періоду, розпаду радянської імперії бухгалтерський облік будувався не на економічних, а на чисто політичних і централізованих засадах. Однак вчені розвивають і впроваджують у життя нові ідеї. Це якраз стосується НЕПу, який з 1921 до 1929 року реставрував традиційні системи бухгалтерського обліку. Поглядам натуралістів про відміну грошей і грошового обігу при комунізмі не довелося позбутися - життя вимагало реалій. На арені з'являються вже нові вчені-економісти, обліковці Р.Вейцман, Н.Блатов, І.Ніколаєв, а особливо О.П. Рудановський і О.М. Галаган.

Цей період піднесення і розквіту не тільки економіки, але й всього бухгалтерського обліку. Однак, побачивши в НЕПі переваги ринкових відносин, більшовицька політика та ідеологія підмінює реальні економічні процеси штучними. НЕП закривають і починається розквіт "сталінської демократії", деформуються принципи бухгалтерського обліку. Тому іде наступ на стару бухгалтерську гвардію, яку називають "купкою буржуазних реставраторів і апологетів всіх рівнів". Найбільше, звичайно, зазнали утисків О.П. Рудановський і О.М. Галаган.

У 30-х роках ХХ ст. зароджується соціалістичний облік. Його фундаторами та представниками стали Н.Ласкін, Н.Гегечкорі, Е.Глейх, П.Клейман, Д.Андріонов та інші. Найбільш теоретичним досягненням соціалістичного обліку став його класовий характер. Російський проф. Я.В. Соколов назвав його періодом деформації принципів бухгалтерського обліку [48, с.475]. У цьому періоді існуючий лад ідеологічно спрямував розвиток такої "незалежної" науки як бухгалтерський облік у русло виховання нової школи обліку - комуністичної із повним запереченням існуючих традицій та постулатів. Почалися репресії та фізичне знищення генофонду нації - інтелігенції, до якої,

без сумніву, належали й облікові працівники, практики та вчені.

У методичному плані доходило до облікових та економічних абсурдів. Обліковій науці була нав'язана велика дискусія, яка повністю наперед була зведеною до ідеологізації бухгалтерського обліку.

У 1931 році в газеті "Більшовик" з'являється стаття Е.Кольмана, в якій він звинувачує шкідників обліково-теоретичного фронту в тому, що вони залишок товарів у балансі вчать оцінювати за собівартістю, а не за продажними цінами. Виробляється товарів багато, а купити їх за такою ціною неможливо. Така методика свідчить про занижену величину товарної маси і в результаті в СРСР товарів менше, ніж дійсно є. Це принижує соціалізм перед капіталістами, і така оцінка носить контрреволюційний характер [48, с.475]. Д.Савшинський писав, що рахунки фінансово-результативні, це "пережиток капіталізму" і соціалістичне господарство в своїй номенклатурі подібних рахунків мати не може.

У 1930 році поширення набула праця Н.Блатова, І.Богословського, М.Помазкова "Обліково-бухгалтерські курси дому". Згодом її авторів звинуватили в буржуазній ідеології. М.Х.Жебрак – відомий вчений радянського періоду (українець за походженням) був одним із творців нормативного методу на базі американської системи "стандарт-кост". Тільки вийшла праця "Основні елементи промислового обліку в СРСР і за кордоном", як її назвали "троцькістсько-меншовицькою", а автора звинуватили в контрабанді капіталістичних ідей.

Таких прикладів можна подати безліч. Тому дискусія між "старорежимними" і молодими вченими дуже швидко закінчилася на користь останніх. Сферою обліку було визнано все народне господарство, а не окреме господарство, як вважав О.М. Галаган, теорія і галузевий облік були об'єднані в один курс – бухгалтерський облік, а подвійний запис почав трактуватися як складова методу бухгалтерського обліку, а не як об'єктивний закон.

Почав зароджуватися централізований облік. У кінці 1931 року було організовано єдиний орган керівництва соціалістичним обліком - Центральне

управління народногосподарського обліку СРСР при Держплані СРСР - ЦУНГЦ.

У 1946 р. в м. Львові виходить праця В.Горбачевського "Курс бухгалтерії", яка мала значний практичний і читацький інтерес. Корисними її ідеї можуть стати для широкого загалу і сьогодні – (уривки даної книги поданов додатку 6).

У цей же час виникає ідея єдиного соціалістичного обліку об'єднанням усіх його видів. На жаль, ці хибні деформовані ідеї мають місце і сьогодні в теоретичному курсі бухгалтерського обліку.

Радянська Україна в складі колишнього СРСР зазнала таких же потрясінь: це стосується і бухгалтерського обліку, і тих вчених, які його формували.

Прекрасні вчені всіх національностей Я.Гальперін, Н.Кипарисов, Н.Леонтьєв, О.Рудановський, О.Галаган, М.Жебрак та інші відчували утиски з боку уряду. З 1917 до 1953 року бухгалтерські кадри витримали "три перевірки" і тільки смерть Й. Сталіна покінчила з цими переслідуваннями.

Після 1953 року в обліку спостерігається деяка стійкість. Були значні досягнення в галузі господарського розрахунку, обліку витрат і калькулювання собівартості продукції, механізації, а потім автоматизації обліку, централізації обліку. Облік був спрямований на державотворення.

Слід відзначити, що провідні вчені-бухгалтери були вихідцями з України або працювали в ній: М.Х.Жебрак, А.І.Лозінський, потім А.Ж.Маргуліс, І.І.Поклад, В.Б.Івашкевич та інші. Автори не ставили за собою мету описувати історичну ходу розвитку бухгалтерського обліку в СРСР. Але слід відзначити, що дане питання детально висвітлене в працях Маздорова В.А. [62] та Соколова Я.В. [105, 106].

Поряд з московською та петербурзькою школами формується своя українська бухгалтерська школа. Створюються спеціалізовані вищі навчальні заклади в Києві, Харкові, Одесі, а згодом у Тернополі. Значний внесок у розвиток бухгалтерського обліку зробили П.П.Німчинов, Н.Г.Чумаченко, А.Н.Кузьмінський та інші.

Німчинов Прокофій Петрович – видатний вчений-економіст в галузі

обліку, доктор економічних наук, професор, народився в селянській сім'ї на Полтавщині. Працював на практичній роботі, головним бухгалтером, ревізором, завідував кафедрою бухгалтерського обліку в промисловості Київського інституту народного господарства (нині Київський національний економічний університет). Зробив значний внесок у розвиток теорії бухгалтерського обліку витрат і калькулювання собівартості продукції в ключових галузях промисловості. Автор понад як 200 наукових праць, в т.ч. багатьох підручників, навчальних посібників, монографій.

Життєвий шлях А.М. Кузьмінського розпочався в селі Яцковичі Овруцького району Житомирської області в родині бухгалтера і вчительки, народився 8 листопада 1935 р. Після закінчення середньої школи у м. Дубно він вступив до Львівського державного університету, а потім перевівся до Львівського торговельно-економічного інституту. Після завершення освіти обіймав посаду старшого викладача в Ужгородській обліково-бухгалтерській школі, звідки перейшов на роботу до Київського інституту народного господарства. Цьому вузові А.М. Кузьмінський віддав понад 30 років свого життя. Тут він пройшов усі щаблі професійного зростання – від аспіранта до професора, доктора економічних наук, завідувача кафедри.

За вагомий внесок у розвиток бухгалтерської науки і вищої школи його було удостоєно звань Заслуженого діяча науки і техніки України та обрано академіком АН Вищої школи України.

Перу А.М. Кузьмінського належать десятки наукових праць, підручників, посібників, за якими сьогодні навчаються студенти не тільки в Україні, а й за її межами. Зокрема, це книги "Теорія бухгалтерського обліку", "Організація бухгалтерського обліку, контролю і аналізу господарської діяльності", "Бухгалтерський облік у промисловості будівельних матеріалів" та ін. Багато публікацій присвячено комп'ютеризації обліку.

Розробляючи методологію нового журналу, аналогів якого в Україні не було, Анатолій Миколайович особливу увагу приділяв тим проблемам, що мають найважливіше значення для розвитку теорії та становлення практики

бухгалтерського обліку і аудиту в молодій Українській державі. На це він спрямував творчий пошук редакційного та авторського колективу.

Учений зі світовим ім'ям, А.М. Кузьмінський брав активну участь у роботі міжнародних галузевих організацій, зокрема Європейської асоціації бухгалтерів. З кожного закордонного відрядження він приїздив, сповнений нових ідей щодо реформування національних нормативів обліку згідно з вимогами міжнародної практики, впровадження найсучасніших досягнень у цій галузі. Журнал опублікував ряд наукових розробок відомих фахівців школи і напрями обліку. Широко висвітлювався зарубіжний досвід.

Дбаючи про майбутнє української науки, Анатолій Миколайович залучав до авторського активу молодих науковців.

Умілий організатор, що володів сучасним економічним мисленням, він сам працював з натхненням, передаючи свою відданість справі й захопленість професією всім, хто знаходився поруч з ним. Україна вступає в новий історичний період - період незалежності і формування нових національних економічних відносин на засадах ринкової економіки, формується нова облікова політика держави, але це ще поки не історія, це – її майбутнє.

Найбільш повно і всесторонньо розкритий вклад українських вчених в розвиток бухгалтерського обліку, його подальше удосконалення у навчальному посібнику відомого українського вченого Франца Францовича Бутинця: Бутинець Ф.Ф. Історія бухгалтерського обліку: В 2-х частинах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.060106 „Облік і аудит”. – Житомир: ПП ”Рута”, 2001.

Перші відомості про зародження бюджетного обліку ми зустрічаємо в Україні за часів І.Мазепи. Бюджетний облік, як облік виконання Державного бюджету, як правило, повинен будуватись на основі незалежного бюджетного устрою і є його структурним компонентом.

У передреволюційні часи Україна входила до складу Росії, була однією з її 9-ти провінцій. За таких умов розвиток її бюджетного обліку практично був неможливим.

У межах загального бюджету в Росії Україна в складі 9 губерній (1909-1913 рр.) давала 20% державного доходу, а діставала лише 12% надходжень. На одну душу населення це становило відповідно 17 крб. і 8,65 крб. Майже половина (45%-46%) державних доходів з України використовувалася в різних областях України [58, с. 1036].

Спроби побудови бюджетного обліку, як складової частини Державного бюджету в Україні, були зроблені в 1917-1920 рр. За рішенням Центральної Ради наприкінці 1917р. створено власну фінансову систему. І цей час слід назвати датою народження бюджетного обліку України. Подальший його розвиток відбувався в період Гетьманату. За його даними загальна сума прибутків становила 3249730000 крб. (з них звичайних 3179680000 крб., надзвичайних 70050000 крб), видатків - 5434673500 крб. (з них звичайних 4265352000, надзвичайних 1081383000). Дефіцит у 2097005000 крб. мав бути покритий випуском серії білетів Державної скарбниці на суму 1004650000 крб. та іншими кредитними операціями [58, с. 1123]. Вище зазначене свідчить, що в період свого зародження бюджетний облік визначив свої перші об'єкти: доходи та видатки бюджету.

У період "воєнного комунізму" (до 1921 р.) існування "продрозверстки" та хлібної монополії, об'єкти бюджетного обліку поповнилися – як обліковані предмети в складі бюджету з'явилися продукти харчування. Власне бюджету, і закономірно бюджетного обліку в той час не було. Існування грошових податків (доходів бюджету – об'єктів бюджетного обліку) в умовах катастрофічної інфляції втрачало сенс і тому їх скасували. На заміну прийшла натуралізація всіх господарських відносин в країні. Тому бюджетний облік проводився як облік виконання короткотермінових прибутково-видаткових кошторисів, де в прибутковій частині його об'єктами були різні конфіскації та контрибуції. Великі дефіцити зазначених кошторисів покривалися за рахунок безмірної емісії грошей (ще один об'єкт бюджетного обліку, що виник саме в цей час).

Після банкрутства "продрозверстки" і переходу до НЕПу розпочався

третій період розвитку бюджетного обліку. Відроджується функція податків, як джерела формування доходів бюджету. У 1923 р. харчовий податок був перетворений на новий об'єкт бюджетного обліку - сільськогосподарський податок з правом його часткової сплати грошовими коштами, а з 1924 р. даний податок сплачувався тільки в грошовій формі. До нього додалися два інші: промисловий і загальноприбутковий. Ці три податки склали основу безпосереднього оподаткування промисловості населення та формування доходів бюджету. Окрім них, облікові підлягали в складі доходів бюджету низка непрямих податків: рентний податок, податок із спадщини та дарування, податок на надприбуток, судові і гербові доходи, а також мито. Джерелом посередніх податків стали акцизи та неподаткові прибутки. За даними бюджетного обліку з 1923-1924 до 1924-1930 рр. бюджет України збільшився в 13,5 разів, хоча бюджет колишнього СРСР в той час зріс лише в 9 разів [58 с.1124].

Процес виконання бюджету та порядок його констатації і відображення в обліку в цей час регламентувався щорічно союзними органами влади в процесі підготовки бюджету.

Поштовхом у розвитку об'єктів бюджетного обліку стало положення "Про бюджетні права СРСР і союзних республік" (1927 р.). Згідно з ним фіксувалися певні твердо визначені прибуткові джерела фінансування та механізм розподілу прибуткових джерел. Саме в цей період, на нашу думку, доходи розділилися на нараховані та касові, а видатки – на касові та фактичні. 1 жовтня 1930 року в СРСР була проведена податкова реформа. Основним її наслідком було встановлення податку з обігу, що значно збільшило вагу в бюджеті посередніх податків.

Одним із важливих об'єктів бюджетного обліку тоді стають масові позики, формально-добровільні, фактично-примусові (щороку в населення під ними вилучалося 10% заробітку).

Зміна структури бюджетних надходжень вплинула на організацію бюджетного обліку. Податок з обігу цілком входив до загальносоюзного бюджету, а потім за нормативами перераховувався в бюджети союзних

республік. Він був основним у формуванні бюджету, і можна зробити висновок про те, що Україна в цей час не мала власного бюджету, бо була джерелом формування лише союзного бюджету.

Юридичних та нормативних актів з організації бюджетного обліку в цей час не публікувалося. Існує думка, що цей стратегічно-державний облік регламентувався таємними інструкціями. Хоча окремі питання його функціонування відображено в таких працях: Мальців П. "Україна в державному бюджеті Росії". – Лубин, 1917; Добриловський М. "Фінанси України. Статистика фінансів", 1928; Мітіліно М. "Основи фінансової науки", ДВЧ, 1929; "Праці комісії для виучування фінансових справ", III-IV, ВУАН, 1929; Рудановський П. "Державні податки". – Х., 1932.

На сучасному етапі міжнародної інтеграції в сфері економіки посилилась увага до проблем гармонізації та стандартизації бухгалтерського обліку.

Гармонізація бухгалтерського обліку передбачає існування в кожній країні своєї моделі організації обліку і системи стандартів, але головне тут в тому, щоб вони суттєво не відрізнялись від аналогічних стандартів в інших країнах - членах співтовариства, тобто щоб вони знаходились в гармонії один з одним. По такому шляху пішли країни Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), які опублікували ряд нормативних документів, які називаються Директивами або законами ЄЕС, зокрема, це найбільш важливі серед них такі: Четверта Директива "Про уніфікацію форм звітності і правил їх аудитування" (від 25 липня 1978 року) і Сьома Директива "Про принципи складання консолідованої звітності" (13 червня 1983 року). Вони є обов'язковими для виконання у всіх країнах, що входять до Європейського співтовариства.

Зважаючи на розширення інтеграційних процесів в розвитку світового господарства широкого розповсюдження набуває ідея стандартизації бухгалтерського обліку. Вона здійснюється в рамках уніфікації обліку на міжнародному, світовому, рівні, яку проводить Комітет з міжнародних

стандартів бухгалтерського обліку (International Accounting Standards Committee, IASC). Під підходом до стандартизації обліку розуміють те, що повинен існувати уніфікований набір стандартів для будь-якої облікової ситуації і в будь-якій країні, а тому відпадає потреба в розробці національних стандартів.

Міжнародні бухгалтерські стандарти є цілісною, гнучкою і постійно удосконалюючою системою бухгалтерського обліку, що виникла внаслідок інтеграційних процесів в економіці і спрямована на зближення обліку і звітності в різних країнах світу.

Стандарти бухгалтерського обліку – це зведення правил, методів і процедур. Розробкою і впровадженням міжнародних стандартів займається Комітет з міжнародних стандартів, який був створений в 1973 році провідними професійними бухгалтерськими організаціями Австралії, Канади, Франції, Японії, Німеччини, Великобританії, Мексики, Нідерландів та США. Тепер цей комітет уже налічує більше 120 організацій з 88 країн світу. До початку 2004 року цим комітетом було прийнято і опубліковано 41 міжнародний стандарт бухгалтерського обліку (МСБО), які стосуються різноманітних аспектів ведення обліку та складання бухгалтерської звітності.

Становлення в Україні національної системи бухгалтерського обліку, його гармонізація і стандартизація відбувалося одночасно з процесом державотворення і переходом до ринкових відносин. На жаль, розбудові системи бухгалтерського обліку в перші роки незалежності України не було приділено належної уваги, що призвело до багаторічного зволікання з формуванням його цілісної системи.

У процесі становлення і розвитку системи бухгалтерського обліку в Україні можна виокремити два основні етапи:

-- етап становлення (1992–1999 рр.), упродовж якого були сформовані базові умови для створення національної системи бухгалтерського обліку і його трансформації у відповідності з вимогами ринкової економіки та міжнародними стандартами обліку;

-- етап оптимізації та вдосконалення (початок 2000 р. по тепер), який

передбачає поглиблене дослідження організації системи бухгалтерського обліку, правове закріплення її складників з урахуванням світового досвіду в нормативно-правових документах та його подальша стандартизація і гармонізація стосовно вимог ринкової економіки та входження в систему світового співтовариства.

Перший етап становлення національної системи бухгалтерського обліку був розпочатий, завдяки прийняттю Указу Президента України "Про перехід України до загальноприйнятої у міжнародній практиці системі обліку та статистики" від 23 травня 1992 р. № 303, яким фактично було розпочато роботу з удосконалення національної системи бухгалтерського обліку з використанням міжнародних стандартів. Для забезпечення здійснення положень цього Указу Кабінет Міністрів України прийняв постанову "Про концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку та статистики" від 4 травня 1993 р. № 326. Конкретні шляхи щодо трансформації національної системи бухгалтерського обліку у відповідності з вимогами ринкової економіки та міжнародними стандартами обліку були визначені у „Програмі реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів”, що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1998 р. №1706. Програмою передбачалось, що реформування системи бухгалтерського обліку є складовою заходів, орієнтованих на впровадження економічних відносин ринкового спрямування. Програма також передбачала здійснення в 1999–2001 рр. переходу суб'єктів господарської діяльності до використання міжнародних стандартів фінансової звітності, його гармонізацію. Такий перехід відбувається в рамках реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію зі світовим економічним співтовариством, яка передбачає адаптацію законодавства України до законодавства розвинутих країн.

Виконання Програми реформування бухгалтерського обліку передбачало розробку і запровадження 24 Положень (стандартів) бухгалтерського обліку

(П (С)БО). Міністерство фінансів України наказом №248 від 1 грудня 1998 року затвердило “Графік розробки, затвердження та запровадження положень (стандартів) з бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів обліку (МСО)”, який передбачав розробку і впровадження П(с)БО в період з березня 1999 року по липень 2001 року. Зазначена кількість П(с)БО була підготовлена і затверджена. В подальшому підготовлено і затверджено ще шість нових П(с)БО за №№25, 26, 27, 28, 29, 30 та 31, видання яких за Графіком 1998 року не передбачалось. Отже, станом на 1 липня 2015 р. затверджено 31 національних П(С)БО.

Національне Положення (стандарт) бухгалтерського обліку – нормативно-правовий акт, затверджений Міністерством фінансів України, що визначає принципи та методи ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності, що не суперечить міжнародним стандартам, Реформування бухгалтерського обліку, його гармонізація і стандартизація на першому етапі створення його національної системи здійснювалось за такими напрямками:

- 1) розробка загально методологічних основ реформування обліку і статистики;
- 2) удосконалення форм бухгалтерського обліку;
- 3) підготовка законодавчих актів та нормативних документів згідно із завданнями програми;
- 4) розробка та затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та галузевих рекомендацій щодо ведення обліку витрат виробництва;
- 5) вивчення організації і методології бухгалтерського обліку, звітності та аудиту суб’єктів господарювання та банків з використанням МСБО та комп’ютерів у країнах з розвинутою економікою;
- 6) розробка вітчизняних стандартів бухгалтерського обліку, звітності та аудиту, уніфікація форм первинної облікової документації;
- 7) кадрове забезпечення реформи шляхом підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів бухгалтерського обліку;

8) міжнародне співробітництво через вступ і активну роботу в міжнародних спеціалізованих професійних організаціях.

Першим, хто здійснив практичні кроки у реформуванні бухгалтерського обліку, була вітчизняна банківська система. Протягом у 1997--1998 років правлінням Національного банку України (НБУ) була розроблена програма реформування бухгалтерського обліку та звітності (постанови НБУ від 17 жовтня 1996 р., №272 та від 29 листопада 1996р., №315), якою передбачалось проведення конкретної роботи по переходу банківської системи України на ведення бухгалтерського обліку та складання звітності відповідно до міжнародних стандартів. Постановою правління НБУ від 17 червня 1997 р. №191 був затверджений "План рахунків бухгалтерського обліку комерційних банків", який було введено в дію з січня 1999 року. Це дало можливість суттєво розширити професійне коло бухгалтерів та аудиторів, які стали першими набувати практичного досвіду реформування бухгалтерського обліку та звітності у банках за міжнародними стандартами.

Першими виробничими структурами, що ввели елементи міжнародних принципів обліку та звітності, стали відкриті акціонерні товариства, суб'єкта господарювання -емітенти та професійні учасники фондового ринку. Ці суб'єкта господарювання, починаючи з 1999 р., складають звітність за новими формами, які затверджені рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 27 січня 1998 р. № 11. Такі форми звітності складено відповідно до вимог МСБО.

Першим кроком до інтеграційних процесів входження у бухгалтерську практику було те, що Федерація професійних бухгалтерів та аудиторів України (ФПБАУ) у 1998 році здійснила переклад та видання книги "Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку". У 2001 р. з дозволу КМСБО ця авторитетна громадська організація видала книгу "Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку 2000", що стало значною подією щодо ознайомлення широкої бухгалтерської громадськості з МСБО.

Можна вважати, що другим етапом у становленні національної системи

бухгалтерського обліку в Україні було прийняття Верховною радою України 16 липня 1999 року за №996-ХІУ закону України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні", який передбачав регулювання бухгалтерського обліку в напрямку гармонізації з міжнародними стандартами фінансової звітності. Саме цей закон встановив основні принципи бухгалтерського обліку, визнавши його дані базовими для складання будь-якої звітності, в якій містяться вартісні показники.

З 1 січня 2000 р., з моменту введення в дію Закону, усі суб'єкти підприємницької діяльності мають змогу самостійно визначати облікову політику суб'єкта господарювання ; обирати форму бухгалтерського обліку як певну систему регістрів обліку, порядку і способу реєстрації та узагальнення інформації в них; затверджувати правила документообігу і технологію обробки облікової інформації; встановлювати межі та форми ведення обліку для внутрішніх потреб управління, включаючи ведення в окремій системі рахунків і регістрів обліку доходів, витрат, активів, зобов'язань у потрібному суб'єктах господарювання у аспекті деталізації та регламентації управлінського обліку.

Наказом Міністерства фінансів України № 291 від 30 листопада 1999 р. затверджено План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій суб'єктів господарювання і організацій та інструкцію до його застосування, який було введено з 1 січня 2000 року. Новий План рахунків побудований за концепцією, коли назви і призначення рахунків і субрахунків збігаються з назвою і змістом показників Балансу і Звіту про фінансові результати, що дає змогу безпосередньо з рахунків і субрахунків нового Плану рахунків отримувати інформацію для складання фінансової звітності.

Подальший розвиток і удосконалення бухгалтерського обліку в Україні на сучасному етапі глобалізації світової економіки здійснюється у напрямі впровадження Міжнародних стандартів фінансової звітності, які вміщують:

1. Міжнародні стандарти фінансової звітності IFRS;

2. Міжнародні стандарти фінансової звітності IAS;

3. Тлумачення, зроблені Комітетом з тлумачень міжнародної фінансової звітності (IFRIC) або колишнім Постійним Комітетом з інтерпретацій (SIC).

Запровадження принципів і методів МСФЗ в Україні, що усі суб'єкти господарювання отримують можливість виходу на міжнародні ринки, залучати додаткові інвестиції, оскільки звітність, складена по МСФО, більше інформативна і зрозуміла для іноземних інвесторів. Крім того, впровадження МСФО дозволило удосконалити організаційну структуру підприємств в цілому і обліку зокрема.

У 2011 році був зроблений значний крок на зустріч прийняттю МСФЗ, враховуючи національну специфіку. Український парламент прийняв зміни до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», якими зобов'язав державні компанії, банки та страхові компанії складати фінансову звітність та консолідовану фінансову звітність за міжнародними стандартами, починаючи з 1 січня 2012 року. На 1 липня 2015 р. розроблені і застосовуються наступні національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку: 1 «Загальні вимоги до складання фінансової звітності», затверджені наказом Міністерством фінансів України від 7 лютого 2013 р., №73; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 2 "Консолідована фінансова звітність", затверджено наказом Міністерства фінансів України від 27 червня 2013 року № 628. Надалі в Україні продовжується робота по переходу на МСФЗ з інших об'єктів бухгалтерського обліку.

Для становлення і подальшого розвитку бухгалтерського обліку як науки в Україні, підготовці високваліфікованих фахівців у галузі обліку, економічного аналізу, контролю і аудиту внесли багато відомих українських вчених, зокрема: М.Т. Білуха, О.С. Бородкін, Ф.Ф. Бутинець, Б.І. Валуєв, Ю.А. Верига, М.Г. Гайдай, А.М. Герасимович, В.В. Гливенко, С.Ф. Голов, В.Г. Горелкін, Н.М. Грабова, З.В. Гуцайлюк, М.Я. Дем'яненко, Р.Т. Джога, В.І. Єфіменко, І.П. Житна, В.П. Завгородній, А.Г. Загородній, Є.В. Калюга,

Л.М. Кіндрацька, Г.Г. Кірейцев, О.І. Коблянська, В.М. Костюченко, Я.Д. Крупка, М.В. Кужельний, А.М. Кузьмінський, Ю.А. Кузьмінський, Л.П. Кулаковська, Б.М. Литвин, Ю.Я. Литвин, О.В. Лишиленко, В.Г. Лінник, С.Ф. Легенчук, В.С. Лень, М.Р. Лучко, Н.М. Малюга, Малишев, Є.В. Мних, Л.В. Нападівська, Г.В. Нашкерська, П.П. Німчинов, В.О. Озеран, В.М. Олійник, Ю.І. Осадчий, В.М. Пархоменко, Л.О. Примостка, М.С.Пушкар, В.С. Рудницький, П.Т. Саблук, В.І. Самборський, З.М. Соколовська, В.В. Сопко, Л.К. Сук, Н.М. Ткаченко, Б.Ф. Усач, І.Д. Фаріон, І.Д. Чацкіс, Н.В. Чабанова, Л.В. Чижевська, М.Г. Чумаченко, Л.С. Шатковська, В.Г. Швець, В.О. Шевчук, С.І. Шкарабан, І.Й. Яремко та багато інших. Авторами цього монографічного дослідження видано станом на 1 вересня 2015 року десять навчальних посібників, з яких п'ять рекомендовано Міністерством освіти і науки України для навчального процесу при підготовці фахівців з обліку та аудиту.

З тих пір, як Лука Пачолі написав свою книгу “Трактат про рахунки і записи” (у Венеції, 1494 році) пройшло понад 520 років, а бухгалтерський облік, по суті, залишився незмінним. Мабуть, Лука Пачолі почував би себе комфортно при існуючих облікових системах. Йому було б нескладно зрозуміти і нові фінансові інструменти, які спочатку, можливо, завдали йому клопоту.

На заміну бухгалтерським регістрам приходять бази даних, частиною яких є бухгалтерська інформація. Скорочена версія баз даних може передаватися по телефону або емейлом на лазерні компакт-диски користувачів, і вони самі зможуть визначати тип фінансового звіту, який їх цікавить. Компанії мають можливість обирати не єдиний спосіб визначення прибутку, а зможуть використовувати весь спектр методів для поглиблення і розширення аналізу. Використання структурованих гіпертекстів дозволяє користувачу одержувати інформацію будь-якого рівня деталізації, яка може йому знадобитись для аналізу. З усією цією інформацією “на кінчиках пальців” інвесторів і здійснюється реальна революція в бухгалтерському обліку. Все, що для цього необхідно, - надалі удосконалювати інформаційну технологію і впроваджувати найновіші її версії.

Нарис VI. Облік виробництва та торгівлі в західноукраїнських землях: Галичині, Буковині та Закарпатті в досоветський період

На протязі 1772–1774 р.р. спочатку Галичина, а згодом Буковина та Закарпаття опинилися під владою Австро-Угорської імперії. Наприкінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. центрами господарського життя у Східній Галичині, Буковині, Закарпатті були великі поміщицькі маєтки разом з фільварками і прилеглими до них селами, містечками, містами, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, шпихлірами, ярмарками, торгами і базарами. Поміщицькі господарства виробляли товарний хліб, відгодовували на продаж худобу, переробляли сільськогосподарську сировину. Поступово тут виділялись райони, що спеціалізувалися на виробництві хліба, та окремих культур, вирощуванні та відгодівлі худоби, виготовленні ремісничих і промислових виробів з місцевої сировини. Загалом західноукраїнські землі були відсталим аграрним регіоном зі слабкою промисловістю. Однак в умовах розвитку товарно-грошових відносин спостерігалась певна спеціалізація в окремих господарських регіонах, тобто із спільними кожний край мав чітко окреслену свою соціально-економічну специфіку.

Поміщицьке господарство все більше втягувалось у товарно-грошові відносини, адже його основною функцією було виробництво заради грошей. Джерелами прибутку панських маєтків були: відробітня (панщина) і грошова (чинш), ренти, натуральні данини, орендні платежі. Грошовий вираз цих селянських повинностей становив дохід, за яким звичайно визначалась капітальна вартість маєтку.

Перетворення натуральних данин, передусім панщини, у гроші потребувало не аби якої господарської ініціативи і підприємницької спритності. Тепер поміщик-дворянин поєднував в собі і власника, і підприємця, і економіста (бухгалтера), і торговця. Це звичайно, більшості з них, не було під силу. Тому необхідно було змінювати товарно-грошові відносини. Об'єктивно під впливом економічно-політичних процесів в Західній Україні в 1948 р. Австро-Угорщина ліквідує кріпосне право, що відкрило дорогу розвитку

нових капіталістичних відносин, особливо у поміщицьких господарствах. Важливою ознакою утвердження капіталізму в сільському господарстві було зростання товарності його продукції. У цей час посилюють експорт хліба й худоби за межі Західної України. Негативним наслідком розвитку капіталістичних відносин стала значна пролетаризація західноукраїнського селянства, що викликало масову міграцію селян до Америки.

Реформа 1948 р. створила певні умови й для розвитку капіталістичних відносин у промисловості, але зацікавленість колоністів у продукції сільського господарства для своєї метрополії зберігала домінуючу частку сільськогосподарського виробництва в загальній його структурі. На початку ХХ століття у сільському господарстві Галичини і Буковини було зайнято 75% населення, Закарпаття – 85% . У промисловості і на транспорті - 9%.

Зростання внутрішнього ринку сприяло вдосконаленню шляхів сполучення, і в 1861 році було прокладено першу в Україні залізницю Львів – Перемишль. Для виходу на східний ринок зовнішньої торгівлі в 1872 році була збудована колія Львів – Золочів – Тернопіль - Підволочиськ (границя) до Російської імперії. З метою поживлення переробки сільськогосподарської продукції, зокрема для виробництва спиртних напоїв, у 1875 році було ліквідовано право поміщиків на їх виробництво і продаж.

Становлення фабрично-заводської промисловості відбулося в останній чверті ХІХ ст. Важливим моментом став розвиток нафтової промисловості, в яку інтенсивно проникає іноземний капітал: французький, англійський, американський, німецький. У 1881 році газета гамбурзьких ділових кіл «Гамбургер Берзеняле», запрошуючи вкладати капітал у нафтову промисловість Прикарпаття, писала: «Нащо шукаємо щастя в Америці, Азії, коли воно так близько від нас ... це – Галичина, Австрійська провінція в центрі Європи, де нафтові райони з точки зору розташування нічим не відрізняються від пенсільванських». Але у промисловості кваліфікованими робітниками були здебільшого поляки. Українців практично не допускали до освоєння провідних професій чи до найму на державну службу.

Підвищення товарності виробництва стимулювало розвиток торгівлі, важливими формами якої були ярмарки та базари. Водночас почали формуватися ринки капіталів. У той час було засновано ряд економічних установ: Народну торгівлю – 1883 р., Сільський Господар – 1898 р., Крайовий Кредитовий Союз – 1898 р. та ін., тобто в Галичині створювалася розвинена система кредитних товариств. Усього їх налічувалося приблизно 295. взагалі Західна Україна мала всі необхідні умови для розвитку промисловості, у тому числі природні умови і вигідне економічне розташування, та, проте, розвивалася дуже повільно через колоніальний характер своєї економіки. Австрійський уряд створив у ній ринок збуту продукції австрійської промисловості та перетворив її на сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили своєї метрополії.

Австрія штучно підтримувала відсталість Галичини. Через те ряд галузей обробної промисловості – цукрова, текстильна, шкіряна, скляна, фаянсово-порцелянова, паперова, сірнікова, машинобудівна – навіть на внутрішньому ринку не витримувала конкуренції з більш дешевими виробами підприємств розвинутих західних провінцій імперії. Тому обробні виробництва в Галичині занепадали, а розвивалися тільки галузі видобувні та первинної обробки сировини – нафтова, озокеритна, лісова та лісопилна, харчова.

Особливістю економіки Галичини було переважання іноземного капіталу. Іноземні підприємці створювали банки, акціонерні товариства, володіли основними галузями промисловості – нафтовою і озокеритною. Найшвидше розвивалася нафтова промисловість. З 80-х років почали використовувати для видобутку нафти механізми, глибоку буріння. Якщо в 1870 році було видобуто 20 тис. тонн нафти, то у 1890-му – понад 90 тис. тонн, у 1900-му – 325 тис. тонн, а у 1909-му – 2050 тис. тонн. Більшу частину нафти – 64% – вивозили в Австрію та інші її провінції в сирому вигляді, а решта проходила первинну переробку на підприємствах Галичини – в Дрогобичі, Бориславі. У структурі виробництва значне місце займав видобуток озокериту. Але якраз через відсталість техніки та зменшення попиту на світовому ринку видобуток його

зменшився: у 70 – 80-х роках він становив 10 – 20 тонн, а у 1900-му вже тільки 3,7 тонн. Значними в Західній Україні (в Галичині, на Закарпатті, Буковині) були запаси калійної солі. Західна Україна давала 64% солі для Австро-Угорщини, її видобуток був державною монополією, і це давало змогу підтримувати високі ціни на європейському ринку.

Так, наприкінці XVIII державний капітал уже повністю панував у соледобувній, тютюновій і значною мірою у залізорудній промисловості у Західній Україні, де було задіяно близько 70% найманих працівників. В зв'язку з економічними і військово-комунікаційними потребами Австро-Угорщини, виняткового розвитку набуло будівництво в цілому і зокрема шосейних доріг. Так в Галичині і Буковині протяжність збудованих доріг сягала біля 300 км.

Однак численна армада австрійських чиновників-бюрократів разом з армією охороняла «недоторканість» східних кордонів Габсбурзької монархії. Це гальмувало розвиток внутрішнього ринку, перешкоджало зовнішній торгівлі, а разом з низькою енергоозброєністю Західної України, в порівнянні з метрополією засвідчувала її колоніальний стан.

Незважаючи на перелічені недоліки, потрібно відмітити, що аграрна реформа в цілому сприяла розвитку господарства його економіки, розчистила шлях для інтенсифікації сільського виробництва, формування індустріального суспільства.

Галичина, Буковина, Закарпаття в господарському розвитку відставали від інших держав, що входили до імперії і в цілому від передових країн світу. Економіка мала чітко визначений аграрний, а згодом аграрно-індустріальний характер. Незважаючи на наступ австрійського та іноземного капіталу на західноукраїнські землі, лише Австро-Угорський емісійний банк мав у Західній Україні 12 філій, національна економіка, перебуваючи в імперській залежності, не занепадає. В Україні, особливо в другій половині XIX століття, починають значну увагу звертати на економічний бік життя: створюються позичкові каси; кооперативно-кредитні товариства, зокрема такі як "Народна Торгівля", "Дністер", "Краєвий Союз Кредитовий", "Краєвий Союз Ревізійний", "Земельний банк іпотечний"; значного розвитку набувало готельне та шинкарське обслуговування.

Вище ми уже познайомилися з короткою історією обліку в Україні та розвинених європейських країнах. Однак було б несправедливо не пов'язати бухгалтерський облік з усією системою господарського обліку, складовою частиною якого він є. Тим більше, що, на нашу думку, буде цікавим для студентів з'ясувати особливості системи торгівлі, виробництва та ведення господарського обліку в західному регіоні в минулому. Вище ми вже фрагментарно торкалися окремих аспектів цих питань.

Не будемо вдаватися до різних думок відомих німецьких, чеських, польських, українських, угорських та інших економістів з приводу того, чи окупація західноукраїнських земель сприяла розвитку цивілізації цієї частини України чи ні. Але якщо зрівняти ті регіони України і звернутися до земель інших континентів, які були колонізовані і тих, яких колонізація не зачепила, то висновок напрошується однозначний.

Західний регіон України, особливо Галицьке Поділля, де відмінний чорнозем Богом був вготований бути аграрним сектор економіки тодішньої Австро-Угорської імперії, а не як аграрно-сировинний придаток. Знаючи земельний кадастр Європи, чорнозем Західної України ніяк не міг використовуватися під інші галузі економіки, окрім сільського господарства.

Зокрема, про це йдеться й у відомій економічній роботі І.Я. Франка "Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині у 1784 –1840 рр.". Не будучи економістом, Іван Франко прекрасно вивчив питання диференційної ренти та дешевої робочої сили - факторів, які ставили галицький сільськогосподарський ринок поза всякою конкуренцією в Європі.

Безумовно, що в усьому товарному виробництві, і це залишилось і на сьогодні, західний регіон завжди виділявся своїм аграрним сектором.

Організаційно господарськими одиницями тут були поміщицькі маєтки разом з прилеглими до них фільварками та селами, а також містечками, містами, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, ярмарками, торгами, торговцями, базарами.

Поряд з вирощуванням спільних, необхідних для внутрішнього вжитку

культур і тварин, кожен район в силу своїх специфічних особливостей, спеціалізувався на тих чи інших видах сільськогосподарської продукції.

Галицьке Поділля – долини, низовини, гірські скали були переважно зоною рослинництва, а гірські райони Галичини, Буковини та Закарпаття - зоною тваринництва.

Крім цього, існувала і досить вузька спеціалізація, яка зводилася до вирощування певного виду культур чи певної групи тварин. Так на Тернопільщині типовим фільварковим господарством був Ягільницький ключ - власність графів Лянцкоронських. У 30-х роках XIX століття у цьому господарстві збирали вівса і жита найбільше з усіх культур, але на ринку першість посідала пшениця, і за прибутком у фільварку вона теж була на першому місці. Наприклад, 1847 р. у фільварку с. Улашківці, у балансовій відомості доходів, за даними бухгалтерського обліку овес був на першому місці, а пшениця на другому [ЦДІА України у м. Львові ,Ф, 181, справа 5273, 5276].

Крім фільварків графів Лянцкоронських, багато хліба в Східній Галичині вироблялось фільварковими господарствами графів Потоцьких та іншими. Так господарство графа Потоцькі володіло понад 60 фільварками і мали десятки тисяч моргів поля на Бережанщині, Гусятинщині. Близькість таких великих міст Галичини, як Львів, Станіславів (Івано-Франківськ), Тернопіль забезпечували стійкий рівень збуту зернової продукції.

Багато фільварків виробляли хліб як для продажу, так і для забезпечення власних потреб. Як показують дані бухгалтерського обліку, які узагальнювались у тодішній статистиці, за обсягом посідали перше місце овес і жито, друге - ячмінь і гречка, останнє місце - пшениця. Але у динаміці питома вага пшениці неухильно зростала, а вівса спадала. Щодо ячменю, то він був основною сировиною для броварень. І як свідчать облікові дані, в роки неврожаю виникла необхідність його закупівлі на ринках. Тому, враховуючи попит і ціну на пиво, вирощування вівса було досить стабільне. Найбільш відомими броварнями в нашому краї були і є Микулинецький бровар, якому в 1998 році виповнюється триста років, Глібівський бровар, а згодом і

Тернопільський бровар. Овес в основному йшов на фураж фільварковій худобі та птиці.

Отже, в сільському господарстві організаційною формою його ведення в основному було фільваркове господарство. У рослинництві одержана продукція йшла на продаж, що становило основне джерело доходів. Частина, особливо ячмінь, жито, пшениця перероблялись на броварнях і гуральнях, що теж давало значні прибутки, а частина йшла на фураж худобі та для внутрішнього споживання.

Землі великих землевласників здавалися в оренду селянам і в користування іншим землевласникам. Грошова рента та орендні платежі теж поповнювали дохід фільваркового господарства.

У першій половині XIX століття зернове виробництво набуло розвитку і на Закарпатті. Найяскравіше це можна прослідкувати на прикладі Мукачівсько-Чинадіївської домінії, де посіви зернових культур збільшувалися з року в рік. За бухгалтерськими звітами керуючих фільварками слід зробити висновок про те, що з 1806 до 1848 року посівні площі під зернові культури зросли в три рази.

На жаль, за даними обліку встановити обсяг врожаю значно важче ніж розміри посівів. Справа в тому, що звіти про обмолот хліба на Закарпатті, як і в Східній Галичині склалися поквартально, коли ще не весь хліб був обмолочений.

На початку XIX століття найважливішою культурою землеробського виробництва стає картопля. Це не тільки основний продукт харчування, в першу чергу для селян, але й поштовх для розвитку гуралень, виробництва крохмалю, новий вид фуражу. Вирощування картоплі стає вигіднішим внаслідок нижчої собівартості її виробництва порівняно з зерновими культурами і в насамперед пшеницею. Враховуючи майже повністю ручну працю в сільському господарстві того часу, вирощування картоплі було менш трудомістким, ніж зернових, а врожайність набагато вищою. Так, за даними рільничо-промислового тижневика 1840 р., зазначається, що "з 1814 року

настає нова ера в сільському господарстві, бо з цього моменту розпочинається культивування картоплі в Галичині, що викликало гуральницьку гарячку, яка за 20 років набула небачених розмірів".

За даними обліку, в середньому з морга (0,55 га) на Тернопільщині врожайність змінювалася від 80 до 90 корців (96,044 кг) картоплі. На Львівщині в 20-х роках минулого століття в селах Старе Село, Звенигород, Вижняни, Перемишляни збір картоплі становив 358 корців, а в 40-х роках вже 6370 корців. Картопляний "бум" фактично охопив всю Західну Україну. Вона була одночасно і харчовим продуктом і технічною культурою.

Щодо технічних культур, то традиційними тут були і залишилися льон, коноплі, хміль, тютюн. Технічні культури, як і картопля, сприяли розвитку торговельного землеробства. Льон і коноплі культивувалися в Східній Галичині, Буковині, Закарпатті, як правило в фільварковому та селянському господарствах. Сировина йшла на полотно, мотузки, мішки, а також реалізувалася на інші потреби. Так, в Роздольському повіті на Львівщині щорічно висівали до 5 корців льону та до 4 корців конопель [ЦДІА України у Львові, Ф. 181, справа 2500].

До середини дев'ятого століття за статистичними даними Львівського архіву постійно підвищувалася врожайність і збільшувалися посівні площі льону та конопель. У Східній Галичині під посівами льону було зайнято понад 64 тис. моргів, а коноплі - понад 82,5 тис. моргів орної землі.

З конопляного сім'я виготовляли олію для харчування і макуху для відгодівлі телят. На початку XIX століття значного поширення набуло вирощування багаторічних трав, зокрема, конюшини. Поширення вирощування багаторічних трав у сільському господарстві Австро-Угорської імперії захопило повністю і західноукраїнські землі. Особливо великі успіхи мали маєтки Чарторийських, управителем яких був відомий вчений-економіст та агроном Ф.Ройгер. Він відмовився від трипільної системи, ліквідував парові поля і запровадив п'яти - шестипільні сівозміни.

Багаторічні трави змінювали фуражний баланс, для їх вирощування

збагачували ґрунти азотними добривами і покращували їх структуру, підвищували в цілому врожайність і, що важливо, розвивали торговельне землеробство.

Як відомо, виробництво та продаж тютюну в Австро-Угорській імперії були повністю монополізовані державою, що давало їй значні прибутки. Тому австрійський уряд був зацікавлений у цій галузі рослинництва. Як свідчать статистичні дані, вона досить швидко розвивалася. У кінці XVIII століття в Рільницькому кущі Горьківського повіту на Тернопільщині є такі відомості про посів і вихід тютюну (див. таблицю № 6).

Таблиця № 6

Дані про посів і вихід тютюну по Рільницькому кущі Горьківського району Тернопільщини

Роки	Посів в корнях	Вихід в корнях
1791	-	631
1792	5	196
1793	6	780
1796	5	661
1798	-	593

У 1845 році тільки в трьох селах Рільницького куща під тютюн було відведено 171,5 моргів землі, з яких зібрано 1468 корців тютюнової маси.

Найбільш поширеною зоною вирощування тютюну були басейни Дністра та Прута, а також частково і Закарпаття.

Західноукраїнські землі завжди славилися своїм городництвом, садівництвом та виноградарством. Архівні документи свідчать, що наприкінці XVIII століття, першій половині XIX у фільварковому господарстві стають модними так звані "англійські" городи. У топографічному описі села Купинці, що на Тернопільщині, відзначається, що в 1805 році під городи фільварку відведено 14 моргів 807 сажнів квадратних. За даними бухгалтерського обліку каса управління Роздольського куща виділило для спорядження городників 58 флоринів, 1818 р. – 90 золотих римських тощо. Утримання англійського городу в 1840 році обійшлося в 800 флоринів, а в 1842 році вже 1700 флоринів [ЦДІА Україна у м.Львові ф. 720, справа 466].

Щодо городництва, то бухгалтерські звіти, які зберігаються у Львівському архіві свідчать, що в 1790 році до каси управління Монастирського ключа (куща) надійшов виторг від зібраного врожаю фруктів у чотирьох садах (48 злотих). Крім цього, різним купцям було продано городини на 209 злотих. Згідно з даними інвентаризації камерального маєтку в с.Підбуж Самбірського округу 1811 р. там було 5740 фруктових дерев. У 1817-1818 рр. прибуток від оренди чотирьох садів Роздольського ключа становив 956 римських золотих.

На підставі садівництва базувалась і їх певна промислова переробка – сушіння фруктів, виготовлення наливок і вин. Поряд із садівництвом виноградарство набуло найбільшого розвитку на Закарпатті. Теплий і вологий клімат сприяли в одержанні в окремі роки великих врожаїв. Найбільше промислового винограду вирощувалося в районі Берегова, Виноградова, Мукачева. Середнянське вино користувалося попитом на міжнародному ринку.

За даними бухгалтерського та статистичного обліку слід зробити висновок про те, що на західноукраїнських землях був досить високий рівень землеробства. Найбільш поширеними були зернові культури, картопля, технічні культури, садівництво, городництво, виноградарство.

Повністю забезпечувалися внутрішні потреби для харчування, фуражу худобі, промислової переробки, а також реалізації на місцевому ринку та експорту, особливо на Правобережну та Лівобережну Україну та у Росію. Цьому сприяла висока організація виробництва, чіткий облік і висока культура землеробства (сівозміни, ферми удобрення фунтів тощо).

Щодо тваринництва, то наприкінці XVIII і початку XIX століть у кожному фільварку існували молочнотварні ферми. Як засвідчують статистичні дані, поголів'я худоби непинно зростало, особливо корів і молодняку. З молока виготовляли сир, масло та іншу молочну продукцію, а молодняк йшов на відгодівлю та продаж. Згідно з господарським реєстром, який був досить важливим бухгалтерським документом того часу, у 1811 р. для фільварку с.Березина було закуплено на торгах в Калуші, Болехові, Роздолі і Ходорові 33

корови, два бугаї і два бики. На це витрачено 1744 дукати. Згодом, у 1816 р. на ярмарках у Надвірній і Стрию було докуплено 19 корів, 32 воли, одного бугая. Майже вся закуплена худоба призначалася для відгодівлі при Роздольській пивоварні [ЦДІА України у м. Львові. Ф.181, справа 2512, 2495].

Найбільше великої рогатої худоби та коней було в Ягольницькому кущі, зокрема 1820 р. – 1332 коні, 736 волів, 600 корів, понад 3100 молодняка, в наступному році поголів'я збільшилось на 21% [ЦДІА України у м. Львові. Ф.181, справа 5329]. Вирощування і продаж худоби стає прибутковою справою, фільварки намагаються перебудуватися з зернових на тваринницькі. Як засвідчують архівні дані тодішнього бухгалтерського обліку, торгівля худобою по прибутковості стає другою після торгівлі горілкою. А це вимагало і покращення породистості худоби. У бухгалтерських документах знаходимо відомості про те, що усі поміщицькі господарства утримували корів, волів, використовували хліб, відходи горілчаної промисловості для відгодівлі худоби, яка пізніше йшла на ринок. За даними тогочасного обліку та статистики, протягом першої половини XIX століття у Східній Галичині на великих луках і пасовищах випасалися десятки тисяч голів великої рогатої худоби м'ясо-молочної породи. Відгодована худоба йшла на ринки практично всіх міст імперії. За підрахунками в 40-х роках XIX століття в усіх фільварках Галичини нараховувалося в обігу (відгодівля та реалізація) понад 60 тис. волів на суму 1,2 млн. золотих римських.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX століття у великих поміщицьких господарствах Галичини концентрувалася переважна більшість коней. Незважаючи на наполеонівські війни в Європі, поголів'я коней, за винятком цього періоду, постійно зростало: 1772 р. – понад 267 тис., 1808 р. – понад 231 тис., 1847 р. – майже 580 тис. Коні стали основною тяговою силою в господарстві, приватному транспорті, армії. Зрозуміло, що попит на них зростав як на державному, так і на приватному рівнях. Періодично влаштовувались ярмарки, де відзначали краших господарів коней, а у Львові відбувалися періодично кінні перегони.

Наполеонівські війни, які практично блокували Англію, що була основним світовим виробником вовни і майже монополюючо займалася вирощуванням овець, дали поштовх Австрії, Росії та іншим країнам Європи зайнятися розведенням овець. Галицька шляхта та угорське дворянство посіли провідне місце в цій дуже прибутковій галузі. За статистичними даними, взятими у Львівському архіві, розвиток вівчарства в Галичині і Буковині характеризується такими даними (див. табл. № 7).

Таблиця № 7

Розвиток вівчарства в Галичині та Буковині в першій половині XIX століття

Роки	Поголів'я овець, тис. голів
1810	381,1
1823	655,4
1830	706,2
1843	1564,2
1847	1420,4

Грошовий прибуток від галузі за цими ж архівними даними виносив майже 80 тис. римських в рік.

Взяті у Львівському архіві дані балансових звітів Струсівського та Улашківського фільварків графа К.Лянцкоронського свідчать, що у 1831 році на будівництво комори у фільварку с.Струсів витрачено 300 флоринів, за 1841 рік зафіксовано, що граф одержав від продажі вовни готівкою 5500 флоринів. У 1841 році виторг від проданої вовни з Улашківської та Струсівської вівчарень становив 7500 флоринів.

Продукція реалізувалася на внутрішньому та зовнішньому ринках. Вовна йшла на виробництво сукна, шкіри та виготовлення верхнього одягу, шапок. Довший час всі потреби населення в одягу задовольнялися домашніми виробами, тільки їх незначна частина носила фабричний суконний та вовняний одяг.

Фільварки та окремі селянські господарства займалися досить інтенсивно і продуктивним свинарством. Так, акт ревізії 1821 року в дев'яти фільварках Ягільницького ключа свідчить про наявність 550 свиней. У статистичному звіті про розвиток тваринництва в Галичині 1849 року зазначалося: чеські

торговельники щорічно постачали на торги в Остраву до 200 тис. свиней, а в період карантинних заборон на велику рогату худобу – до 280 тис. Сало, м'ясо, відгодовані свині, поросята продавалися на місцевих базарах. У балансових звітах, на жаль, збереглося досить мало інформації про розвиток птахівництва в фільварковому господарстві. Це пояснюється тим, що птиця (індики, гуси, качки, кури,) йшли для задоволення внутрішніх потреб і лише частково реалізувалися на місцевих торгах.

У фільварковому господарстві та господарстві селян великого значення набуло бджільництво. Селяни, які розводили бджіл, здавали до панського двору десятину. Так за архівними даними, згідно з статистичним рапортом 1820 року, пасіки Роздольського куща, зимівник було заховано 60 пнів фільваркових і 23 пні з десятини. Прибуток від літнього висіву меду виносив п'ять півбочок (півбочка = 16 гарнців, гарнець – 3,77 л). Бджільництвом займалися і на церковних землях. Так, 1847 р. у Сколівському греко-католицькому деканаті налічувалося 350 бджолиних вуликів. Мед і віск вивозили в Австрію, Чехію, Моравію, Польщу, Італію тощо. У 1849 році за кордон продано 16 тис. корців меду і 7000 корців воску. Багато меду продавалося на місцевих ринках. Із воску виробляли свічки, які були основним джерелом освітлення приміщень. Продукти бджільництва широко застосовувались у народній медицині й ветеринарії.

За даними фінансових звітів прибуткових кас фільварків, що знаходяться в історичному архіві м. Львова, можна зробити висновок про наявність великих рибних господарств, зокрема в Галичині. За фінансовим звітом Ходорівського куща прибуток від вилову і продажу риби становив: 1831 р. - 1701, 1833р. – 1984, 1840 р. – 3500 золотих римських.

У фільварковому сільському господарстві, як це видно з викладеного вище матеріалу, розвивались і промислові підприємства. Територіально це був розвиток промислового виробництва на селі. У містах промислове виробництво формувалося в таких формах: міське ремесло, купецькі промислові підприємства, державні мануфактури. Наявність дешевої сировини

та робочої сили, яка в більшості зайнята на селі сезонною роботою, виходячи з кліматичних умов, об'єктивно підводила багатих землевласників до організації в своїх маєтках промислових підприємств. На жаль, цей принцип у свій час був повністю заперечений післяреволюційними змінами і тільки починає відроджуватися. Вирощування, відгодівля і одночасно перероблення сільськогосподарської продукції безперечно зробить її прибутковою, а не дотаційною. Це розуміли ще в ті давні часи. Крім того на території фільварків і сіл, що належали до них, видобувались і наявні там корисні копалини. Промислові підприємства не виступали як фільваркові філії, а як окремі організаційно-економічні одиниці.

Найбільш поширеними галузями, які розвивали великі землевласники на західноукраїнських землях були: пивоварна, борошномельна, залізобна, лісова, горілчана, виробництво будівельних матеріалів. Крім цього, в Східній Галичині широкого розвитку набуло цукроваріння, паперове та шкіряне виробництво, на Закарпатті виноробство, виготовлення галуни, поташу, селітри; на Буковині – виробництво поташу, фурнітури, будівельного матеріалу тощо.

Розвинутими галузями в Східній Галичині були броварництво та гуральництво. Цьому сприяла наявність власної сировини -- зерна, картоплі, лісу, примітивна технологія виробництва, дешева робоча сила з одного боку і великий попит на цей продукт з іншого. Тому держава та землевласники, а ними в основному була шляхта, володіючи правом пропінації (виробництва та торгівлі алкогольними напоями) мали великі прибутки з цих галузей. Так, в 1836 році в Галичині й на Буковині налічувалося майже 4000 гуралень, які виробляли понад 19,2 млн. австрійських відер (10 л) горілки. З часом у зв'язку з концентрацією виробництва, кількість гуралень зменшилась, але виробництво горілки не падало.

Пивоваріння здавна відоме в Західній Україні. Добре була налагоджене пивоварна справа в Ягільницькому куці на Тернопільщині. Це передусім пояснювалося наявністю необхідної сировини - зерна. У 1820 році броварнею

в с. Нагірнянка було вироблено 180 бочок пива. У 1836 році до пивоварні в м. Ягільниця закуплено 1735 корців ячменю, з якого отримано 740 бочок пива. У 1845 році Ягільницька броварня виробила 2571 бочку пива. Прибуток від його реалізації становив 7540 флоринів [ЦДІА України в м. Львові ф. 181, справа 4957, 4962, 4974]. На 1847 рік у Східній Галичині було вже 343 броварні, які виробили 470 тис. австрійських відер пива.

У 20-х роках XIX століття в фільварках почали займатися вирощуванням цукрових буряків з метою виробництва цукру та горілки. До середини XIX століття в Галичині діяло 18 цукроварень, якими володіли землевласники.

За даними обліку більшість обладнання, що знаходилося в цукроварнях, завозилося з-за кордону і монтувалося під керівництвом закордонних інженерів. Так, в Білому Камені та Нижневій цукроварні працювали на чеському обладнанні, на придбання якого було витрачено понад 15, 6 тис. золотих римських. У 1840 році цукроварнею с. Білий Камінь перероблено 6571 ц. буряків, отримано понад 40,7 тис. віденських фунтів цукру (фунт - 405 гр), а грошовий прибуток виносив понад 6600 золотих римських. Це, зокрема, зазначено в "Тижневику рільництва і промислу" № 6 за 1837 р. і № 39 за 1840 р.

Найбільша цукроварня, яка мала численні філії і сушарні, цукроварня Г.Дзедушицького в м. Товмач Станіславського (нині Івано-Франківської області) округу, заснована 1838 року, тут вперше був встановлений паровий двигун у Галичині.

За даними рахункових звітів 40-х років сезонних і сталих робітників, враховуючи тих, які вирощували буряк і розробляли ліс, нараховувалося майже 6000 осіб. Середня заробітна плата становила 7 римських. На добу перероблялося 1500 корців буряка. За місяць тут вироблялось 3000 ц цукру-рафінаду. Щомісячний прибуток сягав 100 тис. золотих римських [ЦДІА України в м. Львові ф. 181, справа 4933].

У цей період у фільварковому господарстві західноукраїнських земель значного розвитку набуло млинарство. У кінці XVIII століття в Україні нараховувалося понад 5 тис. млинів, прибутки від яких становили біля 600 тис.

польських злотих, поступаючись лише прибуткам від пропінації. Млини в основному були водяні, рідше вітряні, при чому більшість млинів здавалась в оренду. У наукових джерелах знаходимо лише фрагментарні дані про млини в окремих мастках. Так, "Газета Львівська" інформує про будівництво в 1812 році голландського млина – "вітряка" в с. Лучинці Жовківської округи. Загальна вартість устаткування і будови становила 12 тис. золотих дукатів. У 1822 році на спорудження водяного млина в с. Заболотівка коло Ягільниці витрачено 2000 польських злотих, а будівництво такого ж млина в с. Улашківці в 1842 році обійшлося в 3400 золотих римських. А вже в 1844 році улашківський млин давав щорічно прибутку 1600 золотих римських. Збереглася відомість на заробітну плату, з якої видно, що мельнику виплачено 144, мірошнику – 25, контролеру – 30 золотих римських.

Млини забезпечували як внутрішні потреби гуралень, броварень, пекарень землевласників, так і селян, які користувалися млинами; за помол з них стягували натурою так званий мірчук - процент або частка від призначеного на помол зерна.

У великих поміщицьких землеволодіннях були також розвинені промислові виробництва будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна, будівельного каменю. Так, якщо знову ж звернутись до Чортківщини на Тернопільщині, то в Ягільницькій зоні згідно з рахунковою відомістю 1837 року є такі дані про виробництво і витрати цегли, вапна і будівельного каменю: вироблено 43,3 тис. шт. цегли-сирівки, 90 тис. шт. випаленої цегли, понад 1000 корців негашеного вапна, 189,5 стосів будівельного "мурованого" каменю, 1400 шт. тесового каміння.

На території Підкарпаття найбільше цегельно-вапняне і черепичне виробництво було налагоджене у м. Роздолі. Балансовий звіт цегельні за 1826 р. фіксує, що тут вироблялося понад 101,5 тис. шт. цегли, 47,7 тис. шт. черепиці, 1180 корців вапна, 202 стоси будівельного каменю і 88 шт. кам'яних плит. З даних бухгалтерського обліку видно, що собівартість цегли та інших матеріалів була досить низькою (низькотрудомістке добування сировини, порівняно

невисока вартість робочої сили). Місцеві, хоч і незначні запаси залізних руд, значні лісові масиви, енергія гірських річок, дешева робоча сила сприяли розвиткові і поміщицької залізодобувної промисловості на Західній Україні. Залізорудні підприємства (гути, рудні) виникали і зосереджувалися переважно в гірських маєтках Самбірської, Стрийської і Сяноцької округів. У 1825 році було 15 залізних гут, на яких добувалося 16 тис. віденських центнерів заліза. Але цієї кількості заліза не вистачало для того, щоб задовільнити попит місцевих ринків на залізоскоб'яні товари та інші металеві вироби. Згодом гутництво в краї зовсім занепало.

У Галичині, Буковині та Закарпатті з давніх-давен існувало виробництво та торгівля папером. На початку XIX століття з 50 папірень понад 30 знаходилися у володінні маєтків землевласників. Хоч паперу вироблялось і багато в краї, але він не міг задовольнити потребу, а також конкурувати щодо якості з закордонним виробництвом паперу, який вироблявся машинним способом. Тому поміщицькі папірні почали занепадати, а замість них почали створюватися паперові фабрики із застосуванням паперових машин.

Щодо фаянсу і скла, то на початку XIX століття налічувалося дві фаянсові і п'ять скляних мануфактур у володінні маєтків. Статистичні дані, зокрема, дають таку інформацію: у 1802 р. у с. Глинську виникла найбільша фаянсова мануфактура, а в 1811 р. на її верстатах працювало 6 майстрів, 8 учнів і 30 допоміжних робітників. У 40-х роках на фабриці було 100 найманих робітників [ЦДДА України в м. Львові ф. 146, справа 158]. У 1844 р. на ній виготовлено 105 тис. шт. виробів вагою майже 1000 віденських центнерів на суму 36 тис. флоринів. Із звіту старости Бродівського округу за 1777 р. довідуємось, що в с. Пеняки виготовляють досить хороше біле і гарне скло.

В с. Кобарівці Золочівського округу в 1801 році шляхтич-землевласник А.Крігсгабер створив підприємство по виробництву свічок, де працювали робітники з Чехії. Щорічно фабрика переробляла на свічки 400 ц. воску.

Виробництво полотна і сукна, враховуючи те, що у фільварках культивувалися льон, коноплі, вирощували овець, теж не обійшли

поміщицькі володіння. Так полотняна фабрика с. Невсе (Західна Галичина) була заснована ще в 1786 році і діяла до 1827 року. Верстати та обладнання було завезено з Англії. На фабриці працювало 400-500 робітників на 206 верстатах. Суконні фабрики на початку XIX ст. в Східній Галичині були в Залізцях, Сокалі, Підгайцях, Кривотулах, Кушкові та інших. Так в Залізцях вироблялося понад 2000 шт. сукна, байки і покривал.

Всі лісові масиви належали практично шляхті, дворянству, великим землевласникам. Звичайно, промислове виробництво значною мірою призвело до винищення лісів, в основному, у вигляді палива, адже край був бідним на вугілля, а нафта та газ не мали тоді ще промислових розробок. Так, в 40-х роках XIX століття броварні, гуральні, цегельні забрали тільки на Галицькому Поділлі половину лісу.

Переважна більшість ділового та переробленого лісу використовувалася як будівельний матеріал, що продавався на місцевих ринках і йшов на експорт в Росію. З дерева виготовляли поташ, скипидар, мазі, каніфоль, випалювали вугілля. Прибутки з цієї діяльності були досить високі. У 1847 на території Галичини нараховувалося 222 тартаки, які виготовляли гонт, балки, крокви, стропила, клепку, інші пиломатеріали.

Віз дров для опалення коштував 6 крейцерів, а для продажу в місті 30-40 крейцерів. Колода будівельного ялинового дерева коштувала 15-40 крейцерів.

Важливою галуззю промислових поміщицьких підприємств на Буковині було виробництво поташу. За відомістю окружного Буковинського старости 1798 року в маєтку Великий Кучурів діяла поташарня на десять котлів (700 корців щорічно). Тут працювали майстри і підмайстри-поташники, мірники, наглядачі (по дві особи) і 20 помічників. Продукція поташарні використовувалася для виробництва скла, вивозилася до Гданська. Великі грошові прибутки землевласникам Закарпаття давали галунові підприємства. Галун використовувався для фарбування тканин і дубіння шкір.

Отже, поміщицька (землевласницька) промисловість західноукраїнських земель була багатогалузевою. Розвивалися ті галузі, сировина яких була

найдешевша і культивувалася, вирощувалася чи добувалася в конкретному землеволодінні. Архівні дані дають можливість констатувати про належний рівень ведення тут господарського обліку – бухгалтерського, господарчого (масткового), як тепер кажуть, оперативного і статистичного. Дані газетних публікацій дозволяють зробити висновок про належний рівень статистики в Австро-Угорській імперії.

Цехова організація міських ремісників у містах поступово перетворювалася на кооперацію і мануфактуру. Звичайно, в економіці західноукраїнських земель міське ремесло відіграло не останню роль, але організаційно воно постійно змінювалося. Законодавчі акти Австро-Угорської імперії, особливо урядове розпорядження 1778 року, фактично відмінило цехові регламентації та традиції, обмежувало компетенцію і вплив цехів, полегшувало оволодіння майстерністю і вступ до цехів всім соціальним верствам населення і різних віросповідань. Ремеслом у містах мали право займатися також і сільські ремісники, які не належали до цехів. Було переглянуто і повністю ліквідовано старий порядок, що регламентував купівлю сировини, виготовлення продукції, кількість підмайстрів та учнів у одного майстра. Наступні численні урядові розпорядження обмежували цехову монополію, посилювали вільну конкуренцію. Цехи вимушені були пристосовуватися до нових виробничих відносин. Згідно з циркуляром надвірної канцелярії 1833 р. професії чітко поділялися на так звані "поліційні" і комерційні. До перших належали професії, які забезпечували продукцію для місцевого ринку: пекарі, різники, пивовари, медовари, чинбарі, кравці, шевці, столярі. Комерційні професії поділялись на три групи: цехові, позацехові та вільні. Позацехові ремісники працювали за державними концесіями і спеціальними дозволами.

У містах відбувалася колонізація виробництва. Перевага надавалася ремісникам німцям та австрійцям, вони мали ряд переваг – звільнялися від податків і військової служби.

Важливими центрами ремісничого виробництва були Львів, Тернопіль, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Стрий, Мукачево, Броди, Бережани та інші.

Найбільшим центром ремесла на західноукраїнських землях залишався Львів. На початку XIX століття у Львові налічувалося 130–164 майстри-кравці, 149–150 шевців, 53 кушніри, 40–60 столярів, 30–50 пекарів, стільки ж різників, 20–25 слюсарів, 20 миловарів, 20 бондарів, 24 ювеліри. Якщо на 1841 рік цехових майстрів основних ремісничих професій було 948, то в 1850 році – 1738.

Поступово відбувалося перетворення ремісничих майстерень на підприємства різних розмірів. Як свідчать архівні дані, першою в Галичині стала фабрика сільськогосподарських машин Й.Заславського в м.Надвірній Станіславської округи.

Згодом підприємства по виробництву сільськогосподарських машин почали виникати на базі ремісничих майстерень в інших містах, але найбільше у Львові. Значні фільваркові господарства вимагали більш ефективної і швидкої обробки ґрунтів. Отже, сільськогосподарське машинобудування було прибутковою галуззю промислового виробництва. Так, на базі слюсарського цеху в 1843 році виникає підприємство сільськогосподарських машин у Львові, його власником став Ф.Шуман. Відомим підприємством у Львові була мануфактура по виготовленню сільгоспмашин і металевих виробів К.Піцша і А.Куше, на якій працювало 50 робітників. Так, в 1854 році підприємство виготовило 23 молотарки, 6 пожежних машин, 3 помпи для води, 6 млинів, 6 олійних пресів, 6 пилорам, 29 січкарень, 88 плугів тощо.

В основному в ремісничих майстернях працювало 5–10 робітників. Слід відзначити і певну спеціалізацію ремесла міст тих чи інших регіонів Західної України. Так, в Бродах існували цехи токарів, позолотників, кушнірів, бляхарів, римарів, сідлярів, ковалів, кравців та ін. У Кутах ремісники славилися майстерною обробкою шкіри. У спеціальних ремісничих майстернях - табахарнях з шкіри виготовляли високоякісний сап'ян. Так, у 1811 р. тут було 30 великих табахарень, де працювало 170 ремісників. Річна продукція у середньому становила 72 тис. шкір для пошиття чобіт загальною вартістю 120 тис. флоринів. На Буковині найпоширенішим ремеслом було шевство, кушнірство, ткацтво, кравецтво, теслярство, обозництво. У Вижниці

вироблялася тонка шкіра – кордуан, яка експортувалася за кордон. На Закарпатті ремесла були розвинуті в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті. На початку XIX століття в Ужгороді нараховувалось 10 цехів, які об'єднували 380 майстрів і підмайстрів різних професій. Найбільш поширеними ремеслами були шевство і чинбарство.

Ремісничі майстерні, конкуруючи, поступово перетворювалися в промислові підприємства, їх почали витісняти мануфактури, а також купецький капітал, який все більше проникав у сферу виробництва. Купецькі підприємства виникали переважно у харчовій та споживчих галузях промисловості. Окремі розбагатілі купці, які спочатку були замовниками продукції, постачальниками сировини і збутовиками готових виробів на ринку, перетворювалися на вкладників власного капіталу у промислове виробництво. Таке явище спостерігалось насамперед у Львові.

У першій половині XIX століття на території Східної Галичини і Північної Буковини виникали купецькі підприємства мануфактурного типу з використанням вільнонайманої праці. Передусім йдеться про лікєро-горілочний завод у Львові, заснований у 1787 році, і шкіряну мануфактуру у Буську, засновану в 1776 році, на яких відповідно працювало 23, 31 робітник. У 40-х роках XIX століття у Львові діяло 6 купецьких лікєро-горілочних мануфактур, де працювало 170 найманих робітників [ЦДІА України в м. Львові ф. 146, справа 244, 99, 331].

Урядовий циркуляр 1838 року вимагав від кожного, хто засновував виробництво спиртних напоїв, глибоких теоретичних і практичних знань з бухгалтерії, технології та ведення діловодства, складання спеціального іспиту, а також наявності не менше ніж 5 тис. флоринів обігового капіталу.

У 1839 році багатий власник рудень В.Гомоляч розпочав будівництво першого у Львові млина (кошторисна вартість 120 тис. польських злотих). Млин обслуговувало постійно 18 робітників. У цей ж час у Львові починає діяльність відоме кондитерське підприємство Товарницького, яке щорічно виготовляло до 30 т. шоколаду. Користувалася попитом і міська медоварня,

яка в середині XIX століття варила в середньому 70 тис. л. меду. Діяли у Львові купецькі олійні, виробництво воску, мила, свічок.

Купецькі підприємства відкривалися по всій Західній Україні: у Бродях, Станіславі, Тернополі, Дрогобичі, Надвірній, Бучачі, Коломиї, Бережанах та інших містах.

Поряд з вищеназваними промисловими підприємствами - власників маєтків, ремісничих майстерень, купецьких підприємств, особливе місце займала державна мануфактура.

Державний капітал з заснуванням Австро-Угорської імперії відразу ж зайняв панівні (монополні) позиції у солевидобувній, тютюновій, а також частково у залізорудній промисловості Галичини. Тільки на державних солеварнях Прикарпаття працювало 1600 найманих робітників і 165 осіб адміністрації. Питома вага продукції солевидобувної і тютюнової промисловості в 1841 році становила восьму частину вартості всього промислового виробництва Галичини, або 6,5 млн. флоринів. У 1774 році була створена "Австрійська державна соляна монополія", яка мала урядовий патент, який засвідчував, що соледобувна галузь Галичини є власністю держави.

Аналогічна ситуація з солевидобуванням була і на Закарпатті. Були відкриті шахти на Маромарошині: "Михайло" (1802 р.), "Непомук-Янош" (1803 р.), "Терезія" (1809 р.), "Габор" (1821 р.) та інші.

Найбільшою тютюновою мануфактурою на Галичині була Винниківська фабрика, що існувала з 1779 року. На ній постійно працювало понад 800 робітників. Лише в 1829 році тут вироблено понад 36,6 тис. центнерів курильного тютюну і майже 2 тис. центнерів нюхальної тютюнової, за що виручено понад 1 млн. гульденів.

Другою такою фабрикою у Галичині була тютюнова фабрика в Монастириськах на Тернопільщині, заснована приблизно 1804 року. Тут в різні періоди працювало від 500 до 800 робітників, переважно жінки. На тютюнових фабриках вже тоді існував певний, досить примітивний поділ праці: виробництво напівфабрикатів, тютюну, цигарок.

Основним центром вирощування і переробки тютюну було м. Ягільниця з селами, що до нього прилягали. У 1847 році державні прибутки від тютюнової монополії у Галичині становили майже 2 млн. флоринів, у 1850 - 2,2 млн., в 1857 р. - понад 4 млн. флоринів.

Поряд з приватними діяли також і державні металорудні підприємства. Так, у фінансовому звіті від 8.01.1815 р. фінансової палати у Відні відзначається, що на державних підприємствах вироблено 3500 центнерів заліза. На державних руднях Буковини виплавляли срібло, мідь, олово.

У 40-х роках австрійські власті зробили перші спроби розробки і видобування на Прикарпатті вугілля та нафти. Управління державних лісів у Дрогобичі в 1843 році одержало дозвіл на промислово розробку нафти в околицях Борислава. У 1848 році в Коломийській окрузі видобуто майже 35,6 центнерів кам'яного вугілля на суму 4100 золотих римських. Вугілля з Коломийської округи йшло на цукровий завод у Товмачі, щомісяця цукроварня споживала до 200 центнерів вугілля.

Військово-комунікаційні та економічні потреби Австрії спонукали її до будівництва доріг. Це позитивно вплинуло на торгівлю та візницький промисел. У середині XIX століття шосейні дороги в Галичині і Буковині сягали майже 3 тис. км. Це сприяло розвитку і поштової справи, на початку XIX століття в Західній Україні було 100 поштових станцій.

Одним із джерел поповнення австрійської державної скарбниці були прибутки від мита.

Маючи добре розвинене сільське господарство та промислове виробництво, західноукраїнські землі на початку XIX століття очікували нафтового, газового, а потім і вугільного "буму". Територія дійсно гідна держави, яка має все: і енергоносії, і руди, і чорноземи, і золото, і срібло, і сіль. Тому, ясна річ, що виробництво могло знаходитись і процвітати лише в умовах товарно-грошових відносин, де торговельне посередництво, як внутрішнє, так і зовнішнє займало в економіці краю ключові позиції.

Внутрішня торгівля своїми основними організаційними формами мала

постійну (стаціонарну) торгівлю в суворо відведених місцях, а також ярмаркову і базарну.

Ярмаркова форма торгівлі вважалась регулярно, правильно організованою, періодичною формою торгівлі. У XIX ст. ярмарки були домінуючою формою міжміського, міжсільського, міжрегіонального обміну, виконуючи функції одночасно і місцевого торгу. На ярмарках був виставлений і товар іноземних купців. До періодичної торгівлі належала також і базарна торгівля. Базари відбувалися в різних населених пунктах від сіл до великих міст через певні проміжки часу в межах тижня. Проміжне місце між ярмарками і базарами займали торги. Торги спеціалізувалися на продажу певного виду товару - худоби, зерна тощо. Вищою формою торгівлі, на відміну від періодичної та епізодичної, ставала стаціонарна торгівля. Постійна (стаціонарна) торгівля проводилася через різноманітні торговельні заклади - крамниці, склепи, магазини, склади, ятки, шинки, корчми, заїзди тощо. За таких умов продавці і покупці мали змогу задовольняти свої потреби щоденно.

Ярмарок був основним місцем збуту промислових і сільськогосподарських товарів, які потрапляли тут до споживача безпосередньо від виробників або купців, скупників-посередників. Отже, через ярмарки, як і через інші ланки внутрішньої торгівлі, здійснювався зв'язок між містом і селом. На великих ярмарках зосереджувалися товари, що вивозилися за кордон. Вони були головним місцем оптового і роздрібного продажу, перевалочним пунктом для імпортованих товарів.

Зростання ярмарків характеризується такими даними (див. табл.№8).

Дані взяті за господарським календарем того часу з історичного архіву м. Львова.

Найчастіше ярмарки проводилися восени і в зимі, але за основу бралось завжди релігійне свято. Ярмарки за кількістю проданих і закуплених товарів поділялися на великі, середні та дрібні. Відсутність систематизованих архівних і статистичних даних, на жаль, не дає змоги встановити хоч би приблизні розміри загального товарообігу на західноукраїнських ярмарках.

Наявність ярмарків у Галичині і на Буковині в першій половині XIX століття

Роки	Кількість ярмарків
1803	121
1829	131
1838	834
1847	750

Так, є відомості про ярмарок с. Унів Золочівської округи, який відбувався 24-31 серпня щорічно. Тут проходили хутряно-шкіряні і оптові тютюнові торги. Так, дані 1828 року свідчать за реєстрами прибулих, ярмарок відвідали понад 300 купців з 600 челядниками з Галичини, Буковини, Поділля. Вони сплатили 2000 золотих римських мита. Тут збирали "рогаткове мито" з одного коня – 4 крейцери, парного – 8, трикінного – 12 і т.д. Журнали ярмаркових зборів і реєстри купців [НБ АН України у м. Львові. Відділ рукописів, спр. митр. 363-364; 371-372; 357-362].

"Газета Львівська" за 1872 рік дає певні дані щодо торгових оборотів і контингенту учасників ярмарку в с. Улашківцях на Тернопільщині. Цей ярмарок в повному розумінні можна назвати по-сучасному міжнародним. У 1856 році на улашківському ярмарку торгували 31 молдавський, 19 угорських, 17 російських, 10 чеських, 7 німецьких та інших купців. Тоді ж на ярмарок з Угорщини і Чехії завезено залізного краму на 12 тис. золотих римських, чеського скла і порцелянового посуду – на 5000 золотих римських, польських текстильних виробів – на 1 млн., так званих колоніальних товарів (прянощів) – на 180 тис., хутра – на 20 тис. золотих римських. У 1859 році оборот улашківського ринку становив 2,7 млн. золотих римських.

Іноді в торгових операціях ринку брало участь коло 60 тис. осіб. Село Улашківці належало до Ягільницьких маєтків графів Лянцкоронських, гроші, які надходили як прибутки від ярмаркових зборів, становили в 1835 році – 2000 золотих римських, 1840 р. – 4400, 1844 р. – 4260 золотих римських. Домінії від ярмарок мали великий зиск і були зацікавлені в їх

функціонуванні.

Ярмарки коней і худоби відбувалися в Галичині та на Буковині. Найбільші тваринницькі ярмарки проходили в буковинському м. Садгора. Лише митні прибутки тут становили до 200 тис. гульденів щорічно. В історичних джерелах трапляються згадки про існування у Львові так званих святоюрських ярмарків, які збиралися двічі на рік (травень, листопад) на площі біля церкви св. Юра [ЦДДА України у м. Львові, ф. 52, справа. 75]. За даними Ужгородського та Мукачівського архівів, ярмаркове життя вирувало на Закарпатті - перехресті європейських доріг. Так, на мукачівських ярмарках товарообіг в середньому становив 700-800 тис., а на берегівських - 150-200 тис. форинтів щорічно. Під час мукачівських ярмарків щорічно збирали близько 8000 форинтів мита [ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 4, справа 1055, 1673, 2787].

Базари і торги були безпосередньо наближені до виробників і споживачів, продавців і покупців. Якщо по ярмарках велась статистика і облік, то по базарах і торгах такого обліку не велося.

Базари відбувались раз на тиждень, або кілька разів. Львів - єдине місто, де базари відбувались щоденно. Базари були набагато менші за ярмарки як за кількістю продавців і покупців, так і за асортиментом товарів, товарообігом.

Спорідненою з базарами формою торгівлі були торги, які спеціалізувалися на продажу певного виду товарної продукції. За торговим оборотом вони посідали щось середнє між ярмарками та базарами. Крім тижневих торгів у Львові діяли щоденні базари, куди із навколишніх сіл вивозили овочі і зеленину, фрукти, квашення, засоли, набіл, яйця, мед, домашню птицю, свіжу рибу, гриби, ягоди, приправи, напої тощо. Відповідно аналогічні базари були у Бродях, Тернополі, Чернівцях, Мукачеві, Ужгороді, Берегові, Виноградіві, Сигеті, Хусті. Так, за архівними даними, лише в Берегові в 1826-1830 рр. прибуток від базарного мита виносив понад 2400 форинтів.

Вищою формою торгівлі була, звичайно, стаціонарна (постійна) торгівля через крамниці, магазини, склепи, ятки, склади, корчми, шинки, кав'ярні, кондитерські, заїзди тощо. Ця торгівля існувала поряд з ярмарковою та

базарною.

Тогочасна статистика та облік не залишили нам жодних відомостей щодо кількості торговельних закладів на західноукраїнських землях в першій половині XIX століття. Так, Осип Кравченко у своїй статті до збірника "Тернопіль: погляд крізь століття" зазначає, що: "Торгівля була більшістю в руках жидів, які випихали наших міщан у передмістя!. Але ринок є ринок, а торгівля є торгівля - сильніший завжди виживає і рухається вперед". За даними польського історика І.Жіппера, в 1820–1827 рр. у торгівлі було зайнято близько 16 тис. осіб, зокрема, у роздрібній торгівлі – 5349, основній торгівлі – 1441, крамарів і дрібних торговців – 2015, шинкарів – 2487. На Буковині було коло 600 торговельних закладів, а про Закарпаття не маємо точних відомостей, але, безперечно, кількість торговельних приміщень і закладів там теж зростала.

Центром стаціонарної торгівлі залишався Львів. У 1850–1851 рр. у львівській торгівлі було зайнято близько 11 тисяч осіб при 154 різних торговельних стаціонарних закладах. Статистика дає різний національний склад купців, де в основному були купці євреї, а також поляки, українці, німці, чехи, угорці, румуни та інші.

У Львові функціонували спеціалізовані крамниці і торговельні заклади. Наприклад, у 40-х роках сільськогосподарські продукти продавались із магазинів "Весна" і "Чорний пес". У дев'яти торговельних закладах продавали пиво різних сортів і марок, міцністю від 4 до 20 градусів.

У 40-х роках XIX століття почався розвиток стаціонарної книготоргівлі у Львові, Станіславі, Тернополі, Чернівцях, Перемишлі, Бродах, Скалаті, в містах Закарпаття. Стаціонарна торгівля міст забезпечувала товаром і навколишні села. Так, торговельні заклади Скалата обслуговували жителів 28 навколишніх сіл біля 20 тис. осіб щотижня. Одним з видів найпоширенішої форми торгівлі було корчмарювання. Досить сказати, що наприкінці XVIII століття у Галичині на 5467 сіл і міст налічувалося 5602 корчми, на Буковині - 401 корчма.

На початку XIX ст. Ужгородська казенна домінія здавала в

оренду 80 корчм; Мукачево-Чинадівська домінія протягом 1843— 1851 рр. – 250 корчм, одержавши від цього понад 29,6 форинтів доходу [ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, справа 3613, 33762].

На початку XIX століття остаточно сформувалася в Галичині, Буковині та Закарпатті аукціонна торгівля. Тут основним предметом продажу через аукціони були земельні володіння, мастки, будинки, крамниці, різноманітні товари, коні, ВРХ, домашній інвентар тощо. Так, через аукціони Галичини у 1815-1841 рр. продано близько 274 колишніх королівських мастків на суму 5,2 млн. золотих римських. "Газета Львівська" того часу, зокрема, також повідомляє, що для продажу мастків у Львові створена державна комісія. Так, у 1837 році через аукціон був проданий відомий курорт Трускавець.

У січні 1820 року на аукціоні у Заліщиках продано земельних угідь і маєностей на 14,1 тис. золотих римських, а у червні того ж року – селянського майна на 148 золотих римських [ЦЦІА України у м. Львові, ф. 181, справа 1490].

На Закарпатті аукціони відбувалися в Ужгороді, Мукачеві, Берегові. На аукціон виставлялися земельні ділянки, виноградники.

Організація, облік, контроль і керівництво аукціонною торгівлею здійснювалося на місцях відповідними державними органами. Аукціони влаштовувались у спеціально відведених будинках і приміщеннях, іноді на площах під час ярмарків і базарів. Частота і періодичність аукціонів не визначалась сталими термінами, тобто вони проводились в міру потреби.

Експортно-імпортна торгівля, враховуючи прикордон, особливо Східної Галичини, велася досить жваво. На російсько-австрійському кордоні торгівля велась через Бродівську, Радзивилівську, Підволочиську, Гусятинську, Ісаковецьку і Новоселицьку митниці.

Головним видом експорту були ремісничі товари, ліс, сіль, овочі, фрукти, вино, продукція землеробства. Звіти митниць, які знаходяться в Львівському історичному архіві, свідчать про значний експортний оборот Галичини і Буковини зі Сходом. Тільки у 1838 –1839 рр. з Галичини через Радзивилівську

митницю вивезено у Росію столярних виробів на суму 169 тис. крб. асигнаціями. Найбільший попит мали вироби з дерева, львівські карети. Наприклад, у 1831–1839 роках серед відправлених з Буковини у Росію і на Україну через Новоселицьку митницю дерев'яних виробів було: понад 5620 вуликів, 6000 бочівок, 5032 шапликів, 2400 баклаг та інших дерев'яних виробів. За даними архівів у 1843 р. через Бродівську митницю до Росії було вивезено карет львівського виробництва на суму майже 12,5 тис. флоринів, а в 1850 р. через Гусятинську митницю предметів столярної роботи на 3000 крб.

Згідно з річними звітами Ісаковецької і Новоселицької митниць у 1831–1850 рр. з Галичини і Буковини завезено на Східну Україну і у Бесерабію лісоматеріалів на суму 1,8 млн. крб. 10 коп., зокрема майже 96 млн. шт. гонту, 103,3 млн. шт. драниці і т.д.

Сіль постійно була предметом експорту Західної України, а також мінеральна вода ("буркут"). У 1826–1827 рр. через Підволочиську, Гусятинську та Ісаковецьку митниці завезено до Росії 900 глеків, понад 1000 пляшок „буркутної води” на суму 1137 крб. Закарпатське вино було постійним експортним товаром у Росію. Звіти Радзивилівської митниці свідчать про те, що вино експортувалося до Росії переважно через Броди. У 1831–1839 рр. – відповідно 3046 оксофтів на 708,4 тис. крб., 1840–1850 рр. – 3865 оксофтів на 221,8 тис. крб.

Західноукраїнські землі посідали значне місце й у системі транзитної торгівлі. З європейських країн через Україну і Росію в країни Азії переправлялись промислові вироби, залізний крам, галантерейні товари тощо. Окрему групу товарів становили так звані "колоніальні товари" (цукор, кава, чай, прянощі, інжир, цитрусові), що проходили транзитом Броди - Одеса і навпаки. Броди стають головним транзитним центром. У 20–40-х роках XIX століття Броди, як перевалочна база між Австрією і Росією, набули нечуваних розмірів. За даними російської статистики, у 1825–1850 рр. з Росії через Радзивилівську митницю у Броди переправлено товарів на суму майже 102,6 млн. крб.

Західна Україна підтримувала також широкі торговельні зв'язки з Австрією та її провінціями, Чехією, Моравією, Угорщиною, Сілезією. Вивозилась в основному худоба, коні на ярмарки у Відні, Празі, Оломоуці, Брно та інших міст.

На угорський ринок йшло галицьке полотно, прядиво, горілка, хліб, худоба. З Угорщини – вино, тютюн, овочі, фрукти, метал і металеві вироби. Із Закарпаття вивозилася в Угорщину сіль, каолінова глина, вапно, камінь, ліс. В середині XIX століття у європейські країни надходить сіль, зерно, ліс, горілка, поташ, полотно, прядиво, вовна тощо. Був водний шлях Сяном і Віслою до Гданська і Ельблонга. Був також другий водний шлях Дністер – Чорне море – Одеса. Цим шляхом вивозили транзитом з Галичини через Одесу пшеницю, а з Буковини – лісоматеріали. За неповними даними у 1845–1852 рр. лише із Станіславівського і Чортківського округів Галичини доставлено Дністром до Одеси, а звідси у різні країни світу пшениці на суму 712 тис. золотих римських.

ПІСЛЯМОВА

З усього вищезгаданого бачимо, що облік, як необхідність, виник ще задовго до того як люди навчилися читати та писати. Тобто облікова культура формувалась поступово з примітивного до простого. При відсутності письменності методом обліку були зарубки, написи на камені, дереві, бивнях мамонта і т.п. Вже при первісно-общинному ладі маємо господарський облік, який виражав собою певну систему.

На превеликий жаль, наша література з історії виникнення і розвитку бухгалтерського обліку, формування облікової культури та науки не відрізняється багатством. Тільки в радянський період на сторінках журналу «Счетоводство» в 1925 році було надруковано ряд статей нашого земляка, професора А.М. Галагана. Професор Н.А. Кипарисов в своїй «Теории бухгалтерского учета» за 1940 рік дає короткий екскурс з історії предмета. Доповнюють і розвивають різні аспекти і ліквідують білі плями в історії облікової культури праці радянського, а згодом російського вченого, професора Я.В. Соколова.

В Україні найбільш вагомий внесок у висвітлення історії облікової культури внесли науковці Житомирського державного технологічного університету під керівництвом професора Ф.Ф. Бутинця. Певний скромний вклад зробили професори Й.Я. Даньків, М.Р. Лучко, М.Я. Остап'юк.

Завершуючи перегляд нашого наукового дослідження, читач переконується, що облікова культура – це філософія усього бізнесу, його мова, а бухгалтерський облік, як висловився іспанський вчений ХУІІ ст. Бартоломео де Солозано, – стоїть вище за усі науки і мистецтва, бо всі мають у ньому потребу, а він ні в кому не має потреби, без бухгалтерського обліку світ був би некерованим і люди не змогли б зрозуміти один одного.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аниксин А.В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса/ А.В. Аниксин. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1979. – 363 с.
2. Блатов Н.А. Основы общей бухгалтерии/ Н.А.Блатов. – Л.: Экономическое образование, 1926. – 532 с.
3. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський облік в Україні: Міфологія. Частина 2 / Ф.Ф. Бутинець. - Житомир -ЖДТУ, 2003. – 524с.
4. Бутинець Ф.Ф. Історія бухгалтерського обліку: В 2-х частинах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.060106 „Облік і аудит” / Ф.Ф. Бутинець. – Житомир: ПП “Рута”, 2001. – 512 с.
5. Василевский В.В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В.В. Василевский. – Журнал Министерства Нарпроса,СПб., т. 268. – 1888.
6. Галаган А.М. Учебник счетоведения. Ч. I. Общее счетоведение / А.М. Галаган. - М., 1916.
7. Галаган А.М. Основы общего счетоведения / А.М. Галаган. - М.: Наркомторг СССР и РСФСР, 1928.
8. Галаган А.М. Общее и торговое счетоводство / А.М. Галаган. - М., 1925.
9. Гальперин Я.М. Школа балансового учета / Я.М. Гальперин. - Тифлис, 1926.
10. Гальперин Я.М., Кипарисов Н.А., Леонтьев Н.А. Курс теории бухгалтерского учета / Я.М. Гальперин, Н.А. Кипарисов, Н.А. Леонтьев. - М.: Госпланиздат, 1945.
11. Голубицкий В. Запорожское козацтво. Киев, 1957.
12. Голубоцкий В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1745). Київ, 1961.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2./ М.С. Грушевський. - Львів, [1905](#). — 634 с. (2-е видання).
13. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К.: Київ - Львів. ІСЕ - Україна (репринтне відтворення видання 1913 року), 1990. - 524 с.
14. Даньків Й.Я. Світовий економічний розвиток та його вплив на реформування системи бухгалтерського обліку в Україні / Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий вісник Ужгородського університету: Серія “Економіка”. Випуск 6, Ужгород, 2000. –С.206-208.
15. Даньків Й.Я. Бухгалтерський облік в Україні на шляху входження до Європейської спільноти / Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий збірник статей Пряшівського університету (Словаччина): “Clovek v suradniciach multidimenzionalnej spoločnosti. - Prešov: ManaCon, 2001. – С.188-191.
16. Даньків Й.Я. Концептуальні підходи до регулювання бухгалтерського обліку в Україні/ Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий вісник Ужгородського університету: Серія “Економіка”. - Випуск 8, - Ужгород, 2001. -С. 196 – 201.
17. Даньків Й.Я. Реформування бухгалтерського обліку в умовах сталого розвитку регіону / Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. Випуск 9, - Ужгород, 2001. - С.535-538.
18. Даньків Й.Я. Особливості бухгалтерського обліку за умов формування ринкової економіки України / Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий вісник Ужгородського університету: Серія “Економіка”. - Випуск 11- Ужгород: 2002. - С.206-208.
19. Даньків Й.Я. Подвійна бухгалтерія та нариси з історії становлення обліково-правової культури України / Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”. - Випуск 14. - Ужгород, 2004–С.190-195.
20. Даньків Й.Я. Становлення національної системи бухгалтерського обліку в Україні на основі його гармонізації та стандартизації/ Й.Я. Даньків. - Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Економіка”// Випуск 15. - Ужгород, 2004. –С.152-156.
21. Даньків Й.Я. Господарська діяльність, облік та фінанси Запорізької Січі/ Й.Я. Даньків, М.Я. Остапюк. - Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». Вид-во Ужгородського національного університету. - 2007, № 22,ч.ІІ, С.72-75.

22. Даньків Й.Я. Історичні аспекти становлення і розвитку бухгалтерської науки в Україні кінця ХУІІІ і початку ХХІ століть / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Науковий вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія "Економічні науки". 1(47). - Житомир: ЖДТУ. - 2009. - С.86 -93.
23. Даньків Й.Я. Історичний розвиток основних форм бухгалтерського обліку / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- *Ekonomiczne Relacje w Unii Europejskiej. Wybrane Zagadnienia.* - Zielona Gora, 2009. - P. 319-327. (Польща)
24. Даньків Й.Я. Еволюція бухгалтерського обліку/ Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- *Ekonomiczne Relacje w Unii Europejskiej. Wybrane Zagadnienia.* - Zielona Gora, 2009. - P. 303-309. (Польща)
25. Даньків Й.Я. Бухгалтерський облік в Україні ХУІ. -ХУІІІ ст., Конституція Пилипа Орлика / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». Вид-во Ужгородського університету. - №32.-2010. С.260-263.
26. Даньків Й.Я. До питання виникнення подвійної бухгалтерії та її експансію / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Бухгалтерський облік і аудит - № 3– 2010. - С. 13-18.
27. Даньків Й.Я. Історія становлення обліково-правової культури України / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Бухгалтерський облік і аудит - № 6 – 2010. - С.34-39.
28. Даньків Й.Я. Облік та право на території України періоду княжої доби (кінця ІХ ст.. – кінця ХІІ ст.) / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- 2010- № 29/1.- С. 14-16.
29. Даньків Й.Я. Особливості обліку в античному світі/ Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Збірник праць всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний стан та перспективи розвитку державного контролю» / заг. ред. проф. Базилевича. -К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. - С.95-99.
30. Даньків Й.Я. Зародження облікової культури в Європі / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: Проблеми теорії, методології, організації: Збірник наук. праць націон. Акад. статистики, обліку та аудиту. -- К.: Бізнес Медіа Консалтинг. -№1(8). - 2012. - С. 58-66.
31. Даньків Й.Я. Історичні аспекти становлення і розвитку бухгалтерської науки в Україні кінця ХУІІІ і початку ХХІ століть / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк.- Науковий вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія "Економічні науки". 1(47). - Житомир: ЖДТУ. - 2009. - С.86 -93.
32. Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: Проблеми теорії, методології, організації: Збірник наук. праць націон. Акад. статистики, обліку та аудиту, №1(8). - К.: Бізнес Медіа Консалтинг, 2012. - С. 28-36.
33. Даньків Й.Я., Бухгалтерський облік: Підручник/ Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк. - К.: Знання, 2007. - 469 с.
34. Даньків Й.Я. Від зародження облікової культури до експансії подвійної бухгалтерії / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, Н.І. Ценклер.- Вісник Житомирського державного технологічного університету/ Економічні науки. Житомир. -2012, № 3(61). - С. 260-263
35. Даньків Й.Я. Обліково-правова культура на території України в період від раннього до пізнього середньовіччя / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, Н.І. Ценклер.- (ISBN 978-80-553-1214-9); Електрон. ресурс: CD (Словачія, Кошіце, Технічний університет), 201.
36. Даньків Й.Я. Господарство і облік в Західній Україні від княжої доби до совєтської окупації (короткий історичний екскурс) / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, І.П.Шинкар -- Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: Проблеми теорії, методології, організації: Збірник наук. праць націон. акад. статистики, обліку та аудиту, №1(8). - К.: Бізнес Медіа Консалтинг, 2014. - С.33-43.
37. Даньків Й.Я. Економіка древньоісторичного періоду та Київської Русі (економіко-податковий та обліково-правовий аспекти) / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, В.Й. Даньків, О.С. Молнар. - Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу: міжнар. зб. наук. праць. -- Вип.1 (28)_ Житомир: ЖДТУ.- 2014. - С.86-95.
38. Даньків Й.Я. Бухгалтерський облік як споконвічна народна наука і підґрунтя економіки

- (до 520-річчя публікації першої книги по бухгалтерському обліку) / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, В.М. Панасюк. - Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, К.:Міжнарод. гуманітар. ун-т, №10. – 2015. – С.272-275.
39. Даньків Й.Я. Економіка управління, облік та право України-Русі IX-XIV ст. (короткий історичний огляд) / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, Н.М. Шостаківська. - Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». Вид-во Ужгородського університету. –2015, № 45, т.2. - С. 86-90
40. Даньків Й.Я. Лука Пачіолі (Пачіоло) – основоположник бухгалтерської науки (до 570 річчя з дня народження і 500 річчя з дня смерті) / Й.Я. Даньків, М.Я. Остап'юк, С.В. Долинський. - Бухгалтерський облік і аудит - № 7– 2015. – С.3-7.
41. Дорошенко Д. Нариси історії України, Т.11. Варшава, 1933.
42. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на Західно-українських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / В.Є. Задорожний. – Львів: Вища шк. Вид-во при Львівському університеті. 1989. – 152с.
43. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.): Навчальний посібник для студентів-україністів / В.Задорожний, Ю.Кундрат. - Ужгород: Гражда, 2009. - 432с.
44. Зомбарт В. Современный капитализм. - Т.3.п.Т.2-М-Л.: Госиздат, 1931. - 511 с.
45. Енциклопедія Українознавства (Загальна частина). - (Перше відтворення видання 1949 р.) - К: Віпол, 1995.
46. Енциклопедія українознавства (перевидання в Україні). - Львів, 1993-1997 р.
47. Іван Мазепа (Упорядник В.О.Шевчук) - К.: Веселка, 1992. - 132 с.
48. Історія української культури / Під загальною редакцією І.Крип'якевича - Львів: Видання І.Титора, 1937. -718с.
49. История первобытного общества. - М: Наука, 1986. История первобытного общества. – М: Наука.—1986. – С.507.
50. Кипарисов Н.А. Теория двух рядов счетов / Н.А. Кипарисов. - Счетная мысль, № 1. - 1926. – С.12.
51. Кипарисов Н.А. Курс теории бухгалтерского учета/ Н.А. Кипарисов. М.: Госпланиздат, 1940.
52. Кипарисов Н.А. Общее и торговое счетоводство / Н.А. Кипарисов. - М.-Л.: Госиздат, 1928. – 427 с.
53. Кипарисов В.Н. Современные формы счетоводства/ Н.А. Кипарисов. - М.: Наркомторг СССР и РСФСР, 1928.
54. Лановик Б.Д. та інші. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б.Д. Лановик. - К.: Вища школа, 1995. - 480 с.
55. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія України і світу: Навчальний посібник / Б.Д. Лановик, М.В.Лазарович М.В. – Тернопіль.: Збруч, 2002. – 256с.
56. Лановик Б.Ф. Русь-Україна в княжу добу / Б.Ф. Лановик, М.В.Лазарович. Тернопіль: Економічна думка, 2009- 59с.
57. Левицький Кость. Українські політики. Силвати наших давніх послів і політичних діячів / Кость Левицький. - Львів, т.1 1936, т.г. 1937.
58. Левицький Ю.М. Білі хорвати // Записки ЧСВВ. Рим, 1959. — Т. II (VIII). — Вип. 3—4. — С. 312.
59. Леоненко П.М. Економічна історія: Навч. посібник / П. М.Леоненко, П. І. Юхименко. – Київ: Знання-Прес. – 2004. – 499 с.
60. Лучко М.Р., Остап'юк М.Я. Історія обліку: світ та Україна, погляд крізь роки / М.Р. Лучко, М.Я. Остап'юк. - Тернопіль: «Зорепад», 1998.-151 с.
61. Маздоров В.А. История развития бухгалтерского учета в СССР (1917-1972 гг.) / В.А. Маздоров - М.: Финансы, 1972. - 320 с.
62. Малькова Т.Н. Древняя бухгалтерия: какой она была? / Т.Н. Малькова - М.: Финансы и статистика, 1995. - 304с.
63. Макаров В.Г. Предмет и метод бухгалтерского учета / В.Г. Макаров. - М.:

Госфиниздат, 1957.

64.Макаров В.Г. Теоретические основы бухгалтерского учета / В.Г. Макаров. - М.: Финансы, 1978. -159 с.

65.Мальшев И.В. Теория бухгалтерского учета: Учеб. пособие для экономических вузов/ И.В. Мальшев. - М.: Финансы и статистика, 1981. - 263 с.

66.Мальшев И.В. Теория двойственности отражения хозяйственных актов в бухгалтерском учете / И.В. Мальшев. - М.: Статистика, 1971.

67.Малькова Т.Н. Древняя бухгалтерия: какой она была? / Т.Н. Малькова. - М.: «Финансы и статистика», 1995.-304 с.

68.Моисеенко В. Трипольская письменность – мифы и реальность // Зеркало недел. – 2003. – 25-31 января. – с. 1-3

69.Монгайт А.Л. Археология в СССР / Ф.Л. Монгайт. – Москва: АН СССР – 1955. – С. 116.

70.Національні стандарти бухгалтерського обліку / Все про бухгалтерський облік. - 2003. - №14(802). - с. 2 - 79.

71.Немчинов П.П. Новая классификация счетов бухгалтерского учета / П.П. Немчинов. К.: 1976

72.Нестеров В.Т. Упрощене книговодство й податки / В.Т. Нестеров. – Львів: - 1935. – 128 с.

73.Остап'юк М.Я. Історія становлення та розвитку організації виробництва/ М.Я.

Остап'юк,В.Й. Даньків, В.С. Савінський // Кримський економічний вісник: науковий журнал - №3 (04) червень 2013. - С.170-176.

74.Остап'юк М.Я. Історія бухгалтерського обліку: світ і Україна:Курс лекцій/Навч. посіб. // М.Я. Остап'юк, М.Р.Лучко, Й.Я. Даньків. – К.: Вид -во Європейського університету, 2006. – 170 с.2009. – 278с.

75.Остап'юк М.Я., Даньків Й.Я., Лучко М.Р. Історія бухгалтерського обліку: Навч. посіб. – Київ; Знання, 2005.- 276с.

76.Остап'юк М.Я., Лучко М.Р., Даньків Й.Я. Історія бухгалтерського обліку: Навчальний посібник. – 2-ге вид., виправл., і доповнене. – К.: Знання, 2009. – 278с.

77.Павлов-Сильвонський Н.П. Феодализм в удельной Руси / Н.П. Павлов-Сильвонський. - СПб, 1910.

78.Палий В.Ф. Соколов Я.В. Введение в теорию бухгалтерского учета / В.Ф. Палий, Я.В. Соколов. - М.: Финансы, 1979.

79.Панчук І.І. Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. – Тернопіль: Мандрівець, 2009.- 304с.

80.Пачоли Лука. Трактат о счетах и записях / Лука Пачоли. - М.: Статистика, 1974. -160с.

81.План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій суб'єктів малого підприємництва: Затв. наказом Міністерства фінансів України квітня 2001 р. №186 і зареєстровано Міністерство юстиції України 05 травня 2001 р. № 389/5580.

82.План рахунків та інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: Затв. наказом Міністерства фінансів України 30 листопада 1999 р. № 291 і зареєстровано Міністерство юстиції України 21 грудня 1999 р. № 892/4185.

83.Повстенко О.І. Історія українського мистецтва – Ч.І.Нюрберг, 1948 – 274с.

84.Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т2. Від середини XVII століття до 1923 року /Н. Полонська-Василенко. – 3-тє вид. К.: Либідь. 1995. – 608с.

85.Полянська-Василенко Н. Ольга. Вісник ООЧСУ, 1955,Х.

86.Полонська-Василенко Н. Ольга Велика – княгиня України-Русі /Н. Полонська-Василенко.- Вісн. ООЧСУ.-ч.10-11, Нью-Йорк – 1955.

87.Полонська-Василенко Н. Київ часів Володимира та Ярослава / Н. Полонська-Василенко. - Прага, 1944

88.Помазков Н.С. Счетные теории Н.С. Помазков. - Л.: Экономическое образование, 1929.

89.Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України, прийнятий

- Верховною Радою України 16 липня 1999 року, № 996-14, (зі змінами і доповненнями).
90. Про перехід України до загальноприйнятої у міжнародній практиці системі обліку та статистики: Указ Президента України від 23 травня 1992 р. № 303.
91. Про концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку та статистики: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 р. № 326.
92. Раймонд де Рувер. Как возникла двойная бухгалтерия / Раймонд де Рувер. - М.: Госфиниздат, 1958. - 67 с.
93. Рева-Родіонова Лариса. Українське товариство «Сільський господар». 1899-1944 р.р. Історія. Досвід / Л. Рева-Родіонова. – Тернопіль: «Підручники посібники», 2000. - 368с.
94. Рібаков Б.А. Ремесло древней руси / Б.А. Рібаков. М., 1948, с.142
95. Рудановский А.П. Критические очерки / А.П. Рудановский. - Вестник ИГБЭ. - № 3-9, 1928.
96. Рудановский А.П. Построение баланса / А.П. Рудановский. - М.: МАКИЗ, 1926.
97. Рудановский А.П. Построение государственного баланса / А.П. Рудановский. - М.: Изд-во Наркомторга СССР и РСФСР, 1928.
98. Рудановский А.П. Принципы общественного счетоведения / А.П. Рудановский. - 2-е изд. М.: МАКИЗ, 1925. / А.П. Рудановский. - М.: МАКИЗ, 1925.
99. Рудановский А. П. Руководящие начала (принципы) фабричного счетоведения, вытекающие из понятия о себестоимости.— 2-е изд. — М.: Макиз, 1925. — 47 с.
100. Рудановский А.П. «Теория учета Дебет и Кредит как метод учета баланса» Московское Академическое Издательство «МАКИЗ», Москва, 1925 г.
101. Сиверс Е.Е. Общее счетоводство / Е.Е. Сиверс. - Пг.:, 1901.
102. Сиверс Е.Е. Классификация ценностей и основанная на ней классификация счетов / Е.Е. Сиверс. - Коммерческое образование, 1906-1909.
103. Сиверс Е.Е. Мена как основная форма хозяйственных оборотов / Е.Е. Сиверс.- Коммерческое образование, 1909-1910.
104. Сиверс Е.Е. Учебник счетоводства / Е.Е. Сиверс. - Курск: Советская деревня, 1927.
105. Соколов Я.В. Очерки по истории бухгалтерского учета / Я.В. Соколов. - М.: Финансы и статистика, 1991. - 400 с.
106. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней: Учеб. пособие для вузов / Я.В. Соколов. - М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. - 638 с.
107. Стрішенець М.М. Економічна історія Тернопільщини. – Тернопіль: Астон, 2001. Т1. – 309с.
108. Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): Монографія. – Чернівці: «Місто», 2009. – 304с.
109. Субтельний Орест. Україна / Орест Субтельний. – К.:Либідь, 1991.-512 с.
110. Сумцов А.И. Теория бухгалтерского учета / А.И. Сумцов. - М.: Статистика, 1964.
111. Сумцов А.И. Методы и формы бухгалтерского учета и проблемы совершенствования / А.И. Сумцов. -М.: Статистика, 1969.
112. Тернопіль: погляд крізь століття. - Тернопіль: РВВ управління пресі, 1992.-204с.
113. Томашівський С. Історія України: старинні та середні віки.2 вид./ С. Томашівський : Мюнхен: Український вільний університет, 1948 р. – 134 с.
114. Хотон Б. Великие тайны и загадки истории (Текст) : пер. С английского Е.Шишкиной.- Харьков : Книжный Клуб, 2009-416с.
115. Чайковський В.Ф. Економічна історія світу і України. Навчальний посібник. – Тернопіль, Лілея, 1997.- 184с.
116. Чубатий М. Огляд історії українського права, ч.І, вид.ІІІ / М. Чубатий. -- Мюнхен, 1947
117. Шер И.Ф. Бухгалтерия и баланс / Пер. с нем. И.Ф. Шер - М.: Экономическая жизнь, 1926.
118. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. - Львів: Світ, Т. - 1990. - 317с.

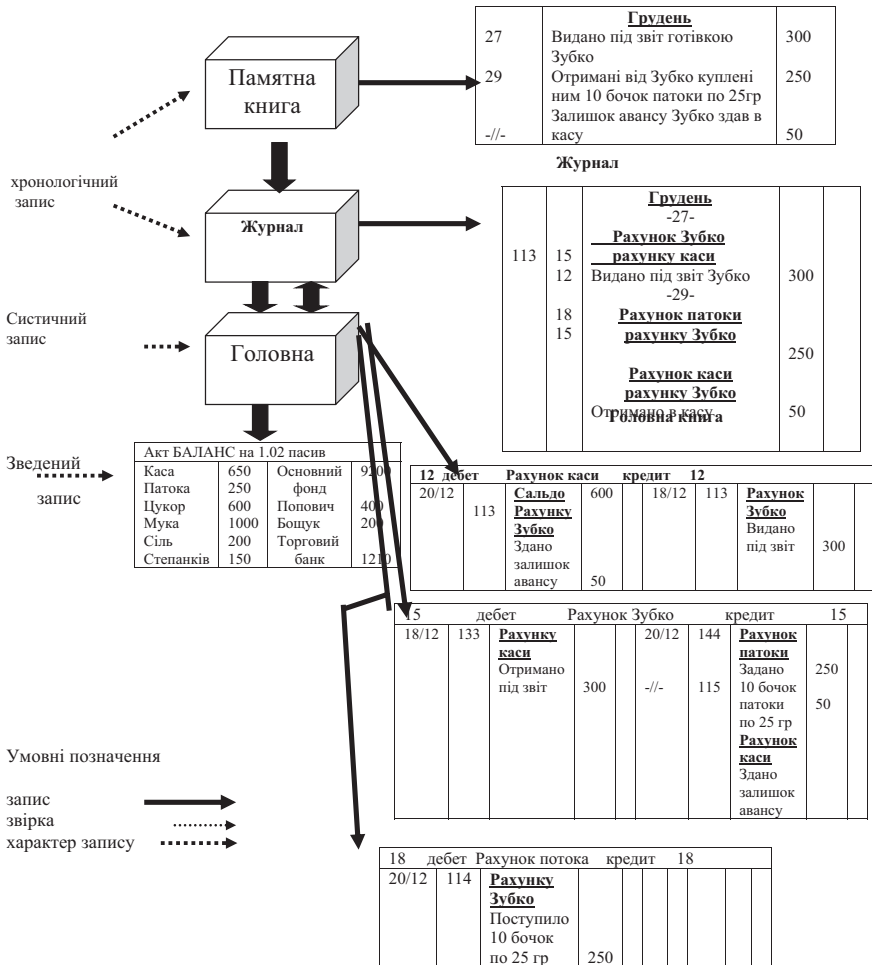
119.Arne T. La Suede et L'Orient / T. Arne.- Upsala, 1914. – c.7.20.207

120.Littleton A.C. and Yamey B.S., Studies in the History of Accounting / A.C. Littleton, B.S. Yamey. - Sweet and Maxwell, London, 1956, p. 12.

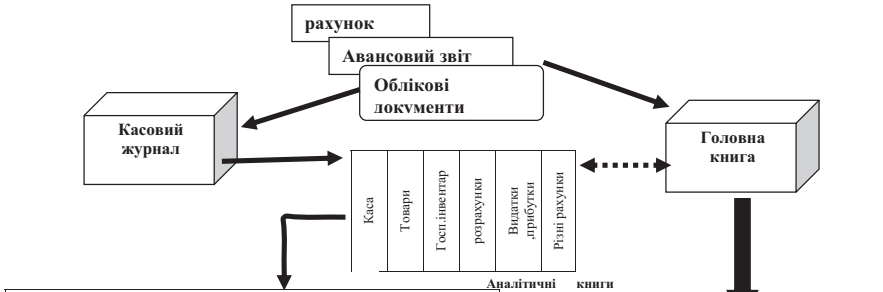
ДОДАТКИ:

Італійська форма обліку (стара)

Додаток 1 ФОРМИ РЕЄСТРІВ Пам'ятна книга

Італійська форма обліку (нова)

Оборотна відомість по аналітичних рахунках товарів за грудень

Рахунки	Залишок початковий		Прихід		розхід		Залишок кінцевий	
	кільк	сума	кільк	сума	кільк	сума	кільк	сума
Патока	-200кг	-	25ц	250	-	-	25 ц	250
Цукор	12 ц	800	25 кг	100	75 кг	300	150кг	600
Мука	60 ц	1200	5 ц	500	7 ц	700	10 ц	1000
Сіль		300	-	-	20 ц	100	40 ц	200
Всього	-	2300	-	850	-	1100	-	2050

Оборотний баланс по синтетичних рахунках за грудень

Рахунки	Сальдо		Оборот		Сальдо	
	Д	К	Д	К	Д	К
Товари	2300	-	850	1100	2050	-
Госп. Інвентар	2900	-	-	-	2900	-
Дебітори	200	-	100	150	150	-
Кредитори	-	800	400	200	-	600

Форми реєстрів Журнал

114	18	15	-29- <u>Рахунок товарів</u> <u>Рахунку підвіту осіб</u> Отримано від Зубко 10 бочок патоки по 15 гр.	250	
-----	----	----	---	-----	--

Головна книга

Актив БАЛАНС на 1.01 пасив

Госп. Інвентар	2900	Основний фонд	9200
Товари дебітори	2050	Кредитори позики	600
	150		1210

18	Дебет	Рахунок	патоки	Кредит	18
20/12	114	Рахунку підвіту осіб	250		

Аналітична книга до рахунку товарів

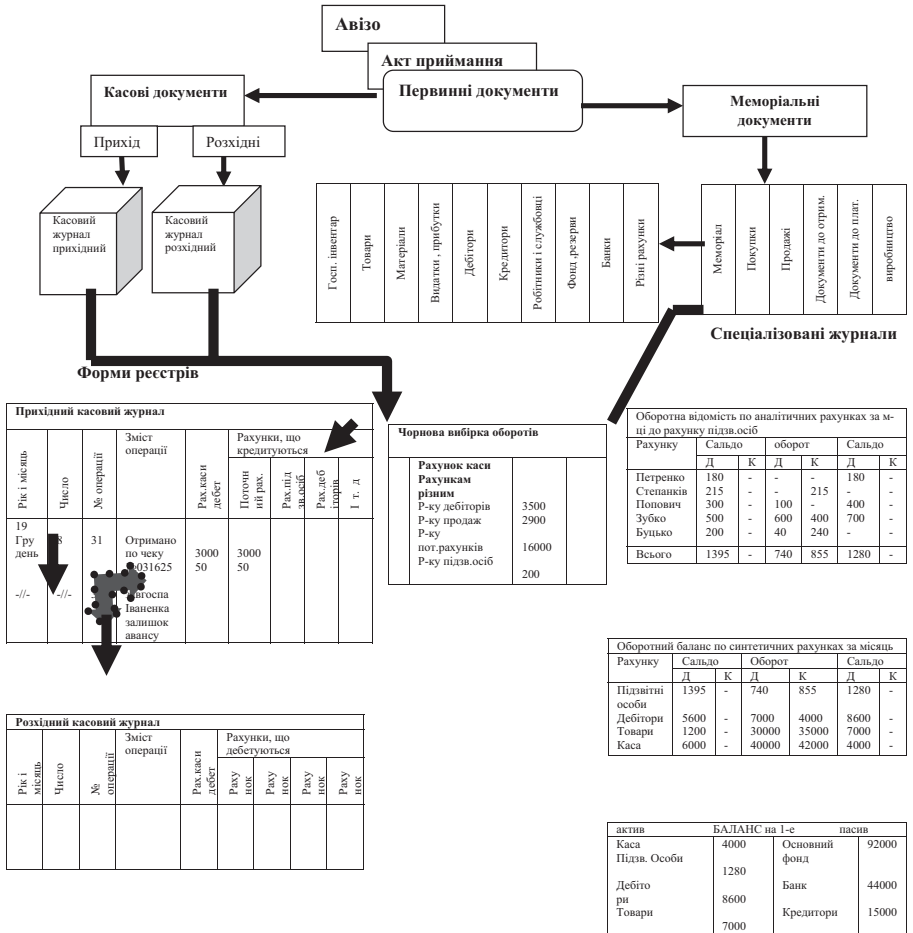
1	Дебет	Рахунок	Товарів	Кредит	1
20/12	114	Поступило від Зубко	Кіль. 106	Ціна 25гр	Сума 250

Аналітична книга до рахунку підвітних осіб

7	Дебет	Рахунок	патоки	Кредит	7		
20/12	113	Отримано під звіт	300	20/12	114		
						Здано 10 бочок патоки по 25 гр	250

Умовні позначення:
звірка →
запис →

Французька форма обліку

Рік і місяць	Число	№ операції	Зміст операції	Рах. каси		Рахунки, що кредитуються			
				дебет	кредит	Поточний рах.	Рах. підв.осіб	Рах. дебіторів	Г. т. д.
19	8	31	Отримано по чеку № 031625	3000	3000				
Гру	8		Плат. Іваненка за лишок авансу	50	50				
	-/-								

Чорнова вибірка оборотів	
Рахунок каси	
Рахунок різним	
Р-ку дебіторів	3500
Р-ку продаж	2900
Р-ку пот. рахунків	16000
Р-ку підв.осіб	200

Рахунок	Сальдо		оборот		Сальдо	
	Д	К	Д	К	Д	К
Петренко	180	-	-	-	180	-
Степанків	215	-	-	215	-	-
Попович	300	-	100	-	400	-
Зубко	500	-	600	400	700	-
Буцько	200	-	40	240	-	-
Всього	1395	-	740	855	1280	-

Рік і місяць	Число	№ операції	Зміст операції	Рах. каси		Рахунки, що дебетуються			
				дебет	кредит	Рах. пов.	Рах. пов.	Рах. пов.	Рах. пов.

Рахунок	Сальдо		Оборот		Сальдо	
	Д	К	Д	К	Д	К
Підв.тні особи	1395	-	740	855	1280	-
Дебітори	5600	-	7000	4000	8600	-
Товари	1200	-	30000	35000	7000	-
Каса	6000	-	40000	42000	4000	-

актив	БАЛАН на 1-е		пасив
	Каса	Основний фонд	
Каса	4000		92000
Підв. Особи	1280		
Дебітори	8600	Банк	44000
Товари	7000	Кредитори	15000

Умовні позначення :

Американська форма обліку

Форма книги „Журнал-головний”

дата	№ ст.	Зміст операції	Сума обороту	Каса		Підз. сума		Товари		Реалізація	
				Д	К	Д	К	Д	К	Д	К
1/1	1	Сальдо на 1/1 Видано під звіт Олексіку	27450 300	2350	- 300	- 300	-	15100	-		
-/-	2		900	900				850			900
-/-	3	Списана собівартість проданих товарів							850		
		Всього за січень	165800	31000	29000	600	-	24000	28000	27000	30000

Госп. інвентар
Товари
розрахунки
Банки
Видатки, прибутки
Фонд резерви
Різні рахунки

Аналітичні книги

Назви товарів	Оборотна відомість по аналітичних рахунках матеріалів за січень							
	Сальдо на 1/1		Оборот за січень				Сальдо на 1/2	
	кільк.	сума	кільк.	сума	кільк.	сума	кільк.	сума
1.Пісок	800	400	1600	800	1800	900	600	300
2.Вашо	800	200	-	-	200	50	600	150
3.Глина	450	300	135	90	-	-	585	390
Всього	-	900	-	890	-	950	-	840

Рахунку	Оборотний баланс по синтетичних рахунках за місяць							
	Сальдо		Оборот		Сальдо			
	Д	К	Д	К	Д	К		
Матеріали	900	-	890	950	840	-		
Товари	15100	-	24000	28000	11100	-		

Актив	БАЛАНС на 1/2		пасив
Матеріали	840		Основний фонд
Товари	11100		Кредитори
Інвентар	2100		Позика
			94200
			5110
			7911

Умовні позначення :

Запис

Звірка

Пояснення іншомовних, застарілих слів та одиниць виміру

Акр	- 0,405 га
Анкер	- 30 л
Асигната	- переказ, письмове доручення виплати комусь
гроші	
Асикурація	- страхування
Аршин	- російська міра довжини, рівна 71 см.
Артіль	- кілька людей, що об'єднуються для здійснення виробничо-господарської діяльності
Бербениця	- 25 кг.
Білянс	- баланс
Бон	- посвідчення замість грошей
Бухгалтерія	- бухгалтерія
Гарач	- грошова данина в давнину, яку сплачували
Туреччині	
Гарнець	- 4 кварта, або 16 квартир, або 3,77 л.
Гіпотека	- іпотека, іпотечний кредит
Гольд	- 0,57 га.
Гульден	- 60 коп. сріблом
Дивіденда	- дивіденди
Дефравдація	- розтрата громадських, або державних коштів
Дицизія	- рішення, постанова
Дисконто векселя	- дисконтування векселів
Домена або домінія	- державні, або панські маєтки
Дукат	- 60 коп. золотом
Екзекуція	- насильне стягнення податків
Еляборат	- звіт
Есконт товарний	- знижка ціна на партію купленого товару
Етат	- платня урядовців
Жирант	- той, хто поручається за підпис на векселі
Злотий польський	- 30 грошей
Золотий римський	- 60 крейцерів
Ін блянко	- це саме, що і вексель
Інвентура	- список матеріальних цінностей, що підлягає інвентаризації
Іца	- 0,846 л.
Йох	- 0,57 га.
Кагал	- єврейська громада, або її керівництво
Карбованець російський	- 100 копійок
Квадрант	- 15 хвилин, чверть години
Квалітас	- якість
Кварта	- 0,5 л.

Квітувати	- розраховуватись
Клафтер (куб)	- 6,83 куб. м
Кобел	- 96 кг.
Комасація	- перерозподіл земельних наділів серед власників
Консульція	- споживання, торгівля
Конто	- бухгалтерський рахунок
Концесія	- дозвіл уряду на ведення підприємства
Копа	- 60 шт.
Корець австрійський	- 96,044 кг.
Крейцер	- 1/60 флорена
Купон	- відривний квиток від цінних паперів, по яких в зазначений час одержують відсотки від суми, на яку
	проведена позичка
Лашт	- 60 корців, або 360 пудів, або 5896,8 кг.
Лікоть львівський	- 73,2 см.
Ліцитація	- аукціон
Лут	- 12,66 гр.
Льокавт	- тимчасове закриття підприємства та звільнення працівників
Льоката	- сховище грошей та цінних паперів у банку
Пожонська міра	- 78 кг
Манко	- нестача
Меца австрійська	- 62,5 л., або 50 кг.
Морг	- 0,55 га.
Око	- 32 іци або 72,072 л.
Оксофт	- 180 штофів, або 221,4 л.
Парцеляція	- поділ, розподіл землі
Півбочок	- 64 кварта, або 16 гарнців, або 60,32 л.
Пожонська міра	- 78 кг.
Посесія	- посілість, оренда території
Прогібіція	- заборона продажу і виробництва певного товару (наприклад, алкогольних напоїв)
Прольонгата кредиту)	- пролонгація, або продовження (наприклад,
Пропінація	- право виробляти і продавати горілку
Пуд	- 16,38 кг.
Рабат	- зниження ціни на товар
Реверс	- ствердження зобов'язання власним підписом
Ревіндикація	- повернення товару
Резидент	- управитель маєтків, домів, іншої нерухомості
Сажень	- 3 ліктя, або 172,8 см.
Субвенція	- грошова допомога
Стопа віденська	- 0,31 м.
Стос	- 2 складометри

Табеля	- таблиця
Таксація	- оцінка земель, лісів та надр
Тандита	- поганий (неякісний) товар
Тарифа	- цінник
Фантувати	- брати в заставу, позичати
Фаска	- 10 кг.
Фільварок	- див. домена, або домінія
Фінансерія	- спілка банкірів, банків
Флорен	- 60 крейцерів
Фунт	- 405 г.
Фура	- 1/8 – 1,10 куб. сажня
Чверть	- 8 пудів
Чинш	- оплата наймів, комірне
Штоф	- 2 пляшки, або 10 чарок, або 1,23 л.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Й.Я.Даньків, М.Я.Остапюк

**Історичні нариси обліково-правової
культури: Світ, Європа і Україна
(від зародження до наших днів)**

Монографія

Друкується в авторській редакції

ДАНЬКІВ ЙОСИП ЯКИМОВИЧ
професор, завідувач кафедри обліку і аудиту ВНЗ «Східно-європейський словянський університет».

Народився в с. Берлин Бродівського району Львівської області в сільській сім'ї.

З відзнакою закінчив економічний факультет Ужгородського державного університету і вересня 1970 року почав працювати на економічному факультеті. Відомий фахівець у бухгалтерського обліку (загальна теорія) та історії обліку. Оpubлікував 132 наукові праці, 92 навчально-методичні розробки, чотири монографії і співавторстві з проф. Остап'юком М.Я., а також десять навчальних посібників, з них чотири з грифом МОН України".

У 2000 році нагороджений знаком "Відмінник освіти України", а в 2011 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений професор Ужгородського національного університету».

Закордонний член Угорської академії наук.

ОСТАП'ЮК МИРОСЛАВ ЯРОСЛАВОВИЧ
Професор кафедри обліку, аудиту і фінансів
Закарпатського інституту підприємництва
(м. Хуст) ПВНЗ університету «Україна»

Народився в м. Тернопіль.

Закінчив Львівський сільськогосподарський інститут, а в 1972 р. Тернопільський фінансово-економічний університет. Відомий спеціаліст з історії і теорії бухгалтерського обліку провів історичні дослідження щодо становлення і розвитку обліку в Україні і Європі. Оpubлікував 200 наукових праць десять з яких – за кордоном, чотири монографії, а також 29 навчальних посібників і підручників загальним обсягом 340 др. арк., з яких 21 з грифом МОН України. Підготував вісім кандидатів наук.

Академік Міжнародної кадрової академії і закордонний член Угорської академії наук.

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Покупайте Ваши книги быстро и без посредников он-лайн - в одном из самых быстрорастущих книжных он-лайн магазинов!
Мы используем экологически безопасную технологию "Печать-на-Заказ".

Покупайте Ваши книги на
www.morebooks.de

Buy your books fast and straightforward online - at one of the world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.de

SIA OmniScriptum Publishing
Brivibas gatve 1 97
LV-103 9 Riga, Latvia
Telefax: +371 68620455

info@omniscrptum.com
www.omniscrptum.com

OMNIscriptum